

**ЗАВДАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО
СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ**

Монографія

Київ
Науково-дослідний інститут
приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України
2024

Електронне видання локального
використовування на CD-ROM

ISBN 978-617-8084-41-7

© Автори, 2024
© Науково-дослідний інститут
приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака
НАПрН України, 2024

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПРИВАТНОГО ПРАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА
ІМЕНІ АКАДЕМІКА Ф. Г. БУРЧАКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

**ЗАВДАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО
СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ**

Монографія

**Київ
2024**

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПРИВАТНОГО ПРАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА
ІМЕНІ АКАДЕМІКА Ф. Г. БУРЧАКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ**

**Завдання цивільного та господарського
судочинства в Україні:
теоретико-методологічні засади**

Монографія

Київ – 2024

УДК 347.91:346.91(477)

ББК 67.9 (4Укр)

3-13

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України
(протокол № 15 від 27 листопада 2024 року)*

Рецензенти:

Чурпіта Ганна Вікторівна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін Національної академії внутрішніх справ

Коросєд Сергій Олександрович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права Інституту держави і права імені В.М. Корещького НАН України

Завдання цивільного та господарського судочинства в Україні : теоретико-методологічні засади: монографія [Електронний ресурс] / за редакцією В. І. Бобрика. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2024. 238 с. 1 електрон. опт. диск (CD-R).

ISBN 978-617-8084-41-7

Монографія присвячена дослідженню завдань цивільного та господарського судочинства, що відображають їх загальну спрямованість й превалують над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі. В роботі розкрита телеологія судочинства, вплив конституційних засад судочинства на досягнення завдань цивільного та господарського судочинства, наведені теоретичні підходи до визначення їх сутності й змісту, розкрито результати їх історичного та компаративного аналізу, вплив на завдання цивільного та господарського судочинства Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини, а також дотична проблематика доступу до правосуддя.

Для науково-педагогічних працівників, науковців, суддів, адвокатів, прокурорів, студентів і аспірантів, які навчаються за спеціальністю «Право», а також всіх, хто цікавиться процесуалістикою.

ISBN 978-617-8084-41-7

© Автори, 2024

© Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2024

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Берестова Ірина Ерїївна – докторка юридичних наук, професорка, Заслужений юрист України, старший науковий співробітник відділу приватного права та процесу НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України *(розділи 2 і 4)*

Бичкова Світлана Сергїївна – докторка юридичних наук, професорка, провідний науковий співробітник відділу юрисдикційних форм правового захисту суб'єктів приватного права НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України *(розділ 8)*

Бобрик Володимир Іванович – доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу приватного права та процесу НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України *(загальна редакція, вступ, розділ 3)*

Гайдулін Олександр Олександрович – доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу методології євроінтеграції приватного права НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України *(розділ 1 у співавторстві з Шарковою І. М.)*

Гетманцев Максим Олександрович – кандидат юридичних наук, старший дослідник, заступник завідувача відділу приватного права та процесу НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України *(розділ 5)*

Короленко Віталій Михайлович – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу юрисдикційних форм правового захисту суб'єктів приватного права НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України *(розділи 6 і 7)*

Шаркова Ірина Миколаївна – кандидат юридичних наук, доцент, професорка кафедри теоретичної юриспруденції Київського національного університету імені Вадима Гетьмана *(розділ 1 у співавторстві з Гайдуліним О. О.)*

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	7
ПЕРЕДМОВА	9
РОЗДІЛ 1 ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ТА ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТЕЛЕОЛОГІЇ СУДОЧИНСТВА В КОНТЕКСТІ ЙОГО ЕФЕКТИВНОСТІ	13
1.1 Загальні традиційні праксеологічні підходи та спеціалізовані інструменти оцінки ефективності правосуддя в сучасному світі	13
1.2 Когерентність антропоцентричної філософської телеології цілепокладанню юридичної практики. Причина кінцева і причини діючі	20
1.3 Завдання та цілі як категорії філософської телеології, їх операціоналізація в доктрині цивільного та господарського процесу	25
1.4 Зловживання процесуальними правами як підміна утилітарною тактикою сторін загальної морально-правової телеології судочинства	31
1.5 Телеологічний метод інтерпретації як основа методології цілепокладання в процесуальному праві	36
РОЗДІЛ 2 ВПЛИВ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЗАСАД СУДОЧИНСТВА НА ДОСЯГНЕННЯ ЗАВДАНЬ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА	41
РОЗДІЛ 3 ДОКТРИНАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗАВДАНЬ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА	57
3.1 Вплив мети, завдань і функцій судової влади (суду) на завдання цивільного й господарського судочинства	57
3.2 Зв'язок внутрішньої диференціації цивільного та господарського судочинства і їх завдань	69
РОЗДІЛ 4 ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗАВДАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА	75

РОЗДІЛ 5 НОРМАТИВНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ЗАВДАНЬ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ТА ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ	93
5.1 Генеза завдань цивільного та господарського судочинства на українських землях.....	93
5.2 Підходи до визначення завдання цивільного судочинства в різних країнах: порівняльно-правовий аспект.....	115
РОЗДІЛ 6 ЗАВДАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД ТА ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ	121
6.1 Співвідношення змісту права на справедливий суд із завданнями господарського та цивільного судочинства	121
6.2 Право на справедливий розгляд	126
6.3 Право на публічний розгляд	131
6.4 Право на розгляд упродовж розумного строку	135
6.5 Право на розгляд незалежним та безстороннім судом	141
6.6 Право на розгляд судом, встановленим законом	146
6.7 Право на вирішення спору щодо прав та обов'язків цивільного характеру	149
РОЗДІЛ 7 ЗМІСТ ЗАВДАНЬ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ	157
РОЗДІЛ 8 ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ У КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗАВДАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА	167
8.1 Доступ до правосуддя: нормативний погляд і взаємозв'язок із завданням цивільного та господарського судочинства.....	167
8.2 «Доступ до правосуддя» v. суміжні правові категорії: доктринальний підхід	177
8.3 Позиція Європейського суду з прав людини щодо забезпечення доступу до правосуддя	188
ВИСНОВКИ.....	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	207

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ABC	–	альтернативне врегулювання спорів
VACY	–	Вищий адміністративний суд України
BC	–	Верховний Суд
VCCY	–	Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ
BCY	–	Верховний Суд України
ГПК	–	Господарський процесуальний кодекс
ЄС	–	Європейський Союз
ЄСПЛ	–	Європейський суд з прав людини
КАС	–	Кодекс адміністративного судочинства
КЗпП	–	Кодекс законів про працю
Конвенція	–	Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини)
КСУ	–	Конституційний Суд України
КЦС	–	Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду
МКА	–	міжнародний комерційний арбітраж
СРСР	–	Союз Радянських Соціалістичних Республік
Посібник	–	Посібник зі ст. 6 «Право на справедливий суд (цивільна частина)», Рада Європи/ Європейський Суд з прав людини, 2013
УРСР	–	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦК	–	Цивільний кодекс
ЦПК	–	Цивільний процесуальний кодекс

ПЕРЕДМОВА

Завдання цивільного та господарського судочинства є однією з основоположних тем процесуалістики. На перший погляд, ця тема може здатися простою й достатньо дослідженою українськими процесуалістами, адже завдання відповідних видів судочинства наразі закріплені у відповідних процесуальних Кодексах й розкриваються в усіх підручниках з цивільного та господарського процесу. При цьому суддів і учасників судового процесу питання про завдання судочинства особливо не цікавлять, оскільки їх увага прикута до більш утилітарних проблем судочинства. Для процесуалістики багатьох країн взагалі не притаманний науковий інтерес до визначення завдань, мети чи цілей цивільного та господарського судочинства.

Проте в світовій процесуальній спільноті не припиняється інтерес і відповідно полеміка щодо завдань судочинства. І це пов'язано з тим, що цільові установки, так само як і принципи процесу, є тими чинниками, що визначають його сутність й зміст. Тому завдання судочинства слугує вихідним пунктом пошуку відповідей на численні теоретичні та практичні проблеми здійснення правосуддя, особливо в контексті того, що суд та учасники судового процесу зобов'язані керуватися завданням цивільного/господарського судочинства, які превалюють над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі, про що прямо зазначено в ч. 2 ст. 2 ЦПК України і ГПК України.

Слід наголосити на тому, що найуспішніші в європейській історії процесуальні реформи реалізовувалися на основі глибокого розуміння (чи навіть переосмислення) цільових установок процесу. Хрестоматійними прикладами таких реформ є австрійська реформа цивільного судочинства Франца Кляйна (Franz Klein), результатом якої стало прийняття австрійського Цивільного процесуального кодексу (Gesetz über das Gerichtliche Verfahren in bürgerlichen Rechtsstreitigkeiten) 1895 р., а також реформа цивільного судочинства лорда Гаррі Кеннета Вульфа (Harry Kenneth Woolf) в Англії, втіленням якої стали Правила цивільного процесу (Civil Procedure Rules) 1998 р.

Не зважаючи на те, що з набуттям незалежності України формулювання завдання цивільного судочинства в ЦПК України було

тричі змінено, варто відзначити збереження в цілому радянського підходу до його законодавчого визначення. І навіть поверхневий аналіз генези завдань цивільного судочинства в Україні в XX–XXI століттях вказує на зміну з боку законодавця лише пріоритетів і акцентів, проте не їх основи. Завдання ж господарського судочинства отримало своє законодавче закріплення лише в 2017 році й воно є доволі уніфікованим із завданням цивільного судочинства, що не викликає подиву з огляду на загальний високий ступінь уніфікації чинних редакцій ЦПК України і ГПК України.

Нинішні законодавчі визначення завдань і цивільного, і господарського процесу є тавтологічними, розкриваються через мету судочинства та не відповідають сучасним поглядам до завдань цивільного судочинства у світі. Так, останні кілька десятиліть в іноземній процесуалістиці завдання цивільного судочинства (в його широкому розумінні, що включає й економічне (господарське) судочинство) розглядають в контексті принаймні таких питань:

- Скільки є завдань цивільного судочинства – одне чи їх кілька?
- Завдання цивільного судочинства стосується врегулювання спору чи вирішення справ (захисту прав)?
- Цивільне та господарське судочинство є насамперед захистом приватних прав чи все ж публічних інтересів?
- Що має бути основою завдання цивільного судочинства – об'єктивна (формальна, матеріальна) істина чи ефективний (справедливий) захист?
- Чи є судочинство публічною послугою?
- На що мають орієнтуватись суди при здійсненні цивільного судочинства – на учасників процесу чи інтереси правосуддя?
- Що спільного та відмінного в завданнях цивільного і господарського судочинства?

Цілі цивільного судочинства були однією з ключових тем Всесвітньої конференції з процесуального права «Civil Procedure in Cross-cultural Dialogue: Eurasia Context: IAPL World Conference on Civil Procedure», що проводилась в рамках Міжнародної асоціації процесуального права (International Association of Procedural Law, IAPL) у вересні 2012 року.

Зазначені обставини обумовлюють актуальність наукових досліджень завдань цивільного та господарського судочинства. Однак ця проблематика не є новою для науки процесуального права, оскільки з неї у вітчизняній та іноземній юридичній літературі є чимало робіт. Серед українських науковців і практиків, які приділяли увагу їх дослідженню, окрім авторів цієї монографії, слід відзначити таких, як: О. Г. Братель, К. В. Гусаров, О. С. Захарова, І. О. Ізарова, В. В. Комаров, С. О. Короед, В. А. Кройтор, Д. Д. Луспеник, Д. В. Мандичев, Д. М. Притика, Ю. Д. Притика, Ю. Ю. Рябченко, Н. М. Савчин, О. С. Ткачук, С. Я. Фурса, Т. А. Цувіна, Г. В. Чурпіта та інші.

В цій монографії автори прагнули на основі філософської телеології не лише розкрити сутність й зміст завдань цивільного та господарського судочинства й розкрити їх елементи, зокрема, справедливість, неупередженість, своєчасність, ефективність захисту, розкрити спільні та відмінні риси в завданнях цивільного та господарського процесів в аспекті поглиблення уніфікації їх правового регулювання, охарактеризувати їх реалізацію судами при вирішенні різних категорій цивільних і господарських справ, а й новелізувати доктринальний підхід до їх визначення під впливом сучасних світових тенденцій.

Співавторство в цій монографії є переважно роздільним, а тому задля забезпечення наукової полеміки на її сторінках думки одних авторів цієї монографії, можуть не поділятися іншими авторами.

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України продовжує досліджувати завдання цивільного та господарського судочинства в Україні та запрошує у зв'язку з цим всіх зацікавлених науковців і практиків до творчої співпраці.

Авторський колектив вдячний всім, хто виявить бажання висловити свої думки, пропозиції та зауваження з приводу цієї монографії та розглянутих у ній проблем (vi.bobryk@gmail.com; адреса для листування: 03150, м. Київ, вул. Казимира Малевича, 11, корп. 4, 12 поверх, НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, до уваги Володимира Бобрика).

РОЗДІЛ 1

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ТА ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТЕЛЕОЛОГІЇ СУДОЧИНСТВА В КОНТЕКСТІ ЙОГО ЕФЕКТИВНОСТІ

1.1 Загальні традиційні праксеологічні підходи та спеціалізовані інструменти оцінки ефективності правосуддя в сучасному світі

Цілепокладання судочинства – не абстрактна теоретична проблема. Вона міцно зв'язана з праксеологічною проблематикою, насамперед з таким поняттям, як «ефективність». Саме тому цей розділ, заявлений як суто загальнотеоретичний, доцільно розпочати зі з'ясування засад такої складової системи філософії права, як правова *праксеологія*, яка, на відміну від інших філософських дисциплін, безпосередньо спрямована на правову реальність.

Саме ж поняття праксеології (від грец. *πράξις* – дія та грец. *λογία*) – мова, вчення) позначає вчення про людську діяльність, головним чином в аспекті її ефективності. Цей термін був запроваджений в 1890 році філософом-еволюціоністом Альфредом Віктором Еспінасом (Alfred Victor Espinas; 1844–1922) і використаний для розгортання його філософії діяльності. За своїм світоглядом Еспінас був послідовним позитивістом і соціальним дарвіністом. Тому ефективність людської діяльності ним розумілася як успішна реалізація певних утилітарних (від лат. *utilitas* – користь, вигода) цінностей у реальному житті¹.

На початку ХХ ст. праксеологія здебільшого розвивається австрійською школою економіки, представники якої розглядали праксеологічну проблематику через призму кінцевого економічного результату. Лідером цих наукових розвідок слід вважати Людвіга фон Мізеса (Ludwig Heinrich Edler von Mises; 1881–1973). Однак він явно переоцінював стихійність ринку. На думку Мізеса, тільки ринок може впоратися з безліччю проблем, пов'язаних із розподілом ресурсів і

---

¹ Espinas, Alfred Victor. *Des sociétés animales : étude de psychologie comparée*. Paris : Germer Baillière et Cie, 1877. 389 pages. [Online]. Available: <https://iiif.wellcomecollection.org/pdf/b21292760>. Accessed on: 14.05.2024. Persistent URL <https://wellcomecollection.org/works/k9t7t7te>.

капіталовкладень у процесі виробництва². Саме тому він не запропонував чітких соціологічних критеріїв ефективності й зводили їх до певної «природної органіки людині», якій повністю відповідає капіталізм.

Розквіт праксеології як теорії ефективної колективної дії настає в другій половині ХХ ст. у Польщі завдяки зусиллям Львівсько-Варшавської філософської школи, яка спеціалізувалася у сфері логіки та теорії пізнання. Сама ж цілісна концепція праксеології переважно пов'язується з ім'ям польського філософа Тадеуша Мар'яна Котарбінського (Tadeusz Marian Kotarbiński; 1886–1981). Засади його теорії викладені в багатьох працях. Першою з них є «Практичні нариси» (1913 р.), де замість праксеології ще вживаються поняття «загальна практика» та «загальна теорія дій». Базовою працею, в якій Т. Котарбінський цілісно розкриває свою концепцію праксеології, є «Трактат про добру роботу» (1955 р.)³.

Суть праксеології як «практичної науки» розкривається через низку понять. У підґрунті цієї терміносистеми знаходиться первинне поняття *умілої дії (sprawstwa)*, суть якої полягає в тому, що така дія завжди результативна. Поряд з простими діями Котарбінським визначаються *складні дії, або комплекси простих дій*, які за часовими характеристиками розрізняються як *акорди* (одночасні дії), *ланцюги* (последовні дії) та *зв'язки акордів*. Котарбінський також вводить поняття *колективних* або *комплексних дій* для позначення сукупності декількох дій та кооперацію декількох суб'єктів.

Отже, праксеологія Котарбінського – це передусім практичний (утилітарний) реалізм, як незмінна настанова на тверезість оцінки без упереджень реальності цілей та результатів будь-якої діяльності. Саме ж досягнення – це передусім факт їх реалізації, який є доказом виконання намірів. З іншого боку, справжнє досягнення має місце лише при дотриманні балансу надбань і витрат, що можливе за умови попереднього врахування всіх можливих сценаріїв розвитку подій.

Основним же критерієм оцінки дій у координатах праксеології є їхня ефективність. Сама ж дія є ефективною тільки тоді, коли вона веде до запланованого результату, і тому вона визначається *ефективною дією*. Дія, яка ускладнює досягнення поставленої, мети називається

² Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen. Archiv für Sozialwissenschaften (Tubingen). Vol. 47. S 86–121.

³ Kotarbinski, T. Traktat o dobrej robocie. Warszawa, 1965. 222 s.

контрефективною. Однак можливі й індивідуальні дії відносно поставленої мети, які не наближають до неї і не перешкоджають її досягненню. Такі дії називаються *неефективними*. Якщо оцінки ефективності та контрефективності мають певні градації, то неефективність завжди абсолютна⁴.

Таким чином, праксеологія Котарбінського, що базується на аксіомах застарілої філософії позитивізму, є вченням, яке абсолютно незалежне від етики, оскільки оцінює саме ефективність дій, а не їхній моральний аспект, і тому не може механічно запозичуватися для вирішення проблем оцінки судочинства в сучасній Україні.

З огляду на це треба більше враховувати досягнення вітчизняної праксеології. Так, на початку ХХ ст. в Україні (з деяким упередженням до польських колег) традицію праксеології австрійської школи економіки успішно розвивав математик, статистик та економіст Євген Євгенович Слущкий (1880–1948). Він розпочав свої дослідження в цьому напрямку ще в 1905 році, коли закінчував юридичний факультет Київського університету Св. Володимира з золотою медаллю за працю «Теорія граничної корисності»⁵.

Повніше свою концепцію праксеології Є. Є. Слущкий виклав у 1926 році в «Записках соціально-економічного відділу УАН» у статті «Етюд до проблеми будівництва формально-праксеологічних засад економіки». В цій праці він визначив ідейні засади теорії праксеології як вчення про раціональні рішення при різних комбінаціях умов, що в 1950-х роках знайшло послідовників серед західних економістів-кібернетиків⁶. Про прихильність сучасних праксеологів до вчення Є. Є. Слущкого свідчить те, що праксеологія як складова вітчизняного правознавства інституалізується саме у формі реалізації теорії практичного реалізму⁷.

Підсумовуючи розгляд основних праксеологічних учень слід зазначити, що спільними та найістотнішими для всіх цих теорій є поняття результативності та ефективності. Саме тому ефективність у її розумінні як

⁴ Гайдунін О. О. Філософія права. Європейські парадигми праворозуміння : підручник. Київ : НУОУ імені Івана Черняховського, 2019. С. 397.

⁵ Слущкий Е. Е. Теория предельной полезности / Под ред. д-ра экон. наук В. М. Фещенко. Киев: КНЕУ, 2006. 528 с.

⁶ Слущкий Е. Е. Экономические и статистические произведения. Избранное. Эксмо, 2010. 1152 с.

⁷ Бандура О. О. Практика права як складова філософії права в Філософські та методологічні проблеми права. 2017. № 2. С. 11-23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2017_2_3.

успішної або оптимальної (з огляду на співвідношення витрат та здобутків) результативності досягнення поставлених цілей є найбільш важливим критерієм діяльності будь-яких органів влади і, безумовно, судової системи.

Однак завершити такий теоретичний огляд без з'ясування того, як саме «працюють» ці настанови на рівні конкретних інструментів моніторингу, було б не зовсім «праксеологічно».

З методологічної точки зору, незважаючи на те, що кожна судова справа унікальна і тому має оцінюватися методами якісного, переважно експертного аналізу, сучасні інструменти оцінки ефективності судової системи ґрунтуються на тому, що сама система судових органів та її складові відповідно до вимог юридичної статистики та звітності продукують велику кількість кількісних даних щодо результатів своєї діяльності. На поєднанні експертного методу з формалізованими статистичними методами, передусім вивчення документів та контент-аналізу, побудовані всі інноваційні методи та методики оцінки правосуддя. Такі оцінювання, що здійснюються за єдиною методологією, дозволяють не тільки порівняти продуктивність окремих органів судочинства, а й виявити ті судові практики, які є передовими, отже найефективнішими з огляду на телеологію правосуддя.

Серед інструментів такого виміру потрібно насамперед звернути увагу на ті, які є усталеними в міжнародній спільноті, бо саме результати їх застосування дозволяють зорієнтувати розвиток національних правових систем на загальновизнані міжнародні стандарти.

Центр політико-правових реформ, що діє у рамках Коаліції «Реанімаційний Пакет Реформ», яка є об'єднанням провідних організацій для впровадження реформ в Україні, порівняв низку моніторингових інструментів на різних рівнях⁸. Узагальнені та певним чином систематизовані результати цієї аналітики можна репрезентувати в такому стислому вигляді.

1. Основні інструменти загальної оцінки, які серед інших показників охоплюють питання правосуддя.

1.1. *Індекс верховенства права (Rule of Law Index)* – єдиний глобальний інструмент, який всебічно розглядає верховенство права за 8 факторами, з яких 2 безпосередньо стосуються судочинства, і який застосовує щороку з 2012 року Міжнародна неурядова організація World

⁸ Смалюк Р. Як вимірюють правосуддя? Реанімаційний Пакет Реформ 12.01.2022. URL: <https://rpr.org.ua/news/yak-vymiriuiut-pravosuddia/>.

Justice Project (WJP). За цим індексом судочинство оцінюється за наступними показниками: 1) для цивільного судочинства: доступність; своєчасність розгляду справ; відсутність дискримінації, корупції та незаконного впливу державної влади; ефективність та безсторонність альтернативних способів вирішення спорів; 2) для кримінального судочинства: ефективність розслідування та судового розгляду; ефективність виправної системи у зменшенні злочинної поведінки; безсторонність; відсутність корупції та незаконного впливу державної влади; належність процесу щодо обвинувачених і дотримання їхніх прав. Для оцінювання використовуються 2 способи збору даних: а) соціологічні опитування громадян у кожній країні з вибіркою зазвичай в 1 тис. респондентів, що включають в себе понад 300 запитань; б) спеціальне експертне опитування близько 300 юристів, практиків та науковців у кожній країні, які спеціалізуються в певній галузі права. За результатами аналізу всіх показників державі ставиться оцінка від 0 до 1, де 1 свідчить про найвищу «прихильність» до верховенства права. За останніми звітами за загальним показником індексу верховенства права лідирують Данія, Норвегія, Німеччина, Фінляндія. За цими даними Україна знаходиться на стабільно середньому рівні.

1.2. Міжнародна неурядова правозахисна організація «Freedom House» щорічно проводить *моніторинг «Свобода у світі» («Freedom in the World»)*, який є інструментом оцінювання стану дотримання політичних прав та громадянських свобод у різних країнах за кожним з 10 питань у сфері політичних прав та 15 питань у сфері громадянських свобод. Складовою моніторингу є оцінка системи правосуддя, у межах якої досліджуються незалежність суддів, спосіб їх призначення, справедливості розгляду ними справ, ефективності виконання судових рішень, дотримання належної правової процедури в цивільних та кримінальних справах. Оцінка виставляється від 0 (найнижчий ступінь свободи) до 4 (найвищий ступінь свободи) балів і кожній країні присвоюється статус: «Вільна», «Частково вільна», «Не вільна». Результати звіту базуються на оцінках понад 125 аналітиків і майже 40 радників. За результатами останніх оцінювань безумовними лідерами з максимально можливим показником (100 балів зі 100) є Фінляндія, Норвегія та Швеція. Україну ж віднесено до категорії «частково вільних» країн (60 балів зі 100 можливих). В оцінці системи правосуддя, зокрема за показником «Чи існує незалежна судова влада»,

результати стабільно є критично низькими, а з належністю правової процедури в справах ситуація взагалі погіршується.

2. *Спеціалізовані інструменти оцінки систем правосуддя (ядро системи моніторингу).*

2.1. *Система правосуддя в Європі (European judicial systems CEPEJ Evaluation Report)* – моніторинговий інструмент, який з 2004 року кожні два роки застосовує Європейська комісія з питань ефективності правосуддя (CEPEJ) – орган, створений Комітетом міністрів Ради Європи, до якого входять експерти з 47 країн – членів Ради Європи. Таке оцінювання є одним із комплексних досліджень, присвячених саме системі правосуддя, та охоплює різні її аспекти: а) функціонування судової системи (кількість суддів, кар’єрні питання, витрати на утримання судів, використання інформаційних технологій у діяльності судів, доступність правової допомоги та альтернативних методів вирішення спорів); б) ефективність роботи судової системи (відсоток розгляду справ, розрахунковий час подолання залишку справ, показник надходження та вирішення справ); в) функціонування органів прокуратури (навантаження, кар’єрні питання, витрати на утримання органів прокуратури); г) діяльність адвокатів, нотаріусів, судових експертів тощо. Дослідження не передбачає ранжування систем правосуддя країн та виставлення узагальнених балів, а дозволяє порівняти ефективність систем правосуддя в різних країнах на основі єдиної методології та оцінити досягнутий прогрес у сфері судової реформи.

2.2. *Матриця показників правосуддя ЄС (EU Justice Scoreboard)*, яку щороку застосовує Європейська комісія (European Commission) як орган виконавчої влади ЄС. Scoreboard включає оцінку систем правосуддя за трьома критеріями: а) ефективність. Оцінка здійснюється зокрема за кількістю справ, які надійшли в суди, розрахунковим часом для подолання залишку справ, показником розгляду справ; б) якість – оцінюється наскільки доступною є правова допомога в країні, розмір судового збору та юридичних витрат, розвиток альтернативних способів вирішення спорів, доступність правосуддя для дітей, ресурси системи правосуддя (фінансові та людські), питання навчання суддів, діджиталізації; в) незалежність – оцінюється сприйняття незалежності суддів населенням та бізнесом, інституційна незалежність суддів, прокурорів та адвокатів. Оцінюються лише країни – члени Європейського Союзу (27 країн). Однак з 1 грудня 2021 року за підтримки Європейського Союзу та Міжнародного Фонду «Відродження» в межах спільної ініціативи «EU4USociety» Центр

політико-правових реформ розпочав проєкт «Оцінка української системи правосуддя за методикою EU Justice Scoreboard», який дозволить виокремити переваги та недоліки функціонування української системи правосуддя в порівнянні з системами держав – членів ЄС і визначити пріоритети подальшого розвитку та вдосконалення.

3. Спеціальні інструменти оцінки (охоплюють окремі питання ефективності правосуддя).

3.1. *Світові показники врядування (Worldwide Governance Indicators)* – інструмент, який використовує різні методики та узагальнює оцінку від -2,5 до +2,5 балів (найвище значення має кращий показник урядування). Цей рейтинг очолюють Фінляндія, Норвегія та Нова Зеландія. Україна, хоч останніми роками дещо покращила його, залишається на місці, нижчому за середнє у світі.

3.2. *Індекс трансформації Бертельсмана (Bertelsmann Transformation Index)* вимірює стан розвитку та управління процесами політичної та економічної трансформації в країнах, що розвиваються, та з перехідною економікою. За показником незалежності судової влади Україна займає незмінно середнє місце.

3.3. *Індекс конкурентоспроможності (Global Competitiveness Index)* – інструмент для вимірювання спроможності країн забезпечити високий рівень добробуту для своїх громадян. Серед 103 індикаторів є показник «незалежність судової системи», за яким лідирують Сінгапур, Сполучені Штати Америки та Гонконг, а Україна займає місце нижче середнього.

3.4. *Індекс свободи людини (Human Freedom Index)* – інструмент оцінки рівня персональної, цивільної та економічної свободи людини у світі, за яким оцінюються 82 індикатори, серед яких «рівень верховенства права» (справедлива процедура, цивільне/кримінальне судочинство) та «система правосуддя». Постійними лідерами рейтингу є Швейцарія, Нова Зеландія та Данія, а Україна посідає місце дещо вище середнього.

3.5. *Індикатори сталого врядування (Sustainable Governance Indicators)* – моніторинговий інструмент, за яким використовуються як офіційна статистика, так і експертні оцінки двома експертами на країну. Цей інструмент охоплює лише країни, які входять до ЄС та Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). За узагальненим показником рівня втілення верховенства права список цих країн очолює Данія, Нова Зеландія, Норвегія та Швеція.

Навіть поверхневий експрес-огляд застосовуваного для оцінки ефективності судової влади інструментарію наочно демонструє, що, незважаючи на спроби поєднати кількісні (частотно-статистичні) та якісні (експертно-аналітичні) методи, перші мають явну перевагу над другими, передусім за підсумковими показниками. Це вказує на те, що вказані методики моніторингу базуються на постулатах позитивістської філософії, яка в сучасному світі безнадійно ідейно застаріла, але продовжує активно застосовуватися, постійно позиціонуючись як достатньо перевірена методологія науково-прикладних досліджень. У зв'язку з цим доцільно переглянути теоретичні засади праксеології права та привести їх у відповідність до найбільш актуальної нині філософії постмодернізму.

1.2 Когерентність антропоцентричної філософської телеології цілепокладанню юридичної практики. Причина кінцева і причини діючі

Переосмислення філософських засад правової праксеології змушує звернутися до базових понять цієї галузі знання. Загальновизнаним є те, що ядром об'єкта праксеології є юридична практика, яка для правової сфери традиційно поділяється на нормотворчість (законодавчу практику) та правореалізацію (застосовчу практику).

У межах класичної парадигми раціональності, якій притаманна суб'єкт-об'єктна дихотомія діяльності та пізнання, сформувалося традиційне визначення практики як історично і суспільно обумовленої доцільної та цілеспрямованої діяльності людини з метою опанування і перетворення об'єктивної дійсності, результати якої створюють всезагальну основу розвитку людського суспільства і виступають головним критерієм істинності пізнання. Таке розуміння практики цілковито вкладається у схему: розумність – діяльність – дійсність, де сама практика отримує серединне, переважно інструментальне або «знаряддуювальне» призначення⁹. Така надмірна технологічність затуляє приховані, мотиваційні причини самої діяльності, на яких головним чином зосереджується парадигма посткласичної раціональності. Однак нове – завжди добре забуте старе. Тому спробуємо уточнити зміст цього

⁹ Гайдулін О. О. Філософія права. Європейські парадигми праворозуміння : підручник. Київ: НУОУ імені Івана Черняхівського, 2019. С. 400-401.

ключового для праксеології поняття практики через його етимологію та семантику в її історичному розвитку, застосовуючи метод соціокультурної реконструкції.

Термін *практика* походить від грец. *πρακτικός* у значенні «діяльний», «активний» та *πράξις* «діяльність», які з античних часів постійно співставлялися з поняттям *θεωρία* – «видовище», «вистава», «розгляд», «дослідження», яке лише згодом набуло змісту, близького до поняття «теорія» в його сучасному розумінні. Дійсно, антична традиція від самого початку не протиставляла ці два поняття: *θεωρία* як красива імітація дійсності, образна оболонка порядку речей жодним чином не заперечувала тілесний оригінал життя, яким був *πράξις*. Тільки для постсократівської філософії, починаючи з платонізму, постає актуальним протиставлення активного та умоглядного життя¹⁰.

Однак грецька мова має два спеціальних поняття, які позначають «дії» або «діяння»: (1) *πράξις*, у значенні важкої, фізичної роботи, пов'язаної з доланням супротиву мертвого живому, руйнацією або перетворенням інертної матерії, та (2) *ποιήσις* – духовної практики, творчості в будь-яких її проявах, суть якої полягає в креативних діях зі створення нових істот та ідей «за своїм образом та подобою». Так, для неоплатоника Плотина *πράξις* означає «нечисту дію», пов'язану з оскверненою матерією, на яку воно спрямоване; це дія людини в тілі. Дія Бога є *ποιήσις*¹¹.

У середньовічній християнській лексичі *praxis* отримує ще одне значення – «рятівний вчинок», який пов'язаний з аскезою, і його суть полягає в особливій вольовій дії, що веде до узгодження двох воель – Божої та людської. Екстремальною формою такої практики виступає схима. Тому словом *praktikos* міг бути названий чернець у великій схимі (схимомонах), який практикував дискрецію – духовний пошук лінії розмежування Добра і Зла. Так, візантійський філософ і письменник-богослов Євагрій Понтійський (*Εὐάγγελος ὁ Ποντικός*; 345 – 399), ідеолог чернецтва, почав тлумачити *praxis* не лише як діяння, а переважно як особливе споглядання, і побудував дефініції негативного праксісу як духовного методу, «який очищує емоційну частину душі» у боротьбі зі

¹⁰ Шпидлик Ф. Духовная традиция восточного христианства. Систематическое изложение. Centro Aletti – Paoline, 1999. С. 59.

¹¹ Arnou, R. Πράξις et Θεωρία. Étude de Détail Sur le Vocabulaire Et la Pensée des Ennéades de Plotin. Paris, Alcan, 1921. P. 27–38.

Злом та позитивного праксісу – розумного діяння на шляху до Добра, діяльності, зміст якої полягає в постійному вдосконаленні чесноти¹².

Така історична реконструкція ідейних засад об'єкта дослідження, як це досить часто трапляється під час застосування дослідниками соціокультурного методу, дозволяє глибше зрозуміти нові тенденції трактування його сутності.

Суть постмодерністської філософської праксеології полягає в тому, що вона долає трактування практики під одним кутом зору – лише як раціональної сукупності знарядь. Новизна сучасного підходу полягає в тому, що до суто технічної «знаряддєвості», «у руслі котрої світ постає перед суб'єктом життєдіяльності лише як засіб», додається ще одна істотна характеристика практики – її *комунікативність*.

«Одвічна комунікативність предметного змісту практики – здатність універсалізувати будь-який знаряддєвий вплив на довколишню дійсність, доводячи його до рівня всезагального способу предметно-матеріального освоєння людиною світу. Отже, комунікативність є тим шаром предметного змісту практики, котрий уможливує тип раціональності людського ставлення до світу, коли останній стає не тільки об'єктом маніпуляцій з боку діючого суб'єкта, а й самоцінністю, що має бути не лише перетворена відповідно до устремлень суб'єкта світовідношення, а й освоєна людиною»¹³. Таке розширене трактування практики зумовлює необхідність піднятися з площини суто технологічної позитивістської праксеології до вершин *філософської телеології* (від грец. τέλειος, «заклучний, довершений» + *логія*), яка посідає особливе місце в системі метафізики на межі онтології та аксіології й є вченням про цілі або доцільність людської діяльності. У надмірно широкому трактуванні – це вчення, відповідно до загальних засад якого всі світові явища та процеси мають власну мету, на досягнення якої спрямований їхній рух та розвиток.

З прикладної точки зору, ця теорія виступає загальнонауковим, так званим *теологічним методом*, який значно розширює пізнавальні можливості казуального (причино-наслідкового) методу та доповнює

¹² Шпидлик Ф. Духовная традиция восточного христианства. Систематическое изложение. С. 59.

¹³ Табачковський В. Практика в Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори). Київ : Абрис, 2002. С. 512–513.

критерій причинної необхідності доцільністю, яка властива всім «антроповимірним» процесам, пов'язаним з раціональною людською діяльністю. На практиці така доцільність виявляється, а сама діяльність корегується відповідно до визначених цілей в процесі переважно мовної комунікації.

Уявляється досить логічним те, що через приписування доцільності всім без винятку явищам та процесам, що є по суті спекулятивною антропологізацією світу, загальна або філософська телеологія проголошується ідеалістичним або антропоцентричним вченням. Саме в такому екстремально широкому значенні цей термін в латинській транскрипції увійшов у науку Нового Часу після того як німецький філософ Христіан фон Вольф (Christian Freiherr von Wolff; 1679–1754) застосував його у своїй роботі *Philosophia Rationalis, Sive Logica* (1728)¹⁴.

Реальна історія самої ідеї та методу телеології давніша. Цей напрям сформувався в рамках традиції так званої ідеалістичної філософії, починаючи від праць Платона та Арістотеля, був розвинутий у стоїцизмі та неоплатонізмі, отримав системне теоретичне обґрунтування в концепції «наперед встановленої гармонії» Г. Лейбніца, вченні «про світову душу» Шеллінга, у діалектиці абсолютного духу Г. В. Ф. Гегеля, у контексті ідеї «трансцендентної єдності аперцепції» І. Канта та в наступних філософських системах, таких як неотомізм, неокантіанство, персоналізм, фідейзм, холізм, неовіталізм тощо¹⁵. Це явно вказує на таку характерну тенденцію філософської телеології, як абсолютизація розумних начал світобудови, що вписується в загальний напрям панлогізму.

Отже, враховуючи досить спірний характер і принципову недоведеність з точки зору сучасної науки всіх універсальних, «панлогічних» (ідеалістичних) узагальнень усіх перелічених доктрин, уявляється продуктивним детальніший розгляд пізнавальних можливостей

¹⁴ Christian von Wolff. *Philosophia Rationalis Sive Logica: Methodo Scientifica Pertractata Et Ad Usus Scientiarum Atque Vitae Aptata*. Praemittitur Discursus Praeliminaris De Philosophia In Genere. Renger, 1732. 866 pp. [Online]. Available: https://play.google.com/store/books/details?id=uQg_AAAAcAAJ&rdid=book-uQg_AAAAcAAJ&rdot=1. Accessed on: 14.05.2024.

¹⁵ Загороднюк В. Телеологія в Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія. НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. С. 631–632.

антропоцентричної філософської телеології, презуюючи її як доктрину, найбільш когерентну цілепокладанню завдань сучасного судочинства.

Для з'ясування найістотніших рис цього напрямку філософської думки необхідно звернути увагу на те, що окрім холізму, панлогізму, антропоцентризму, телеологія є передусім галуззю знань про *причинність* (*a branch of causality*). З методологічної точки зору, на відміну від *детермінізму*, який визнає абсолютну обумовленість усіх подій виключно зовнішніми факторами, що жорстко впливають на протікання певних процесів, телеологія є філософським вченням, за яким усе у світі може бути роз'яснено не вихідними причинами або тим, з чого процеси починаються, а тим, чим вони завершуються, тобто реалізацією наперед визначеної мети, яка і належить до категорії так званих ідеальних *кінцевих причин*¹⁶. Саме тому в сучасній західній філософії телеологія (*teleology*) іноді позначається терміном «фінальності» (*finality*)¹⁷. Принагідно зазначимо, що заради термінологічної коректності та «методологічної чистоти» необхідно відмовитися від таких парадоксальних термінів, як «телеологічна детермінація» або «детермінацією майбутнім», бо саме поняття детермінації контрадикторне телеології¹⁸.

Фінальну причину Арістотель вважав внутрішньою, іманентною всьому сущому, і виокремлював її з чотирьох основних причин виникнення та зміни речей: матеріальної, формальної, діючої та кінцевої або цільової. Саме останній він дав назву *telos* у значенні «остаточної причини» кожної речі, яка, на його думку, кінцевим рахунком визначає результат будь-якого розвитку.

Однак головна цінність телеологічної концепції Арістотеля полягає в тому, що він жодним чином не абсолютизував *telos* і не протиставляв діючі та цільові причини. Для позначення «актуальної дійсності

¹⁶ Júnior, Paulo Pereira Martins; Vasconcelos, Vitor Vieira (2011-12-09). A teleologia e a aleatoriedade no estudo das ciências da natureza: sistemas, ontologia e evolução" = Teleology and randomness in the study of the natural sciences: systems, ontology and evolution]. Revista Internacional Interdisciplinar INTERthesis (in Portuguese). 8 (2): 316–334. doi:10.5007/1807-1384.2011v8n2p316.

¹⁷ Dubray, Charles. 2020 [1912]. Teleology. In The Catholic Encyclopedia 14. New York: Robert Appleton Company. Retrieved 3 May 2020. – via New Advent, transcribed by D. J. Potter [Online]. Available: <https://www.newadvent.org/cathen/14474a.htm>. Accessed on: 14.05.2024.

¹⁸ Малишев Б. В. Загальні засади телеологічної (цільової) детермінації соціальних явищ. Право і громадянське суспільство: електрон. видання. 2013. № 4. С. 4–25. URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/4-5-2013/item/142-zahalni-zasady-teleolohichnoi-tsilovoi-determinatsii-sotsialnykh-iavlyshch-malyshev-b-v>.

предмета на відміну від його потенції (можливості буття)» і вираження «єдності матеріальної, формальної, діючої та цільової причин» він використовував термін *ентелехія*. При цьому, «якщо матерія, згідно з Аристотелем, є лише чистою можливістю, то ентелехія є такою формою (або формальною причиною), котра одночасно містить енергію діючої причини та спрямованість цільової причини, що і є реалізацією цілісності речі». В ХХ ст. через це поняття сучасна синергетика пояснює яким чином гармонія формується з хаосу¹⁹.

На ідеї єдності причин діючих та причин кінцевих і побудована концепція загальних цілей та проміжних задач у сучасній філософсько-правовій телеології судочинства.

1.3 Завдання та цілі як категорії філософської телеології, їх операціоналізація в доктрині цивільного та господарського процесу

Телеологія в її прикладному (праксеологічному) вимірі – це передусім діалектично зв'язані між собою процеси цілепокладання та цілереалізації, які вкладаються у зміст раціональної діяльності будь-якої типології. При цьому ціль і мета в українській мові трактуються як безумовні синоніми і позначають «те, до чого прагнуть, чого намагаються досягти»²⁰.

Цілепокладання – це логіко-конструктивний, інтелектуальний процес осмислення, вибору та формулювання мети. Для успішного покладання цілі необхідно: визначити пріоритетні потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, які знаходяться в основі мотивації відповідної діяльності; встановити наявність необхідних ресурсів для задоволення цієї мотивації; спрогнозувати можливі витрати та ризики, які супроводжуватимуть процес реалізації, і на основі їх порівняння з очікуваними результатами обрати в якості оптимальної кінцевої мети той бажаний результат (предмет, стан, подію, тенденцію), що найбільш ефективно задовольнятиме актуальні потреби та інтереси.

Цілереалізація – більшою мірою вольовий процес розгортання головної, кінцевої мети в часі та просторі, організація задіяних осіб на її

¹⁹ Любимий Я. Ентелехія в Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія . НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. С. 200.

²⁰ Ціль в Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. 5-те вид. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. С. 1588.

досягнення. Саме на стадії реалізації обраної мети відбувається її алгоритмізація, коли цей процес умовно розбивається на певні послідовні етапи через постановку проміжних цілей або часткових завдань.

Насправді обидва ці процеси не ізольовані один від одного. Методологічно в межах процесного підходу акцент робиться на цілепокладанні, а функціонального – на цілереалізації²¹.

Така логіка цілепокладання та цілереалізації знаходиться в основі сучасної методики постановки так званих SMART-цілей, суть якої полягає в максимально можливій конкретизації цілей та їх вимірюванні через визначення необхідних строків, ресурсів та інструментів. Ця методика реалізується з послідовним застосуванням певних стандартів, що позначаються аббревіатурою SMART, де кожна буква пов'язана з назвою кожного з таких п'яти правил:

1. *Specific – Конкретний*. Це означає, що кожна мета повинна бути конкретною і втілюватися в певному, відчутному результаті. Множинність таких часткових результуючих цілей-завдань не розпорошує цілеспрямованості зусиль, якщо вони послідовно зв'язані між собою ланцюгом діючих причинно-наслідкових зв'язків.

2. *Measurable – Вимірний*. Це правило вимагає встановлення конкретних (бажано кількісних) критеріїв для вимірювання отриманого результату, що дозволить дійти висновку, що певна мета досягнута.

3. *Achievable or Attainable – Досяжний*. Цілі мають бути реалістичними, що означає достатню ймовірність позитивного результату з урахуванням усіх наявних ресурсів і обмежень. Досягнення однієї проміжної мети є передумовою реалізації наступної мети.

4. *Relevant – Значущий*. Для визначення значущості мети важливо розуміти, які конкретні потреби або інтереси дозволяє задовольнити отриманий результат, які вигоди це принесе з огляду на можливі витрати.

5. *Time bound – Обмежений у часі*. Досягнення мети має бути обмежене у часі, а значить мають бути визначені фінальні терміни (*deadlines*), перевищення яких свідчить про невиконання поставленої мети²².

²¹ Тізеш П. П., Бейреш А. Е., Братків К. Я. Цілепокладання в контексті процесного та функціонального підходів. Розвиток методів управління та господарювання на транспорті. 2019. Вип. 3. С. 56-67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rmegt_2019_3_7.

²² Ставицька О. Цілепокладання та формування позитивної мотивації досягнень. Бізнес Академія Практичного Менеджменту. <https://pmba.com.ua/events/tsilepokladannia-ta-formuvannia-pozitivnoyi-motivatsiyi-dosiagnen>.

Отже, SMART-методика, хоча й акцентує увагу на операціональних аспектах практичної телеології, базується на аксіоматичному припущенні про те, що цілереалізації передують ретельна, ґрунтовна розумова робота з цілепокладення. Щоправда, в умовах протиставлення теорії та практики, мислення та діяльності, зміст цих методичних правил може трактуватися як певне спрощення, редукція кінцевої, загальної мети до часткових, елементарних цілей-завдань. Саме така «позитивізація» відбувається у сучасних суспільних науках, у тому числі й правовій, не без впливу гучних та новомодних відкриттів у галузі біології, що стосуються телеологічної тематики.

Як упевнено стверджують представники сучасних природничих наук, цілереалізація може відбуватися без попередньої інтелектуальної стадії, тобто не лише свідомо, а й рефлекторно як прояв деякої біологічної цілеспрямованості. Вважається, що така властивість до збереження та вдосконалення свого внутрішнього ладу притаманна саме біологічним системам, що мають зворотний зв'язок з оточуючим середовищем. Така рефлекторна саморегуляція проявляється в ситуаціях відхилення параметрів середовища від норми, що спонукає біологічні системи або до адаптації, або до репарації порушених функцій та структур. Саме таке доцільне реагування живого організму на дисгармонію внутрішніх та зовнішніх факторів порівнюється сучасною біологічною наукою з фундаментальною здібністю всіх біологічних систем до самовідтворення²³.

Для концептуального розмежування такої загальнонаукової доктрини з класичною телеологією Арістотеля було запроваджено неологізм *телеономія* (від грец. τέλειος, «заклучний, досконалий»). Цей термін був запропонований ще в 1958 році американським вченим Коліном Піттендріхом (Colin Pittendrigh)²⁴ і нині ним позначається вроджена здібність усіх живих систем до цілеспрямованого самовдосконалення під впливом зовнішніх факторів.

Не ставлячи під сумнів коректність таких висновків для оцінки певних біологічних закономірностей, змушені констатувати, що штучне

²³ Голубовский М. Д. Век генетики: эволюция идей и понятий: Научно-исторические очерки. URL: <https://coollib.net/b/430397-mihail-davidovich-golubovskiy-vek-genetiki-evolyutsiya-idey-i-ponyatiy/read>.

²⁴ Pittendrigh, C. S. Adaptation, natural selection, and behavior, in Behavior and Evolution, ed. A. Roe and George Gaylord Simpson, New Haven: Yale University Press, 1958, P. 390-416.

протиставлення діючих та кінцевих причин, механічне розмежування цілепокладання та цілереалізації неминуче веде до позитивістської деформації методологічних засад телеології, їхньої корозії під агресивним впливом рецидивів філософії «соціального дарвінізму», яка вже давно дискредитувалася у якості загальної методології. Ці вельми логічні висновки можна було б адресувати лише до сфери загального наукознавства. Однак аналіз легальної операціоналізації понять загальної мети та цілепокладання судочинства, свідчать про те, що вітчизняний законодавець, подібно до соціальної теорії дарвінізму, зайняв з цього питання саме таку методологічну позицію юридичного позитивізму – підміни телеології телеономією.

Необхідно підкреслити, що таке однакове концептуальне розуміння мети (завдання) судочинства спостерігається в ЦПК України і ГПК України. Законодавець застосовує поняття «завдання» в однині, що безапеляційно свідчить про те, що йдеться не про низку почергових завдань (або часткових цілей), а про певним чином узагальнене цілепокладання судочинства, що пов'язане, але водночас не тотожне «меті ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави». Це дає підстави вважати, що в даному випадку законодавець фактично підміняє «кінцеву ціль» (мету) «призначенням». Чим же саме відрізняється таке цілепокладання від телеології?

Передусім тим, що мета (телос) – це певна зовнішня ціль на досягнення якої об'єктивно спрямований певний процес (рух, розвиток, діяльність). Призначення – це завдання певної діяльності, яке директивно встановлене іншою уповноваженою на це особою. Якщо мета реалізується на основі певної диспозитивності, то виконання завдання має суто імперативний характер. Саме цим і пояснюється те, що відповідно до згаданих нормативно-правових актів «суд та учасники судового процесу зобов'язані керуватися завданням ... судочинства, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі» (ч. 2 ст. 2 ЦПК України, ч. 2 ст. 2 ГПК України).

Все це дає підстави вважати, що законодавець під *завданням судочинства* розуміє «розгляд та вирішення» певної цивільної справи шляхом «винесення судового рішення», що зобов'язане відповідати критеріям «справедливості, неупередженості та своєчасності», а *метою*

судочинства – «захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів» (ч. 1 ст. 2 ЦПК України, ч. 1 ст. 2 ГПК України).

Саме ж провадження у справі відповідно до принципу пропорційності має враховувати те, що завдання судочинства не є самодостатнім, а його реалізація має бути узгодженою з розумним балансом між приватними та публічними інтересами; особливостями предмету спору; ціною позову; складністю справи; значенням розгляду справи для сторін, часом, необхідним для вчинення тих чи інших дій, розміром судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо (ч. 1 ст. 11 ЦПК України; ч. 1 ст. 15 ГПК України).

Поняття «завдання» (у множині) в значенні проміжних (часткових) цілей вживається законодавцем не щодо всього провадження у справі, а щодо окремих стадій, наприклад підготовчого провадження (ст. 189 ЦПК України), розгляду справи по суті (ст. 209 ЦПК України). Саме ж поняття «цілей» стосується або відповідного Кодексу в цілому (ч. 6 ст. 19 ЦПК України; ч.ч. 5, 7 ст. 12 ГПК України), окремої глави (ч. 8 ст. 290 ЦПК України) або окремих процесуальних дій (ч. 4 ст. 39, ч. 6 ст. 72, ч. 2 ст. 137 ЦПК України; ч. 2 ст. 27, ч. 4 ст. 38, ч. 6 ст. 69, ч. 2 ст. 126 ГПК України).

Отже, законодавець уникає розмежування понять мети та завдання, що не знімає питання, а навпаки породжує певні методологічні проблеми в процесі правозастосування.

Щоправда, у вітчизняній доктрині процесуального права здійснюються різні спроби логічно впорядкувати ці поняття. Так, В. С. Бігун синтезуючим терміном щодо мети та завдань судочинства пропонує розглядати «цілепокладення»²⁵, а О. В. Іваненко – «цільові установки»²⁶, що поки не знайшло свого втілення у процесуальному законодавстві. О. С. Захарова, навпаки, виступає категорично проти синтезу цієї пари понять і пропонує замість «завдань» використовувати «засоби реалізації мети судочинства», розуміючи під ними передусім принципи досягнення цієї мети²⁷. Хоча такий підхід ближчий до реалізованої законодавцем позиції у відповідних процесуальних

²⁵ Бігун В. С. Правосуддя як мета та мета правосуддя (до питання про філософію правосуддя) в Держава і право. 2009. Вип. 46. С. 12.

²⁶ Іваненко О. В. Ефективність цивільного судочинства: окремі питання в Право і суспільство. 2013. № 6–2. С. 73.

²⁷ Захарова О. С. До проблеми визначення завдань цивільного судочинства в Часопис цивільного і кримінального судочинства. 2013. № 6(15). С. 63–64.

Кодексах, але він також не прояснює питання щодо впорядкування терміносистеми телеології судочинства.

Варто погодитися з підходом, відповідно до якого поняття «мета» і «завдання», попри їх етимологічну близькість, потребують чіткого розмежування передусім за обсягом. Зокрема «мета» – це ширше поняття, що визначає кінцевий результат, якого прагнуть досягти, а «завдання» – це проміжні, більш часткові цілі, які «легко можуть трансформуватись у нову мету з одночасним виділенням проміжних, більш конкретних завдань»²⁸.

Необхідно враховувати те, що цілепокладення водночас має подвійну природу: матеріальну і процесуальну. Захист прав, свобод і законних інтересів – це *матеріальна мета*, вирішення справи шляхом винесення правосудного рішення – це суто *процесуальна мета*²⁹. Враховуючи первинний, провідний характер матеріального права і обслуговуючий, похідний процесуального, саме перший вид цілепокладення мусить отримати базовий характер. На жаль, і в ЦПК України, і в ГПК України реалізована перевернута ієрархія цих цілей, що може бути пояснене юридичною природою цих актів, але жодним чином не скасовує об'єктивного та загальновизнаного порядку функціонального співвідношення матеріального та процесуального права.

Характерною рисою легального концепту телеології судочинства також є те, що такий підхід до визначення мети правосуддя є *конкретизуючим*, оскільки його прибічники постійно уникають визначення універсальної мети правосуддя і його мета фактично конкретизується у різних формах судочинства. Слід погодитися з тим, що «зазначений підхід є поширеним і використовується в науках процесуального права, відображений у процесуальному законодавстві в частині мети, завдань, функцій судочинства загалом і відповідного виду судочинства зокрема»³⁰.

Проте як філософія права, так і судова та арбітражна практика виходять із того, що такою універсальною, загальною метою

²⁸ Мандичев Д. В. Проблема визначення мети та завдань діяльності господарських судів в Україні. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2016. № 19. С. 63.

²⁹ Короєд С. О. Мета господарського судочинства як основний вектор у підвищенні ефективності правосуддя в господарських справах. Право і суспільство. 2015. № 4. С. 43.

³⁰ Бігун В. С. Правосуддя як мета та мета правосуддя (до питання про філософію правосуддя). С. 10.

правосуддя має бути саме *справедливість*. Однак операціоналізація цього переважно оціночного концепту виявляється достатньо проблематичною. Саме тому висувуються резонні пропозиції щодо «процесуалізації» такої телеології та зосередження уваги не на абстрактних аспектах матеріальної справедливості, а на критеріях «справедливого судового рішення» чи «справедливості судового процесу». Зокрема пропонується з'ясувати діалектику мети правосуддя (процесуального інструменту досягнення необхідної мети) та правосуддя як мети (цілі, кінцевого результату судового процесу)³¹. Саме в цьому напрямку і здійснюються сучасні дослідження процесуалістами, які головним чином спрямовані на з'ясування загальних ознак справедливого правосуддя³² та спеціальних критеріїв справедливого судового рішення³³.

Однак порушена проблематика телеології судочинства має не лише пізнавальне, теоретичне значення, а й концептуальна невизначеність діалектики загальної мети правосуддя та конкретних завдань провадження у справі утворює сприятливі умови для масових та систематичних зловживань процесуальними правами, що заслуговує на окремий розгляд.

1.4 Зловживання процесуальними правами як підміна утилітарною тактикою сторін загальної морально-правової телеології судочинства

З'ясування сутності зловживання правом (*abuse of law*) необхідне з огляду на те, що це негативне явище набуває масштабів глобальної та національної небезпеки, загрози безпеці людини³⁴. У сучасній загальній теорії права склалося уявлення про зловживання матеріальним правом і процесуальними правами як умисні недобросовісні дії чи бездіяльність, що

³¹ Там саме С. 10–11.

³² Подорожна Т. С., Білоскурська О. В. Справедливе правосуддя як мета діяльності органів судової влади. Часопис Київського університету права. 2018. № 4. С. 23–26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2018_4_6.

³³ Щавінський В. Р. Виконання судового рішення – кінцева мета правосуддя. Надзвичайна Ситуація + URL: <https://ns-plus.com.ua/2017/12/04/vykonannya-sudovogo-rishennya-kintseva-meta-pravosuddya/>.

³⁴ Шаркова І. М. Зловживання правом як глобальна загроза безпеці людини: особистісні та суспільні виміри. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції «Україна і світ: правові питання регіональної та глобальної безпеки» (18 травня 2022 року). Київ: Видавничий центр «Кафедра», 2022. С. 35–39.

завдають окремій особі чи категорії осіб, суспільству в цілому дійсну матеріальну чи особисту нематеріальну шкоду без формального порушення норм чинного законодавства чи умов договору, користуючись такою їх інтерпретацією, яка суперечить загальним морально-правовим принципам справедливості, розумності та добросовісності³⁵. Морально-правова оцінка цієї найбільш грубої, умисної та підспудної форми правопорушення зводиться до того, що «недобросовісність є смертельною хвилю (пороком) правочину, оскільки в ньому відсутня душа. Застосувати до нього закон, розрахований на добросовісний правочин, означало б не лише не виконати закон, й допустити його порушення, допустити глум над ним³⁶. Водночас у доктрині права, як загальнотеоретичній, так і в галузевих, немає єдності в трактуванні сутності та правової природи зловживання правом.

Тому для вирішення цієї проблеми надзвичайно важливою в прикладному плані є позиція найвищого суду в системі судоустрою України, на який покладено завдання забезпечення сталості та єдності судової практики в нашій країні³⁷. Така позиція висловлена в багатьох актах, але узагальнена вона в постанові ВС від 27 липня 2023 року в справі № 910/12713/22, де визначення зловживання права загалом і зловживання процесуальними правами зокрема дається в контексті телеології господарського процесу, яке істотно не відрізняється від мети та завдання цивільного процесу³⁸.

По-перше, ВС зазначає, що «доволі важко провести межу між правомірною реалізацією власних прав і зловживанням правами, оскільки зовні вони виглядають однаково³⁹. Отже, «зловживання

³⁵ Шульженко Ф. П., Шаркова І. М., Гайдун О. О. Морально-правові принципи добросовісності та добросовісності: генеза та парадигма сучасної рецепції: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2024. С. 25.

³⁶ Скіданов К. Поняття волі та волевиявлення і їх правове значення для вчинення правочинів в Вісник Академії правових наук України. 2011. № 4. С. 246. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2011_4_26.

³⁷ Бялий Г., Жеревчук М. Актуальна судова практика Верховного Суду щодо протидії зловживанню процесуальними правами. Liga Zakon. Юрліга. Судова практика. 19 лютого 2024. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/225713_aktualna-sudova-praktika-verkhovnogo-sudu-shchodo-protid-zlovzhivannyu-protseualnimi-pravami.

³⁸ Постанова Верховного Суду від 27.07.2023 у справі № 910/12713/22. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/112545735?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=j103.

³⁹ Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 24.01.2022 у справі № 911/2737/17. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/102747644?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=j101.

правом – це свого роду спотворення права. У цьому випадку особа надає своїм діям повну видимість юридичної правильності, використовуючи насправді свої права в цілях, які є протилежними тим, що переслідує позитивне право»⁴⁰. Саме тому безперспективно виводити правову сутність цього явища через матеріальний склад відповідних відносин – такою визначальною кваліфікаційною ознакою є телеологія цих двох принципово протилежних моделей поведінки.

По-друге, ДС чітко протиставляє цілі судочинства і зловживання правом як кардинально протилежні, що має відповідні правові наслідки. «Правовідносини суду з кожним учасником процесу підпорядковані досягненню головної мети – ухваленню законного та обґрунтованого рішення, а також створенню особам, що беруть участь у справі, процесуальних умов для забезпечення захисту їх прав і так само прав та інтересів інших осіб. У разі ж, коли сторона у справі вчиняє будь-яку процесуальну дію не з цією метою, а задля досягнення якихось сторонніх цілей (для введення суду в оману, для затягування розгляду, для створення перешкод опоненту), вона виходить за межі дійсного змісту свого права, тобто зловживає ним»⁴¹.

По-третє, всі можливі протиправні цілі зловживання правом кваліфіковано як такі, що «приводять до порушення процесуальних прав інших учасників процесу з метою перешкоджання господарському судочинству». Це дозволяє дійти висновку про те, що «зловживання процесуальними правами зводиться до того, що особа реалізує свої процесуальні права і вчиняє передбачені процесуальним законодавством процесуальні дії, але робить це на шкоду іншим особам, з метою, яка не співпадає із завданням господарського процесу, визначеним у статті 2 ГПК України»⁴². Отже, «основною ознакою зловживання процесуальними правами є відсутність наміру вирішити реально існуючий цивільний спір, або забезпечити захист свого реально

⁴⁰ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 08 травня 2018 року в справі № 910/1873/17. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/74221169>.

⁴¹ Див. також: Постанова Верховного Суду від 12 серпня 2019 року в справі № 905/945/18. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/C009303?ed=2019_08_12. Постанова Верховного Суду від 16.10.2019 у справі № 906/936/18 URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/85075551>.

⁴² Постанова Верховного Суду від 27.07.2023 у справі № 910/12713/22. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/112545735?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=j103.

порушеного права, або намір перешкодити законним діям інших осіб шляхом звернення до суду та створення штучного судового спору, або використання судового спору як способу не виконувати вимоги законодавства щодо здійснення визначених ним дій»⁴³.

Саме тому телеологічна сутність зловживання процесуальними правами полягає в тому, що воно є *нецільовим використанням процесуальних прав*. Як зазначає Фонова О. С., зловживання процесуальними правами полягає в такому застосуванні певного права, при якому спотворюється мета, яку законодавець передбачив, надаючи це право. Як правило переслідується мета, в більшості своїй, відмінна від первісної мети, та наслідки її досягнення зовсім інші. Застосування не за призначенням процесуальних прав спрямоване на деструктивний вплив на судовий процес, в наслідок чого, посередньо погіршується правове становище іншої сторони правового конфлікту⁴⁴.

На негативну телеологію зловживання процесуальними правами, які використовуються з метою, що є протилежною або не відповідає тій, яку має переслідувати реалізація відповідного процесуального права або виконання обов'язку, визначеного законом або судом, аргументовано вказує Я. О. Берназюк⁴⁵.

За своєю, так би мовити, «технологічною суттю» зловживання правом – це підміна правосудної, суспільно значущої стратегії судочинства (отримання справедливого рішення у справі) агресивною, егоїстичною тактикою сторін при вирішенні спору в суді. Не випадково, що такі дії серед юристів отримали назву «процесуальні диверсії», під якими слід розуміти будь-які непрямі та деструктивні дії з використанням процесуальних прав особи, яка бере участь у розгляді господарської справи, з метою максимально ускладнити противнику виграш правового конфлікту в цілому або завдати збиток його певним інтересам або з метою відволікти противника всіма можливими

⁴³ Окрема думка судді Сімоненко В. М. щодо постанови ВС від 02 жовтня 2019 року у справі № 750/3021/18 (провадження № 61-371св19). URL: <http://plex.com.ua/doc.php?regnum=85009040&red=10000382f250e28f2da072c93134a2f3ec9488&d=5>.

⁴⁴ Фонова О. С. Зловживання процесуальними правами учасниками господарського процесу. Соц.-ек.проблеми сучас.періоду України, 2008, Вип. 6(74) С. 191.

⁴⁵ Берназюк Я. О. Поняття та особливості принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2021. Вип. 66. С. 139.

процесуальними засобами від вирішення справді важливих питань та основного конфлікту⁴⁶.

У позитивно мислячих суб'єктів правовідносин природньо виникає спокуса чітко визначити всі відомі типові ситуації зловживання процесуальними правами, що, з точки зору юридичної техніки, нібито полегшує виконання завдання протидії всім випадкам недобросовісності.

Однак із набуттям чинності Закону України від 3 жовтня 2017 року № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», у відповідних процесуальних Кодексах закріплено невиключний перелік діянь, які можна кваліфікувати як зловживання процесуальними правами (ч. 2 ст. 43 ГПК України, ч. 2 ст. 44 ЦПК України, ч. 2 ст. 45 КАС України).

Як переконливо свідчить тривала історія протидії недобросовісності, будь-які спроби однозначно визначити в нормативно-правових актах вичерпний перелік усіх можливих форм зловживання процесуальними правами без прив'язки до фабули конкретної справи не вирішує питання попередження таких проявів недобросовісності, а лише легітимізує зловживання, які з різних причин не потрапили до такого легального переліку.

Розуміючи це, законодавець не запровадив у процесуальних Кодексах пряму норму, яка б указувала на обмежене сприйняття судами неповного переліку зловживань, а резонно закріпив загальне застереження явно телеологічного характеру – залежно від конкретних обставин (з урахуванням конкретних обставин справи) суд може визнати зловживання процесуальними правами дії, що суперечать завданню відповідного судочинства (ч. 2 ст. 43 ГПК України, ч. 2 ст. 44 ЦПК України, ч. 2 ст. 45 КАС України).

Таким чином, продуктивним для судової практики є не формування максимально повного переліку недобросовісних процесуальних дій, а визначення критеріїв кваліфікації судом дії (бездіяльності) учасника справи як зловживання процесуальними правами. В процесуалістиці були спроби визначити критерії систематизації видів зловживання процесуальним правами. Так, Р. В. Миронюк до першого і головного критерію відносить мету

⁴⁶ Смітюх А. Щодо змісту поняття «процесуальна диверсія». Підприємництво, господарство та право. 2006. № 2. С. 103–105.

вчинення зловживання: затягування судового процесу; спростування доказів; зміна підсудності; зрив судового засідання; втрата доказів⁴⁷. Суддя Верховного Суду Н. Ю. Сакара серед критеріїв дій, які визнаються зловживанням процесуальними правами, також виокремлює «мету, що ставить перед собою суб'єкт» таких дій⁴⁸.

Варто звернути увагу на те, що ВС займає таку позицію, що будь-який акт зловживання правом відрізняється від правомірного виходу за межі свого права, закріпленого чи незакріпленого об'єктивним правом, саме тим, що вчиненні уповноваженою особою дії, які складають зміст відповідного суб'єктивного права, здійснені «недобросовісно, в тому числі всупереч меті такого права»⁴⁹. При цьому, ВС виходить з того, що на осіб, які беруть участь у справі, покладається обов'язок добросовісно здійснювати свої процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки. При цьому під добросовісністю необхідно розуміти таку реалізацію прав і виконання обов'язків, що передбачають користування правами за призначенням, здійснення обов'язків у межах, визначених законом, недопустимість посягання на права інших учасників цивільного процесу, заборона зловживати наданими правами⁵⁰.

Викладене свідчить про те, провідне місце у визначенні цілепокладення як добросовісних, так і недобросовісних дій (зловживання правом) займають технології телеологічного тлумачення та похідний від них метод добросовісної інтерпретації (*ex bona fides*).

1.5 Телеологічний метод інтерпретації як основа методології цілепокладання в процесуальному праві

Загальна теорія права виходить із того, що телеологічна інтерпретація є одним із найбільш праксеологічних методів пізнання в праві та має значний герменевтико-правовий потенціал. Так,

⁴⁷ Миронюк Р. В. Особливості судового розгляду окремих категорій адміністративних справ : навч. посіб. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. С. 39.

⁴⁸ Сакара Н. Ю. Принцип добросовісності та зловживання процесуальними правами. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_Princ_dobroso.pdf.

⁴⁹ Постанова Верховного Суду від 30.11.2020 у справі № 806/1943/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93170947>.

⁵⁰ Постанова Верховного Суду від 18 жовтня 2021 року у справі № 299/3611/19 (провадження № 61-9218св21). URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=100396061&red=100003d459c6efb8bcc2c5f8a2a9906dc107a1&d=5>.

стверджується, що досить поширене правило телеологічного тлумачення (*teleological interpretation*) приписує обирати ту версію інтерпретації, яка є найефективнішою у владно-політичному (для публічного права) або економічно-особистісному (для приватного права) сенсі⁵¹.

Оцінка цього методу інтерпретації базується на суб'єктивістській трактовці діалектики загальної мети та нормативного змісту закону, яку запропонував німецький цивіліст Йозеф Колер (Josef Kohler; 1849–1919). Зазначений автор наголошує, що вирішальне значення має не те, чого хоче автор закону, а те, чого хоче закон. Вочевидь, закон не має волі в психологічному значенні, але має її в телеологічному сенсі як органічне прагнення до мети (*Zweckbestreben*); і настають не бажані автором закону наслідки, а ті, які виявляє органічне прагнення закону до мети і які впливають зі створеного в законі духовного організму. Автор закону може створювати чи не створювати його; але якщо він створює його, то з усіма прямими й побічними правовими наслідками, мабуть такими, що сягають далеко за його горизонт. Юридичний зміст закону далеко не завжди ясний для його творця; навпаки, часто від його погляду прихована значна частина юридичної та економічної сутності закону і його застосування іноді дає картину, що повністю відрізняється від тієї, яку уявляв собі законодавець. Іншими словами, закон по відношенню до його автора є чимось новим, стороннім, навіть чужим⁵².

Отже, правовий телеологізм (*legal teleologism*) або телеологічний підхід (*teleological approche*) належить до суб'єктивістські орієнтованих методологій правової інтерпретації. На засадах телеологізму побудований *телеологічний метод (teleological method of interpretation)*. До альтернативної телеологічної методології може бути віднесене *прагматичне тлумачення (pragmatic interpretation)*, що орієнтується на практично корисний результат самого процесу інтерпретації. Прикладом такої методології є *business-oriented interpretation* – тлумачення, орієнтоване на бізнес, у тому числі на комерційну доцільність (економічну вигоду). Телеологія

⁵¹ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія: у 2 т. Київ : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. Т. 1. С. 148.

⁵² Kohler, Josef. Ueber die Interpretation von Gesetzen. Grünhut's Zeitschr., XIII B., 1886. S. 33–34.

вulgаризованої розподільчої (егалітаристської) справедливості зумовлює вибір дещо інших технологій, наприклад так званого *сприятливого тлумачення (favourable interpretation)* або *доброзичливого судового тлумачення (sympathetic judicial interpretation)*.

До споріднених з теологічним тлумаченням суб'єктивістських методологій належить і правовий інтенціоналізм (*legal intentualism*) або підхід до тлумачення, спрямований на з'ясування задуму (інтенції, наміру) законодавця або договірних сторін. Хоча такий підхід передбачає інтерпретацію відповідно до наміру (*according to intent*) автора тексту, суб'єктивна трактовка такого наміру може привести до того, що інтенціональне тлумачення (*intentional interpretation*) визнаватиметься навмисним. Основний зміст інтенціоналізму як окремої методології складає метод інтенціонального тлумачення (*method of intentional interpretation*)⁵³.

В правозастосовній практиці європейських країн отримав найбільшого поширення інтерпретаційний (герменевтичний) підхід. Можливості його застосування дозволили нагромадити величезний досвід телеологічної інтерпретації Європейським судом з прав людини (англ. European Court of Human Rights, фр. Cour européenne des droits de l'homme), до компетенції якого належить тлумачення змісту Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод⁵⁴.

Правовий телеологізм (*legal teleologism*) або телеологічний підхід (*teleological approach*) до тлумачення є такою інтерпретаційною підсистемою, яка націлює на необхідність інтерпретувати окреме положення, виходячи з його призначення в реалізації загальної мети (*purpose*) тексту. Однак його не слід плутати з *цілеспрямованим підходом (purposive approach)*, який притаманний іншим інтерпретаційним стратегіям. Телеологічний підхід є суб'єктивістським, бо результати тлумачення, побудованого на такій інтерпретаційній системі, прямо залежать від трактування самої мети⁵⁵.

⁵³ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивільної теорії: монографія: у 2 т. Т. 2. С. 592–593.

⁵⁴ Мармазов В. Є. До питання про телеологічне (цільове) тлумачення Конвенції про захист прав і основних свобод людини. Адвокат. 2003. № 6. С. 29–31.

⁵⁵ Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio = law of interpretation*): методологічні засади цивільної теорії: монографія: у 2 т. Київ : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. Т. 1. С. 318.

При цьому необхідно пам'ятати, що вибір системи телеологічного тлумачення має бути функціонально виправданим і праксеологічно обумовленим. Вибір інтерпретаційної стратегії залежить від тих завдань, які стоять перед інтерпретацією, і здійснюється на основі базових праксеологічних принципів ефективності, що вимірюється рівнем практичної реалізованості результатів та співмірністю їх тим витратам, за допомогою яких ці результати були досягнуті. Так, якщо конфлікт інтерпретацій виникає, але має лише когнітивний характер, то завдання примирення сторін може досить успішно реалізувати комунікативна операція роз'яснення. Таке тлумачення зазвичай здійснюється навколо телеології – задуму законодавця (сторін договору). Це вимагає застосування суб'єктивістських методів реконструкції автентичного задуму – телеологічного та інтенціонального⁵⁶.

Переходячи на новий, вищий рівень системного теоретико-філософського узагальнення, необхідно підкреслити, що розглянутий телеологічний метод інтерпретації має не лише пізнавальне значення, а й виступає технологічною основою методології цілепокладання в процесуальному праві. Телеологічний метод виступає ефективним запобіжником надмірній догматизації права на основі абсолютизації «букви закону», бо, як правильно зазначає Б. В. Малишев, дозволяє вивчати предмет аналізу, яким є певний прояв динаміки, наприклад процес з погляду його мети, результату⁵⁷. Без телеологічного обґрунтування ефективний захист суб'єктивних цивільних прав не уявляється можливим, бо в основі проблем такого захисту лежить питання цілепокладання як самих норм права, так і їх застосування⁵⁸.

Необхідно погодитися з тим, що цілепокладання як метод дослідження правових явищ допомагає, по-перше, з'ясувати орієнтири правового регулювання в цілому права та його елементів (галузей, правових інститутів, норм права), по-друге, визначити ефективність правового регулювання, порівнюючи між собою цілі та результати

⁵⁶ Там саме. Т. 2. С. 631–632.

⁵⁷ Малишев Б. В. Загальні засади телеологічної (цільової) детермінації соціальних явищ. Право і громадянське суспільство: електрон. видання. 2013. № 4. С. 7. URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/4-5-2013/item/142-zahalni-zasady-teleolohichnoi-tsilovoi-determinatsii-sotsialnykh-iavysch-malyshch-b-v>.

⁵⁸ Спесівцев Д. С. Телеологія захисту суб'єктивних цивільних прав на нерухоме майно. Актуальні питання економіки, обліку, управління і права в сучасних умовах : збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 22 липня 2022 р.). Полтава : ЦФЕНД, 2022. С. 46–48.

правового регулювання. При цьому, право є багаторівневою системою, в якій кожен рівень має свій специфічний набір цілей, що обумовлені предметом правового регулювання. Таким чином, цілепокладання допомагає розкрити взаємозалежність цілей правового регулювання та результатів правореалізації. Наявність мети правового регулювання дозволяє говорити про сукупність необхідних правових засобів для її досягнення. Наявність правових засобів дозволяє говорити про рівень їх ефективності при реалізації на практиці. Результати ж правозастосовної діяльності дозволяють, за необхідності, переосмислити те, як закріплені правові засоби, так і цілі правового регулювання. Таким чином, є прямий зв'язок між метою правового регулювання та його результатом⁵⁹.

Дійсно, соціальна цінність будь-якої галузі права – як матеріального, так і процесуального, полягає в досягненні поставлених цілей. Процес визначення цілей, їх правової фіксації та створення умов для їхньої реалізації потребує обґрунтованого та науково виваженого інструментарію⁶⁰. Таким інструментарієм і є цілепокладання.

---

⁵⁹ Миколенко О. І., Добровольська Н. В., Цілепокладання в праві та цілі адміністративного права України. *Правова держава*. 2023. № 49. С. 58–59. URL: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2023.49.276027>.

⁶⁰ Баламуш М. А., Миколенко О. І. Цілепокладання як інструмент вдосконалення адміністративно-правового регулювання політичної служби в Україні С. 12. URL: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2023.50.280263>.

РОЗДІЛ 2

ВПЛИВ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЗАСАД СУДОЧИНСТВА НА ДОСЯГНЕННЯ ЗАВДАНЬ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА

Запит українського суспільства на ефективний судовий захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави тощо, залишається особливо актуальним сьогодні, в період виборювання нашою державою незалежності, й демократичного європейського шляху розвитку.

Здійснюючи рішучий опір за збереження наведених цінностей, особливо під час повномасштабного вторгнення російської федерації, наша держава продовжує розвивати право, запроваджуючи законодавчі новели системного та епізодичного характеру, в тому числі у зв'язку із потребою уточнення окремих моментів судово-конституційної реформи 2016-2017 років. Це спонукає дослідити і зробити об'єктивний зріз рівня ефективності реформ в контексті виконання завдань цивільного і господарського судочинства, виокремити перемоги й вказати на певні прорахунки, що спричинили негативні наслідки для учасників судових спорів, суду чи правопорядку загалом.

Сучасні зовнішні виклики вимагають розроблення нових підходів у порядку досягнення мети цивільного та господарського судочинства, зокрема через уточнення порядку виконання його завдань. Однак у межах цього розділу умисно робиться наголос на особливостях завдань саме цивільного судочинства, оскільки в його порядку здійснюється судовий захист найістотніших цінностей (покоління прав людини), що встановлені розділом III Конституції України і законодавчо конкретизовані зокрема в Книзі II ЦК України.

Необхідність дотримання конституційних засад цивільного судочинства обумовлює постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із можливими науковими та практичними завданнями⁶¹. Це обумовлює необхідність дослідження особливостей завдань цивільного і господарського судочинства через розкриття цього питання в широкому

⁶¹ Гусаров К. Проблеми реалізації деяких конституційних засад у цивільному судочинстві. Вісник Національної академії правових наук України 2013. № 4 (75). С. 155.

розумінні, розпочинаючи саме із конституційних засад, що контекстуально окреслюють мету і завдання судочинства і вимагають подальшої законодавчої конкретизації в галузевому процесуальному законодавстві.

У загальному розумінні конституційні засади правосуддя, як правильно зауважує В. В. Комаров, – це такі положення Конституції України, що детермінують, з одного боку, сферу конституційно-правового регулювання судової влади та правосуддя, а з іншого – є передумовами для формування (інтерпретації) цивільного процесуального законодавства, а точніше – конституційно-правового складника режиму цивільного судочинства в умовах абсолютності прав людини і громадянина. Правосуддя як фундаментальний інститут правової системи, має розглядатися як форма здійснення прав і свобод суб'єктів права крізь належні судові процедури⁶².

Конституція України визначила як фундаментальні права і свободи людини, верховенство права, виключність судової влади та судової юрисдикції, конституційні засади правосуддя, зокрема такі параметри:

- 1) суд як орган судової влади – незалежний орган у тріаді державної влади;
- 2) принципи правової державності та верховенства права визначають характер та зміст правового статусу громадянина, органів судової влади та функції судочинства;
- 3) доступність правосуддя;
- 4) дотримання конституційних прав у цивільному процесі та абсолютність конституційного права⁶³.

Відповідно до ст. 6 та розділу VIII Конституції України судова влада є окремою самостійною гілкою влади, а суд є основним суб'єктом судової влади. З цього приводу КСУ сформував сталу практику, зазначаючи в своїх рішеннях про те, що «метою функціонального поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову (стаття 6 Конституції України) є розмежування повноважень між різними органами державної

⁶² Комаров В. В. Цивільне процесуальне право: проблеми методології науки, диференціації та уніфікації судових процедур. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 3: Цивільно-правові науки. Приватне право. Харків, 2008. Підрозд. 3.6. С. 547–548.

⁶³ Комаров В. В. Цивільне процесуальне право: проблеми методології науки, диференціації та уніфікації судових процедур. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 3: Цивільно-правові науки. Приватне право. Харків, 2008. Підрозд. 3.6. С. 548.

влади та недопущення привласнення повноти державної влади однією з гілок влади, що означає самостійне виконання кожним із них своїх функцій та здійснення повноважень відповідно до Конституції та законів України (абзац перший пункту 2 мотивувальної частини Рішення КСУ від 24 червня 1999 року № 6-рп/99; абзац другий підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини Рішення КСУ від 8 липня 2016 року № 5-рп/2016). Здійснення державної влади відповідно до вказаних конституційних приписів, зокрема на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, завдяки визначеній Основним Законом України системі стримувань і противаг забезпечує стабільність конституційного ладу, запобігає узурпації державної влади та узурпації виключного права народу визначати і змінювати конституційний лад в Україні (абзац шостий підпункту 3.1 пункту 3 мотивувальної частини Рішення КСУ від 13 червня 2019 року № 5-р/2019). Саме органи судової влади і конституційного контролю виконують, зокрема, основні функції належного правового стримування законодавчої і виконавчої влади, а також контролю за діяльністю цих гілок влади з метою недопущення виходу за межі повноважень. Діяльність органів судової влади полягає в контролі за дотриманням законності, а конституційного контролю – в конституційності діяльності органів законодавчої та виконавчої влади. Органи судової влади і конституційного контролю є противагою законодавчій та виконавчій владі, оскільки можуть переглядати акти цих гілок державної влади щодо законності або конституційності» (абз. 4-8 мотивувальної частини рішення КСУ № 13-р/2020)⁶⁴.

Із попередньої засади випливає інша, споріднена конституційно-функціональна засада: суд здійснює унікальну конституційну функцію – здійснення правосуддя. Як вказується в ст. 134 Конституції України, правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Реалізація цієї функції в 2016 році зазнала певних змін, оскільки наразі Конституція України не передбачає, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають в

⁶⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України від 27 жовтня 2020 року № 13-р/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20#Text>.

державі, на відміну від попередньої редакції вказаної конституційної норми. Як впливає з ч. 3 ст. 124 Конституції України, наразі юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи. Із системи судоустрою виключено КСУ, який є окремим юрисдикційним органом конституційного контролю.

У цьому аспекті В. В. Комаров констатує зміну уявлень та підходів до правосуддя як високозначущого соціального інституту, його інтерпретацію в контексті судової влади, її реалізацію через механізми справедливого судового розгляду та значну роль правосуддя в правовій системі. Вчений зауважує, що, незважаючи на вади у такій сфері, як правосуддя, все ж ідея правосуддя у соціальній свідомості стає домінуючою. Більше того, взагалі стратегії розвитку правової державності, захист прав людини, фундаменталізація правового статусу людини і громадянина стають похідними від цього очевидного постулату⁶⁵. І далі вчений наголошує, що «правосуддя – цивільний процес» відтворює певні закономірності, які мають системний характер і пов'язані з реалізацією судової влади і правосуддя в належних судових процедурах. Правосуддя в цивільних справах відносно цивільного судочинства (цивільного процесу) має субстанціальний характер і вони взаємовідносяться як сутність і явище. Такий зв'язок правосуддя і цивільного судочинства пояснює їх принципову єдність як змісту і форми. Поза цивільним судочинством, яке забезпечує гарантії його здійснення, правосуддя неможливе, як і розгляд цивільної справи, якщо він не здійснюється судом, не є цивільним процесом⁶⁶.

Наступною конституційною засадою є *триланкова судова система* (ст. 124 Конституції України, п. 4-14 Р. XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів»), що передбачає так звану «повну апеляцію» (апеляційний перегляд) та касаційне оскарження у визначених законом випадках (п. 8 ч. 3 ст. 129

⁶⁵ Комаров В. В. Цивільне процесуальне право: проблеми методології науки, диференціації та уніфікації судових процедур. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 3: Цивільно-правові науки. Приватне право. Харків, 2008. Підрозд. 3.6. С. 543.

⁶⁶ Комаров В. В. Цивільне процесуальне право: проблеми методології науки, диференціації та уніфікації судових процедур. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 3: Цивільно-правові науки. Приватне право. Харків, 2008. Підрозд. 3.6. С. 550.

Конституції України) через законодавчо закріплені процесуальні фільтри доступу. Щодо процесуальних фільтрів до касаційного перегляду слід звернути увагу на позицію Д. Д. Луспеніка про те, що такий перегляд є екстраординарною стадією процесу і може бути використаний за умов: 1) додержання принципу інстанційності розгляду справи з ухваленням остаточного рішення; 2) наявності обставин для перегляду, безпосередньо пов'язаних з функцією суду касаційної інстанції щодо забезпечення захисту публічних чи приватних інтересів; 3) право порушити провадження щодо перевірки судового рішення, що набрало законної сили, повинно бути обмежене певним часом; 4) під час провадження щодо перевірки рішень, що набрали законної сили, не може відбуватися повторний розгляд справи по суті⁶⁷.

Як зазначає В. В. Комаров, характеристика категоріального ряду «правосуддя – цивільне судочинство» дозволяє визначити не лише самостійність правосуддя у правовій системі, але й самостійність цивільного судочинства як певної процедури, яка забезпечує конституційне право на судовий захист і головне – зв'язаність процесуальної діяльності суду процесуальними правами сторін на судовий розгляд. По суті такий підхід практично дозволяє теоретично моделювати процедури цивільного судочинства і доктринально оцінювати ці процедури як належні з точки зору вимог правової держави, права сторін на судовий захист, а також меж дискреційних повноважень органів судової влади⁶⁸.

Конституцією України закріплена *можливість обов'язкового досудового порядку урегулювання спору* (ч. 4 ст. 124) і *спеціальні правила здійснення представництва*, наприклад у трудових спорах, малозначних спорах тощо (ч. 5 ст. 131-2). Це пояснюється тим, що запроваджені в 2016 році підходи до здійснення правосуддя судами визначили передбачені ще раніше науковцями особливі процесуальні застереження з приводу того, що певна процесуальна діяльність суду, окремі процесуальні дії не можуть бути предметом оскаржень або

⁶⁷ Луспенік Д. Д. Касаційні фільтри у цивільних справах: плюси та мінуси останніх законодавчих змін. Вебінар. 14 травня 2020 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Kasac_filt.pdf.

⁶⁸ Комаров В. В. Цивільне процесуальне право: проблеми методології науки, диференціації та уніфікації судових процедур. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 3: Цивільно-правові науки. Приватне право. Харків, 2008. Підрозд. 3.6. С. 551.

оспорювання, крім випадків, передбачених цивільним процесуальним законодавством, зокрема коли йдеться про оскарження актів правосуддя та інших актів (наприклад, ухвал суду першої інстанції), які за законом можуть бути предметом оскарження⁶⁹.

Конституція України прямо закріплює *диференціацію судової юрисдикції*, зокрема адміністративної (ч. 5 ст. 124). Здійснення судами належних процесуальних процедур є проявом спеціалізації юрисдикції, за якою відбувається диференціація повноважень органів правосуддя відповідно до конституційної компетенції в межах сфери судової влади.

До конституційних засад судочинства належать:

- 1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 2) забезпечення доведеності вини;
- 3) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;
- 4) підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором;
- 5) забезпечення обвинуваченому права на захист;
- 6) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 7) розумні строки розгляду справи судом;
- 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення;
- 9) обов'язковість судового рішення.

Законом можуть бути визначені також інші засади судочинства (ч. 2, 3 ст. 129)⁷⁰.

Ці конституційні засади знайшли своє відображення у ч. 3 ст. 5 ЦПК України як основні засади (принципи) цивільного судочинства.

Конституція України закріплює професійне представництво в судових процесах – *обов'язкову участь адвокатів* (ст. 131-2) та певним чином обмежену роль прокуратури у здійсненні цивільного судочинства «представництво *інтересів держави в суді у виключних випадках* і в порядку, що визначені законом (п. 3 ч. 1 ст. 131-1), а також

⁶⁹ Комаров В. В. Цивільне процесуальне право: проблеми методології науки, диференціації та уніфікації судових процедур. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 3: Цивільно-правові науки. Приватне право. Харків, 2008. Підрозд. 3.6. С. 550-551.

⁷⁰ Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР у редакції Закону України від 2 червня 2016 року № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)». Відомості Верховної Ради України. 2016. № 28. Ст. 532.

засаду, що концентрує в собі ефективність здійснення правосуддя та дієвість права – це *забезпечення державою виконання судового рішення* у визначеному законом порядку і покладення контролю за виконанням судового рішення, яке здійснює суд (ст. 129-1).

Також слід виділити незмінний конституційний постулат дотримання прав людини (та інших суб'єктів права), закріплений в розділі III Конституції України, та ст. 3 Конституції України, яка проголошує людину як найвищу соціальну цінність й закріплює *відповідальність держави за свою діяльність перед людиною*.

Завершуючи огляд конституційних засад правосуддя слід звернути увагу й на закріплення *принципу верховенства права* замість принципу законності під час здійснення судочинства (ч. 1 ст. 129 Конституції України). Цей конституційний принцип є одночасно *принципом правової держави* і одночасно є базовою конституційною засадою цивільного судочинства, оскільки закладає ключовий принцип здійснення правосуддя – панування права в суспільстві через ухвалення судами актів правосуддя – судових рішень. Крім того, цей принцип відсилає до *застосування норм Конституції України як норм прямої дії* (ч. 2, 3 ст. 8 Конституції України) в судочинстві.

КСУ сформував правову позицію, що конституційні принципи правової держави та верховенства права, а також визнання найвищої юридичної сили Конституції України, норми якої є нормами прямої дії (статті 1, 8 Основного Закону України), зобов'язують суди під час розгляду справ керуватися основними засадами судочинства, передбаченими частиною третьою статті 129 Конституції України, іншими засадами судочинства в судах окремих судових юрисдикцій, якщо вони визначені законом (частина четверта статті 129 Основного Закону України)⁷¹. Законодавче розкриття цієї позиції можна побачити в ч. 2 ст. 2 ЦПК України, згідно з якою суд та учасники судового процесу зобов'язані керуватися завданням цивільного судочинства, яке

⁷¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України від 25 січня 2012 року № 3-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12#Text>.

превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі⁷². Проте застосування Конституції України як норм прямої дії трансформувалося у надзвичайно значну дилему в діяльності судів, що буде детально розкрито далі.

Окреслені конституційні і законодавчі норми виступають належним нормативним базисом для дослідження завдань цивільного судочинства. Перш ніж перейти до розкриття практичного впливу конституційних засад на цивільне судочинство і досягнення його завдань, необхідно викласти нормативне визначення мети цивільного судочинства, його завдань та особливостей сучасного періоду України.

ЦПК України визначає юрисдикцію та повноваження загальних судів щодо цивільних спорів та інших визначених цим Кодексом справ, встановлює порядок здійснення цивільного судочинства (ст. 1). Згідно ч. 1 ст. 2 ЦПК України, завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів. У випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах. Відмова від права на звернення до суду за захистом є недійсною (ч. 1-3 ст. 4 ЦПК України).

Суто лінгвістичне і граматичне вивчення процесуальної норми, закріпленої в ч. 1 ст. 2 ЦПК України, свідчить, що метою цивільного судочинства є ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави, тобто конкретний правовий результат, що має бути досягнений не свавільно і абстрактно чи надмірно творчо, а у визначеному процесуальним законом порядку – шляхом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і

---

⁷² Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV (у редакції Закону України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

вирішення цивільних справ. Саме так ЦПК України визначає завдання цивільного судочинства.

Мета цивільного судочинства, що впливає із ст. 2 ЦПК України, ґрунтується на конституційних нормах, зокрема корелюється із ст. 55 Конституції України, якою закріплюються різні способи і форми захисту прав людини і громадянина: гарантія судового захисту кожному (ч. 1 ст. 55); судовий захист права кожного від надмірної експансії держави у приватні права (ч. 2 ст. 55); особлива форма захисту Омбудсменом (ч. 3 ст. 55); звернення до Конституційного Суду України із конституційною скаргою (ч. 4 ст. 55); звернення до міжнародних судових установ чи організацій (ч. 5 ст. 55); самозахист (ч. 6 ст. 55). Всі ці способи і форми захисту прав особи напряму стосуються судового захисту приватних прав осіб, в тому числі у процедурі звернення до адміністративних судів.

Також в період правового режиму воєнного стану важливою нормою для захисту приватних прав в суді (підстави, інстанційний порядок захисту чи взагалі можливість судового оскарження) стала ст. 64 Конституції України, що визначає правила обмеження прав і свобод людини і громадянина та вичерпний перелік прав, що обмеженню не підлягають. Цю норму в існуючих координатах правового режиму воєнного стану можна визнати окремою специфічною конституційною засадою, що відіграє істотну роль при здійсненні судами цивільного судочинства.

Цивільне процесуальне законодавство конкретизує конституційні норми шляхом:

- 1) визначення верховенства права загальною засадою цивільного судочинства (п. 1 ч. 3 ст. 2 ЦПК України);
- 2) закріплення принципу справедливості суду (ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»);
- 3) визначення «справедливості» та «неупередженості» завданнями цивільного судочинства (ч. 1 ст. 2 ЦПК України);
- 4) детальної регламентації в ЦПК України принципів рівності сторін (п. 2 ч. 3 ст. 2, ч. 2 ст. 9, ч. 2 ст. 12, ч. 1 ст. 49), гласності і відкритості судового процесу та його повного фіксування технічними засобами (п. 3 ч. 3 ст. 2, ст. ст. 7, 8, ч. 3 ст. 35), принципу пропорційності; (п. 6 ч. 3 ст. 2 та ст. 11); принципу остаточності рішення та забезпечення права на апеляційний перегляд справи та на

касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом (п. п. 8, 9 ч. 3 ст. 2, ст. ст. 352, 389 тощо);

5) закріплення правил і підходів судів до застосування норм Конституції України як норм прямої дії (ч. 6 ст. 10; п. 6 ч. 1 ст. 251; п. 1 ч. 3 ст. 423 ЦПК України) тощо.

Норми Конституції України не просто здійснюють загальний вплив на цивільне судочинство як складну процесуальну процедуру (процесуальну форму) захисту приватних прав та на ЦПК України як на основний акт процесуального законодавства, а й підлягають застосуванню як норми прямої дії, що передбачено в ЦПК України. Однак питання застосування Конституції України безпосередньо судами, як норми прямої дії у справі, а саме порядок і процесуальні процедури застосування законодавчого акта найвищої юридичної сили сьогодні не характеризуються єдністю правозастосування. Це, на наш погляд, у недалекому майбутньому, може створити передумови для «підвішування» всього правового поля України крізь призму певним чином викривленого зв'язку між транспарентністю і верховенством права⁷³, поступового й майже непомітного послаблення конституційних норм, зведення їх до ролі звичайного закону, залишивши виключно особливу конституційну процедуру внесення до неї змін.

На реальне застосування Конституції України в цивільному судочинстві і конкретизації конституційних засад судочинства в механізмі судового захисту права впливають різнорівневі за суттю і значенням фактори, що має оцінити і врахувати суд:

1) справедливість закону, що застосовується до спірних відносин (коли йдеться про позовне провадження);

2) судові акти і процесуальні акти, що приймаються судом по суті справи і в процесі розгляду справи;

3) інстанційність перегляду судового рішення;

4) можливість або проблема позаінстанційного перегляду такого рішення;

5) своєчасний розгляд справи – оптимальний проміжок часу розгляду справи і перегляду судових рішень загалом.

⁷³ Лариса Наливайко, Максим Романов. Поняття та ознаки транспарентності в контексті євроінтеграції. *jurnalul juridic national: teorie si practica. National law journal: theory and practice* Национальний юридический журнал: теория и практика. 2016. Octombrie. С. 28.

Проблема першого фактору пов'язана із існуванням так званих «несправедливих законів» на думку однієї із сторін, тобто таких що суперечать Конституції України, але таких, що застосовуються судами. Це впливає із повноваження суду, закріпленого в ч. 6 ст. 10 ЦПК України – якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії. У такому випадку суд після ухвалення рішення у справі звертається до ВС для вирішення питання стосовно внесення до КСУ подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції КСУ.

Фредеріко де Фазіо, спираючись на напрацювання юснатуралізму, соціологізму, нормативізму та на погляди Р. Алексі щодо видів правових законів, синтезував висновки щодо того, який закон може бути неправовим: 1) вкрай несправедливий закон (закон суперечить критерію соціальної неефективності, що зміщує його зміст в сторону очевидної несправедливості); 2) закон, який у принципі не може бути реалізований (декларативність положень змісту чи відсутність моральних засад у законі зміщує його зміст); 3) неконституційний закон (обумовлений концептуальними вадами змісту чи порушенням конституційної процедури прийняття)⁷⁴. А. І. Рибачук, досліджуючи погляди зазначених вчених, дійшов висновку, що доктрина містить чимало підходів до формування концепції «неправового закону»: *від абсолютної нікчемності закону до встановлення несправедливості його окремих положень для суб'єкта приватних відносин, але можливості при цьому застосування закону в межах забезпечення загального блага*. Абсолютна нікчемність законів як неправових, тобто встановлення правила про незастосовність закону в цілому чи окремих його норм, належить до конституційних функцій виключно КСУ відповідно до процедури розгляду справ. А ось твердження (висновок) суду в судовому рішенні про суперечність закону Конституції України фактично перетворює закон на оспорюваний, а відтак він не

⁷⁴ Federico De Fazio. Springer Nature B.V. Robert Alexy's Philosophy of Law. Faculty of Law, University of Buenos Aires, Buenos Aires, Argentina. Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy. 2021. P. 2–3. https://doi.org/10.1007/978-94-007-6730-0_238-1; Рибачук А. І. Застосування судами норм Конституції України як норм прямої дії (за матеріалами практики судів адміністративної, господарської та цивільної юрисдикцій). Дис...докт.філос. за спец. 081 Право. К. 2022. С. 165.

застосовується тільки в разі, якщо таке обґрунтовує сторона спору і суддя враховує позицію сторони, оскільки її аргументи і мотиви суду (що ґрунтуються на внутрішньому переконанні суду) співпадають; або суд самостійно доходить заявленого вище висновку⁷⁵.

Проблема застосування норм Конституції України як норм прямої дії трансформувалася у надзвичайно глибоку правову дилему, що складається з послідовних етапів, кожний із яких сам по собі може унеможливити пряме застосування норм Конституції України у конкретних судових справах. А. І. Рибачук в межах хронології та послідовності судового процесу виділяє такі процесуальні дії судів щодо застосування норм Конституції України як норм прямої дії:

1) на стадії відкриття провадження у справі й підготовки справи до судового розгляду (дії щодо розмежування судової і позапроцесуальної компетенції судів та вирішення питання про можливість відкриття провадження в справі, закриття провадження в справі у зв'язку з цим);

2) на стадії судового розгляду (розгляд клопотань про суперечність норм законів Конституції України; з'ясування обставин та дослідження доказів, та здійснення правової кваліфікації відносин у справі; а також вирішення можливих питань ускладнення розгляду справи, зокрема зупинення провадження у зв'язку із об'єктивною неможливістю розгляду справи до вирішення іншої справи, що розглядається в порядку конституційного провадження);

3) на стадії перегляду рішень в порядку апеляційного провадження (процесуальні дії суду за зверненням однієї із сторін як правило у зв'язку із незгодою, що застосовано не норми закону, а норми Конституції України як норми прямої дії);

4) на стадії перегляду рішень в порядку касаційного провадження (здійснення офіційного тлумачення норм законів, формування правових висновків щодо застосування норм Конституції та фактичної дискваліфікації конкретних норм законів, чи, навпаки фактична конституціоналізація застосованого законодавчого акта, спростовуючи/підтверджуючи аргументи сторони та мотиви судів

⁷⁵ Рибачук А. І. Застосування судами норм Конституції України як норм прямої дії (за матеріалами практики судів адміністративної, господарської та цивільної юрисдикції). Дис... докт. філос. за спец. 081 Право. К. 2022. С. 166.

нижчого рівня, який застосував/не застосував норми Конституції як норми прямої дії)⁷⁶.

Зважаючи на цей підхід, виходячи із результативності кожної стадії розгляду справи та рішень, що ухвалюють суди, послідовно змодельюємо таку ситуацію:

1) суд першої інстанції застосовує норми Конституції України як норми прямої дії, виходячи із потреби (мети) застосування справедливого закону у спірних відносинах. Проблема наслідків цієї правової ситуації в тому, що рішення дуже у вузькому колі правових ситуацій негайно набирає законної сили, а також суди у таких випадках далеко не завжди одночасно звертаються до Пленуму Верховного Суду як того вимагає абз. 2 ч. 6 ст. 10 ЦПК України;

2) апеляційний суд скасовує таке рішення і ухвалює діаметрально протилежне – про застосування закону, а не норм Конституції України. Рішення набирає законної сили. Сторона не визнає таке рішення як справедливе і оскаржує в касаційному порядку. Окрім суто правових наслідків такого рішення поступово зростатиме культура претензій, яка і так в Україні «зашкалює», у т.ч. у зв'язку з війною. Але акцент цього виду претензій полягає саме у несправедливості судових рішень, що істотно послаблює довіру суспільства до судів;

3) касаційний суд відмовляє у відкритті касаційної провадження чи повертає касаційну скаргу шляхом постановлення процесуальних ухвал про відмову чи про повернення касаційної скарги. Перегляд судового рішення у касаційному порядку по суті справи не відбувається;

4) далі особа подає конституційну скаргу до КСУ;

5) якщо КСУ визнає певну норму неконституційною Верховний Суд як касаційний суд відмовить у відкритті провадження за виключними обставинами якщо: а) рішення не підлягало виконанню; б) рішенням не завершувався розгляд справи; в) рішення КСУ підлягає застосуванню тільки до спірних відносин, що виникли після його ухвалення, оскільки інший підхід порушить стабільність правопорядку⁷⁷.

⁷⁶ Рибачук А. І. Застосування судами норм Конституції України як норм прямої дії (за матеріалами практики судів адміністративної, господарської та цивільної юрисдикції). Дис... докт. філос. за спец. 081 Право. К. 2022. С. 205–206.

⁷⁷ Берестова І. Е. Провадження за виключними обставинами: проблеми правової визначеності у розумінні поняття «рішення, яким розгляд справи закінчується». Юридична Україна. 2024. № 2. С. 11–15. DOI 10.37749/2308-9639-2024-2(254)-3; Берестова І. Е. Проблема застосування принципів процесуальної економії та правової

Зважаючи на те, що провадження за виключними обставинами – це різновид перегляду судових рішень, якими закінчено розгляд справи, що набрали чинності (ч. 1 ст. 423 ЦПК України), конституційне провадження, за результатами якого закон визнається неконституційним, завжди має місце після провадження в суді загальної юрисдикції. Після ухвалення рішення КСУ справа розглядається судом загальної юрисдикції з його урахуванням. Як пише Т. А. Цувіна, ухвалення рішення суду в порядку цивільного судочинства, про перегляд якого за виключними обставинами просить заявник, завжди передує ухваленню рішення КСУ щодо неконституційності закону. Незважаючи на те, що втрата чинності положеннями нормативного акта в разі визнання його неконституційним відповідно до ч. 2 ст. 152 Конституції України та ст. 91 Закону України «Про Конституційний Суд України» визначається днем ухвалення відповідного рішення КСУ (якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення), це не свідчить про те, що таке рішення *не може бути підставою для перегляду за виключними обставинами судових рішень, ухвалених раніше ухвалення відповідного рішення Конституційного Суду України*⁷⁸.

Закріплені Конституцією України темпоральні принципи дії рішень органу конституційної юрисдикції незмінно тлумачаться судами як обставина, яка *a priori* виключає можливість змістовного перегляду судових рішень через встановлену КСУ неконституційність правового акта або його окремого положення, застосованого судом під час вирішення справи. Типовою в цьому аспекті є позиція, висловлена колегією суддів Касаційного адміністративного суду у справі про перегляд за виключними обставинами, за якою «... рішення Конституційного Суду України ... на спірні правовідносини не може вплинути, оскільки правовідносини у даній справі виникли до прийняття такого рішення»⁷⁹. Очевидно, за такого розуміння темпоральної дії рішень КСУ, яке, до речі, корелює із розумінням

визначеності в умовах ускладнення розгляду цивільних спорів. The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права. 2024. № 120. С. 7–17. doi.org/10.5281/zenodo.10866856.

⁷⁸ Цувіна Т. А. Інститут конституційної скарги та перегляд судових рішень за виключними обставинами в контексті принципу верховенства права. Прикарпатський юридичний вісник. 2019. Випуск 3(28). Том 1. С. 136–141.

⁷⁹ Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 16 трав. 2019 р. у справі № 820/2640/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81760216>.

зворотної дії кримінального закону в часі самим КСУ⁸⁰, застосування встановленої неконституційності правового акта повністю чи частково як підстави для змістовного перегляду остаточного судового рішення за виключними обставинами є абсолютно нездійсненним. Адже і відповідні правовідносини, і саме судові рішення, навіть якщо воно не виконане на момент звернення із заявою про перегляд, завжди передуватимуть у часі певному рішенню КСУ. Наведене розуміння темпоральної дії рішень КСУ виключає їхнє застосування щодо правовідносин, які існували на момент втрати чинності правовим актом або його положеннями та продовжують тривати після цього. Але це не відповідає нормативно закріпленому застереженню «якщо рішення суду ще не виконане», яке являє змістовно-темпоральний критерій розрізнення правовідносин, які тривають, і тих, які припинилися⁸¹.

На наш погляд, важливим для дослідження мети і завдань цивільного судочинства є проблема наявності чи відсутності судової помилки у межах провадження за виключними обставинами. Встановлена КСУ неконституційність (конституційність) закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого (не застосованого) судом при вирішенні справи (п. 1 ч. 3 ст. 423 ЦПК) вказує щонайменше на потенційну або можливу помилку суду, адже у відповідній справі були застосовані положення законодавства, що суперечать Конституції України, а тому судові рішення в такій справі не може бути законним.

За своєю суттю неконституційність закону є обставиною, яка не була і не могла бути відома суду під час розгляду справи та ухвалення судового рішення. Тому дискреційні повноваження судді та алгоритм дій щодо прямого застосування Конституції України, передбачений у ч. 6 ст. 10 ЦПК, свідчить про наявність судової помилки у діях судді при первісному розгляді справи, якщо в подальшому застосований ним закон був визнаний неконституційним. При перегляді справи за

---

⁸⁰ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотну дію кримінального закону в часі) від 19 квіт. 2000 р. № 6-пн/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-00#Text..>

⁸¹ Застосування судами Конституції України: доктрина і практика. Київ: ВАІТЕ, 2022. С. 334-335; Коломійцев П. О. Забезпечення конституційної законності в діяльності юрисдикційних органів України. Дис...докт.філос. за спец. 081 Право. К. 2022. С. 131.

виключними обставинами можна говорити про наявність судової помилки в об'єктивному значенні, адже сам факт необхідності перегляду зумовлений недосягненням мети цивільного судочинства, якою є ефективний захист прав осіб. Водночас, можна висувати, що у випадку перегляду за виключними обставинами помилка суду наявна у суб'єктивному значенні, і вона свідчить про незаконність судового рішення, тобто йдеться про пов'язаність виключних обставин передусім із питаннями права⁸².

Конституційне право кожного на судовий захист (ст. 55 Конституції України) у таких координатах права також ризикує стати ілюзорним й декларативним. Продовжуючи вище викладену тезу під кутом реалізації завдань цивільного судочинства, можемо сказати, що ст. 55 Конституції України є не просто конституційним параметром форм, способів чи засобів захисту прав і свобод людини і громадяни, а базовою конституційною нормою, якою на законодавчому рівні конкретизуються правові засоби та юрисдикційні способи захисту суб'єктивних прав кожного.

---

⁸² Лавров В. В. Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами у цивільному судочинстві. Дис.на здоб. уаук.ступ. докт.філос. за спеціальн. 081 «Право». Харків. 2023. С. 56–57.

РОЗДІЛ 3

ДОКТРИНАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗАВДАНЬ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА

3.1 Вплив мети, завдань і функцій судової влади (суду) на завдання цивільного й господарського судочинства

Правова природа цивільного й господарського судочинства тісно пов'язана із поняттям судової влади та її реалізацією шляхом здійснення правосуддя. Їх онтологічний зв'язок наразі визнається не лише науковцями, а й законодавцем. Так, в ч. 2 ст. 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» зазначено, що судову владу реалізують судді та, у визначених законом випадках, присяжні шляхом здійснення правосуддя у рамках відповідних судових процедур. Згідно з ч. 1 ст. 5 цього ж Закону правосуддя в Україні здійснюється виключно судами та відповідно до визначених законом процедур судочинства. Отже, з наведених норм випливає, що реалізація судової влади передбачає наявність установлених законом процедур судочинства, яким підпорядковується вся діяльність судів зі здійснення правосуддя. Тому для з'ясування завдань цивільного й господарського судочинства необхідно розкрити їх співвідношення із метою, завданнями і функціями судової влади.

Вирішення цієї наукової задачі істотно ускладнюється науковою дискусією щодо сутності, змісту, мети й функцій судової влади. Не вдаючись в детальний огляд цієї дискусії, звернемо увагу на результати проведеного О. С. Ткачуком узагальнення наукових поглядів на судову владу, що полягають у виділенні таких основних підходів: організаційний, функціональний, організаційно-функціональний та державно-атрибутивний⁸³. Наразі найпоширенішим серед науковців є організаційно-функціональний підхід, що поєднує два попередніх підходи й передбачає розуміння судової влади як системи створених згідно із законом органів, наділених повноваженнями щодо здійснення

---

⁸³ Ткачук О. С. Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2016. С. 23.

правосуддя (інших форм судової діяльності)⁸⁴. Цей підхід знайшов своє втілення в Законі України «Про судоустрій і статус суддів», адже з ч.ч. 1 і 2 його ст. 1 вбачається, що судова влада здійснюється судами, а реалізують її судді та присяжні (у визначених законом випадках) шляхом здійснення правосуддя у рамках відповідних судових процедур.

В юридичній літературі поширеною є думка про те, що основним (однак не єдиним) завданням судової влади є здійснення правосуддя⁸⁵. Проте доволі часто науковці визначають правосуддя функцією судової влади, що відображає близькість розуміння функцій і завдань судової влади. Варто наголосити, що погляди науковців на функції судової влади зводяться до одного із двох розумінь: 1) монофункціональність, тобто що судова влада виконує лише одну функцію – захист прав, свободи і законних інтересів осіб⁸⁶ або правосуддя; 2) поліфункціональність, тобто що судовій владі притаманні декілька функцій. Серед правознавців, які вважають, що функції судової влади (суду) не можна зводити лише до відправлення правосуддя, не має єдності, адже вони виокремлюють різну кількість функцій та вкладають в них різну суть. Переважна більшість дослідників виділяють дві функції судової влади: здійснення правосуддя та судовий контроль⁸⁷. Цей перелік деякі науковці доповнюють функцією управління⁸⁸, тлумачення⁸⁹, судового санкціонування і судового нагляду, сприяння і контролю щодо рішень національних чи іноземних органів приватної або публічної юрисдикції та сприяння примиренню сторін, участі у

⁸⁴ Судова влада: моногр. І. Є. Марочкін, Л. М. Москвич, І. В. Назаров та ін.; за заг. ред. І. Є. Марочкіна. Х.: Право, 2015. С. 21–22.

⁸⁵ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку: монографія / за заг. ред. І. Б. Усенка та ін. Київ, Наукова думка, 2014. С. 16.

⁸⁶ Комаров В. В., Семенец А. І. Форми захисту гражданських прав и концентрация судебной власти. Проблемы державы и права Украины: Тематичний збірник наукових праць. К.: УМК ВО. 1992. С. 4.

⁸⁷ Марочкин І. Е. Природа судебной власти. Избранное. Составители: Червякова Е. Б., Марочкин А. И., Мех Ю. В. Харьков: Изд-во «Плеяда», 2015. С. 55, С. 71; Стефанюк В. С. Судовий контроль у сфері судової влади. Вісник Верховного Суду України. 1999. № 4. С. 2; Бойко В. Проблеми правосуддя в Україні і шляхи їх вирішення. Право України. 2002. № 3. С. 4.

⁸⁸ Судова влада: моногр. Я. М. Романюк та ін.; за заг. ред. І. Є. Марочкіна, 2015. С. 17; Куцин М. М. Функції суду як органу судової влади у кримінальних справах. Часопис Київського університету права. 2006. № 1. С. 148–155; Марочкін І. Є. Судова влада як основний суб'єкт судового права. Право України. 2015. № 3. С. 109–110.

⁸⁹ Цвік М. В. Про систему юридичних актів. Вісник академії правових наук України. 2002. № 4 (31). С. 24.

формуванні суддівського корпусу і сприяння суддівському самоврядуванню та надання рекомендаційних роз'яснень законодавства з питань судової практики⁹⁰, тощо.

У ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» закріплене таке завдання суду: суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. З цього випливає, що законодавець вбачає завданням суду, як органу, що є елементом судової влади в її організаційному розумінні, забезпечення кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод. В такому легальному визначенні вбачається вплив на українського законодавця Європейської конвенції з прав людини, весь дух якої пронизаний повагою до прав людини, а в статті 6 якої закріплено право на справедливий суд. Зазначене конвенційне право та його зв'язок з цивільним і господарським судочинством будуть детально розглянуті в розділі 7 цієї монографії. Проте забезпечення права на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод навряд чи може бути визнано завданням суду, оскільки в такому разі воно не відповідатиме призначенню судової влади, а також тим методологічним засадам цілепокладення, які розглянуті в розділі 1 цієї роботи.

Здійснення правосуддя – це єдине призначення (мета) судової влади в Україні. Саме тому здійснення правосуддя є повноваженням всіх без винятку судів як органів судової влади. Інші ж повноваження окремих судових органів, такі як аналіз судової статистики, вивчення та узагальнення судової практики, інформування про результати узагальнення судової практики інших судів, надання місцевим судам методичної допомоги в застосуванні законодавства, надання висновків щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням системи судоустрою, тощо, самостійного значення не мають, оскільки вони виконують лише допоміжну роль – сприяють здійсненню правосуддя. Суди в Україні, на відміну від судів

⁹⁰ Француз Т. І. Політико-правові проблеми становлення і розвитку судової влади в незалежній Україні: автореф. кан... юрид. наук: 12.00.13. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2001. С. 12.

багатьох інших країн, не виконують невластиві судочинству функції, такі як шлюбні урочистості, управління майном недієздатних осіб, підтвердження придбання власності юридичними особами, ведення торгових реєстрів, видача ліценцій на здійснення господарської діяльності, збирання податків і митних зборів, вжиття заходів щодо власності спадкодавців, складання документів і актів громадянського стану тощо. Зважаючи на це та інтраполюючи здійснення правосуддя на сферу цивільної й господарської юрисдикції, слід зробити висновок, що воно є єдиним призначенням і метою судової влади в Україні в цих юрисдикціях.

Проте правосуддя не слід визнавати функцією судової влади в Україні, адже воно охоплює всю діяльність з розгляду та вирішення судами юридичних справ, а функції мають визначати окремі напрямки такої діяльності. Правосуддя є єдиним, цілісним поняттям, незалежно від виду судочинства, особливостей галузевих судових процедур, матеріально-правового змісту судових справ чи процесуальних особливостей їх розгляду. Тому суд здійснює правосуддя абсолютно у всіх справах, що підпадають під його юрисдикцію. Лише такий підхід до розуміння правосуддя відповідає тому значенню, що вкладає в це поняття законодавець в Конституції України, Законі України «Про судоустрій і статус суддів» та інших актах законодавства, в яких, зокрема, передбачено, що: здійснення правосуддя є повноваженням судів різних інстанцій, при здійсненні правосуддя суддям/судам гарантується незалежність від будь-якого незаконного впливу та втручання сторонніх осіб; народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних; правосуддя здійснюється на основі законів України та на засадах верховенства права; кожній особі гарантується доступність правосуддя тощо. Крім варто звернути увагу й на позицію з цього приводу ВСУ, який в своїх роз'ясненнях неодноразово зазначав про те, що у всіх провадженнях цивільного судочинства здійснюється правосуддя в цивільних справах⁹¹. Правосуддя у кожній юрисдикції володіє своїми особливостями, які обумовлюються, насамперед, матеріально-правовою природою

⁹¹ Практика розгляду судами цивільних справ у наказному провадженні: узагальнення Верховного Суду України [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/77C139C9DE61E95BC2257B7C0043C062](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/77C139C9DE61E95BC2257B7C0043C062); Судова практика розгляду справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення: узагальнення Верховного Суду України http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/VSS00037.html.

відповідних справ. Проте вся судова діяльність в рамках цивільного й господарського судочинства охоплюється поняттям «правосуддя».

Правосуддя здійснюється судами не довільно, а в установленому законом порядку відповідного судочинства (відповідній процесуальній формі). В ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судоустрій і статус судів» встановлено, що правосуддя в Україні здійснюється відповідно до визначених законом процедур судочинства. Підпорядкування встановленому законом порядку є спільною рисою правосуддя і судочинства, що визначає їх онтологічний взаємозв'язок. Проте закон регулює не правосуддя, а судочинство. Відтак дотримання судом встановленого законом порядку судочинства виступає обов'язковою умовою здійснення правосуддя. Порядок судочинства в цивільних і господарських справах визначений законодавством про цивільне судочинство (ст. 3 ЦПК України) і господарське судочинство (ст. 3 ГПК України), а тому дотримання судом порядку відповідного судочинства полягає у правильному застосуванні судом норм процесуального права.

Правосуддя охоплює всю процесуальну діяльність суду з розгляду та вирішення судової справи в її динаміці та усіх її проявах, незалежно від її процесуальних і матеріально-правових особливостей. Тому правосуддя не можна зводити лише до вчинення окремих процесуальних дій чи прийняття окремих судових актів або навпаки виключати із правосуддя певні процесуальні дії чи судові акти.

Правосуддям в цивільних справах слід вважати законний та справедливий розгляд і вирішення у встановленому законом порядку цивільного судочинства незалежним і неупередженим судом, встановленим законом, юридичних справ, віднесених до цивільної юрисдикції, що втілюється в судових рішеннях⁹². Зважаючи на онтологічну єдність цивільного й господарського процесів, аналогічне розуміння може бути застосовано й до правосуддя в господарських справах.

Повертаючись до проблеми функцій судової влади слід наголосити на тому, що вони визначають цілереалізацію, що ґрунтується на цілепокладанні судової влади, тобто її завданнях. Зважаючи на те, що, як вказувалось вище, правосуддя не є функцією судової влади, слід підтримати погляд на поліфункціональність судової влади. Виділення

⁹² Бобрик В. І. Диференціація цивільного судочинства. Автореф. дис. ... докт. юр. наук за спец. 12.00.03. НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2021. С. 4–5.

функцій судової влади має здійснюватися лише за одним критерієм, адже лише в такому разі одні функції не будуть дублювати чи накладатися на інші й це відповідатиме правилу логіки щодо незмінності підстави поділу понять. Однак такий підхід не виключає формування багаторівневої системи функцій судової влади, на кожному рівні якої будуть застосовуватись різні критерії (один критерій на кожен рівень).

Система функцій судової влади має передбачати їх поділ на найвищому рівні за сферою впливу на загальні та спеціальні. Загальні функції судової влади є тими напрямками впливу, які характеризують її в цілому й здійснюються у всіх видах судочинства. До них можна віднести виховну, превентивну, правозастосовну, правотворчу тощо. Спеціальні ж функції судової влади визначають особливості її реалізації при здійсненні правосуддя в окремих видах судочинства. Критерієм визначення спеціальних функцій судової влади в цивільному та господарському судочинстві, на наш погляд, мають бути завдання, покладені на судову владу при здійсненні правосуддя в цивільних і господарських справах. Такі завдання не є тотожними завданням суду (ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів») і завданням цивільного судочинства (ч. 1 ст. 2 ЦПК України) та господарського судочинства (ч. 1 ст. 2 ГПК України), хоча тісно з ними пов'язані. Завдання судової влади в цивільному та господарському судочинстві обумовлюються її призначенням, характеризують предметну сферу її функціонування. Вони виявляються при аналізі результатів здійснення правосуддя в різних категоріях цивільних і господарських справ. Такі завдання не є однорідними у всіх країнах, адже визначаються особливостями соціокультурного типу кожної держави та політичними чинниками. Проте в будь-якому разі до функцій судової влади, на наш погляд, не можна відносити ті напрямки її діяльності, що мають лише допоміжний (щодо вирішення справи) характер й не відіграють самостійної ролі, як то: забезпечення позову, забезпечення доказів, відновлення втраченого провадження, вжиття заходів процесуального примусу, протидія з боку суду процесуальним зловживанням, відновлення втраченого провадження тощо.

З урахуванням зазначеного, виходячи з моделей цивільного й господарського судочинства в Україні, враховуючи перспективи їх розвитку й намагаючись узагальнити напрямки судової діяльності,

спеціальними функціями судової влади в цивільному та господарському судочинстві в Україні загалом слід визнати:

- 1) вирішення індивідуальних юридичних спорів;
- 2) звернення до примусового виконання безспірних грошових вимог;
- 3) підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів;
- 4) забезпечення виконавчого провадження;
- 5) судовий контроль за виконавчим провадженням;
- 6) екзекватура рішень іноземних судів і органів альтернативного вирішення спорів;
- 7) підтримка альтернативного вирішення спорів;
- 8) судовий контроль у процедурах банкрутства.

Варто зазначити, що підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, екзекватура рішень іноземних судів і підтримка альтернативного вирішення спорів характерні тільки для цивільного судочинства, тоді як судовий контроль у процедурах банкрутства – тільки для господарського. Кожній вищевказаній функції відповідає окреме завдання, що виконують суди у відповідному судочинстві, а також спеціальна процедура вирішення відповідних судових справ.

Вирішення індивідуальних юридичних спорів є основною функцією судової влади в цивільному й господарському судочинстві й полягає у тому, що за зверненнями зацікавлених осіб суди розглядають та вирішують різні за своїм юридичним змістом конфлікти, які виникають між окремими суб'єктами права, тим самим усуваючи їх. Предметне наповнення цієї функції визначається відповідною юрисдикцією. Ця функція реалізується судами в порядку позовного провадження. Здійснюючи цю функцію, суди не обов'язково безпосередньо (своїми рішеннями) вирішують відповідні юридичні спори, а й сприяють примиренню сторін шляхом вирішення безпосередньо ними існуючих розбіжностей. Вирішуючи справи позовного провадження, суди здійснюють захист переважно приватних інтересів (в їх широкому розумінні, що включає права й свободи), в т.ч. декількох осіб. Проте в силу загального характеру цивільної юрисдикції й предмету господарської юрисдикції, суди в порядку відповідного судочинства можуть вирішувати й окремі спори, пов'язані із захистом публічного інтересу (інтересів територіальних громад чи державних інтересів).

Звернення до примусового виконання безспірних грошових вимог полягає в тому, що суди, виходячи з презумпції безспірності певних вимог з грошових зобов'язань, які ґрунтуються на письмових доказах, не з'ясовуючи обставини справи, забезпечують кредиторам можливість примусового стягнення коштів з боржників без тривалого судового розгляду. Ця функція реалізується судами в порядку наказного провадження. Вирішуючи справи наказного провадження, суди, так само як і в справах позовного провадження, усувають юридичний спір. Проте такий спір стосується лише невиконання боржником обов'язку, що ним не оспорується, та не стосується «спору про право»⁹³. Здійснюючи цю функцію, суди сприяють кредитору в задоволенні боржником його вимог, адже судовий наказ може бути пред'явлений до примусового виконання. Попри це, при здійсненні цієї функції суди не підтверджують та не спростовують заявлену кредитором вимогу.

Підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів як окрема функція судової влади реалізується в цивільному судочинстві при вирішенні справ окремого провадження. Суди при розгляді всіх цивільних і господарських справ суди встановлюють юридичні факти, проте лише в окремому провадженні цивільного судочинства це набуває самодостатнього значення. Цю функцію не можна визнати цілісною, адже при вирішенні кожної окремої категорії справ окремого провадження суди виконують різні завдання. В переважній більшості таких справ, рішення судів має установче значення, так як саме воно виступає юридичним фактом. Проте таке значення рішень судів має похідний характер, адже у відповідній судовій діяльності на першому плані завжди знаходиться саме підтвердження судом наявності чи відсутності певних юридичних фактів (станів, прав), що є умовами здійснення прав і реалізації інтересів приватних осіб або підставами для їх обмеження.

Забезпечення виконавчого провадження як функція судової влади в цивільному й господарському процесі полягає в тому, що суди за

---

⁹³ Бобрик В. І. Поняття «спір про право» в наказному провадженні. Господарсько-правове, цивільно-правове та фінансово-правове забезпечення розвитку сучасної економіки України: Збірник доповідей та тез повідомлень учасників цивільно-правової секції всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Донецьк, 14 листопада 2008 р.). Ред. Кол. С. Г. Кузьменко, О. І. Антонюк. Донецьк: ДЮІ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2008. С. 66–70; Наказне провадження в цивільному процесі: монографія. За заг. ред. В. І. Бобрика. К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. С. 159–163.

зверненням учасників виконавчого провадження, а в окремих випадках – за ініціативою самого суду, вирішують окремі передбачені законом питання, що істотно впливають на хід виконавчого провадження, а також на окремі права й інтереси його учасників. Виконання судових рішень не є функцією судової влади, оскільки згідно Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів»⁹⁴ покладається в Україні на органи державної виконавчої служби та на приватних виконавців. Тому суди лише у встановлених процесуальним законодавством випадках забезпечують виконавче провадження, що створює додаткові правові гарантії для його учасників. Зазначена функція судової влади має два аспекти. Перший полягає в тому, що суди не залишаються осторонь виконання їх рішень, адже оформлюють виконавчі листи, накази, вирішують питання про виправлення в них помилок, визнання виконавчих листів такими, що не підлягають виконанню, визнання мирової угоди, поворот виконання тощо. Другий аспект даної функції полягає в тому, що в порядку цивільного й господарського судочинства суди вирішують окремі питання, пов'язані з реалізацією судових рішень, що підлягають примусовому виконанню, а саме: про тимчасове влаштування дитини до дитячого або лікувального закладу, про оголошення розшуку боржника або дитини, привід боржника, про примусове проникнення до житла чи іншого володіння особи, про звернення стягнення на нерухоме майно, право власності на яке не зареєстровано в установленому законом порядку, про тимчасове обмеження у праві виїзду за межі України (ст.ст. 433, 437–439, 441, 443 ЦПК України, ст.ст. 335, 337 ГПК України). Причому для цивільного судочинства змістовне наповнення цієї функції є значно ширшим, що обумовлено ширшим колом предметної юрисдикції. Виконання цієї функції здійснюється судами за особливими процедурами, що визначаються за загальними правилами здійснення цивільного судочинства з урахуванням спеціальних норм, закріплених у розділі VI ЦПК України і розділі V ГПК України відповідно.

Функція судової влади щодо здійснення *судового контролю за виконавчим провадженням* в цивільному й господарському судочинстві

⁹⁴ Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів. Закон України від 2 червня 2016 року № 1403-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#Text>

полягає у перевірці судами дотримання державними виконавцями чи іншими посадовими особами органу державної виконавчої служби або приватними виконавцями законодавства при примусовому виконанні судових рішень в цивільних справах у разі оскарження їх рішень, дій або бездіяльності. Ця функція виконується судами за особливою доволі уніфікованою процедурою, урегульованою в розділі VII ЦПК України і VI ГПК України, лише за зверненнями зацікавлених осіб, коло яких визначено процесуальним законом.

Також контрольною є ще одна функція судової влади, яка полягає здійсненні *судового контролю за альтернативним вирішенням спорів (ABC)*. Суди за зверненням уповноважених законом осіб контролюють дотримання законодавства при вирішенні цивільних і господарських спорів третейськими судами і міжнародним комерційним арбітражем (МКА) без розгляду відповідного спору по суті. Наразі до цивільної й господарської юрисдикції віднесені лише питання обмеженого контролю за третейськими судами, а цивільної ще й за МКА, адже відповідно до чинного законодавства України рішення таких незалежних і недержавних органів наділені такої властивістю як обов'язковість, що забезпечується можливістю звернення їх до примусового виконання. У разі наділення такими властивостями рішень інших органів/осіб ABC, функція судового контролю в цивільному судочинстві може бути поширена й на оскарження рішень таких органів/осіб. Суди здійснюють таку функцію відповідно до правил, встановлених у розділі VIII ЦПК України і глави 1 розділу VII ГПК України.

Екзекватура рішень іноземних судів і ABC полягає в тому, що суди в Україні в порядку цивільного судочинства надають екзекватуру, тобто дозвіл на виконання або визнання, щодо рішень судів іноземних держав, МКА та третейських судів, а в порядку господарського – лише третейських судів. Здійснюючи таку функцію, українські суди перевіряють лише відсутність підстав для відмови в задоволенні відповідного клопотання, що встановлені законодавством України, в т.ч. міжнародними актами, які входять до його складу. При цьому сам спір по суті судом не розглядається. Здійснення зазначеної функції врегульовано розділом IX ЦПК України і главою 1 розділу VII ГПК України.

Підтримка ABC є новою функцією судової влади в цивільному судочинстві, хоча питання про її запровадження вже давно

обговорюється науковцями і практиками⁹⁵. Ця функція полягає в тому, що суди в рамках цивільного судочинства за зверненням третейського суду чи МКА або за заявою сторони (учасника) третейського (арбітражного) розгляду вживають забезпечувальних заходів щодо доказів (витребування доказів (ч. 11 ст. 84 ЦПК України), огляд доказів за їх місцезнаходженням (ч. 9 ст. 85 ЦПК України), допит свідка (ст. 94 ЦПК України), забезпечення доказів (ч.ч. 7–8 ст. 116 ЦПК України, ч. 5 ст. 117 ЦПК України, ч. 10 ст. 118) та/або забезпечення позову (глава 10 ЦПК України). Тим самим державні суди в рамках здійснення цивільного судочинства сприяють третейському чи арбітражному розгляду. Запровадження цієї функції розширює можливості зазначених органів АВС, адже вони не наділені повноваженнями забезпечувати докази та/або позов в порядку, який є обов'язковим не лише для учасників відповідних процедур АВС. В ЦПК України передбачається, що вирішення судами питань про забезпечення доказів або позову в якості підтримки третейського чи арбітражного розгляду спору здійснюється у загальному порядку забезпечення доказів або позову в позовному провадженні з урахуванням окремих особливостей, встановлених процесуальним законом. Варто наголосити, що ця функція судової влади може бути поширена на підтримку не лише діяльності третейського суду та МКА, а й інших формалізованих способів АВС у разі наділення законодавством України їх рішень такою властивістю як обов'язковість. Господарське судочинство такою функцією не наділене.

---

⁹⁵ Видоборець Т. Забезпечення позову при розгляді справи в МКАС: міф чи реальність? *Юридична газета*. 2010. Випуск № 38 (21.09.2010); Цират Г. Обеспечительные меры в международном коммерческом арбитраже: состояние и перспективы регулирования. *Leges si vivata*. 2014. № 3. С. 200–203; Прусенко Г. Проблеми та перспективи забезпечення позову в міжнародному комерційному арбітражі за законодавством України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 3. С. 47–53; Воронов К. М. Концепції взаємодії державних судів і міжнародних комерційних арбітражів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 4. С. 80–83; Притика Ю. Забезпечувальні заходи в міжнародному комерційному арбітражі. *Право України*. 2011. № 1. С. 139–149; Селивон Н. Ф. Взаимодействие судебной власти с международным коммерческим арбитражем. *Право Украины*. 2011. № 2. С. 138–147; Ятченко Є. О. Забезпечувальні заходи в господарському процесі України та у міжнародному комерційному у арбітражі. *Судова апеляція*. 2016. № 3 (44). С. 84–91

Натомість виключно господарському судочинству притаманна функція *судового контролю в процедурах банкрутства*. Ця функція полягає в тому, що суд в межах судових процедур (розпорядження майном боржника, санації боржника, ліквідації банкрута, реструктуризації боргів боржника, погашення боргів боржника) контролює діяльність різних суб'єктів правовідносин, пов'язаних з неплатоспроможністю. Така функція реалізується господарськими судами в спеціальному провадженні у справах про банкрутство (неплатоспроможність), що регулюється Кодексом України з процедур банкрутства (КзПБ), а також ГПК України та іншими законами України, що субсидіарно застосовуються з урахуванням норм КзПБ. Слід наголосити на тому, що господарські суди в межах провадження у справах про банкрутство наділені повноваженнями вирішувати низку спорів, що стосуються боржника, а саме: всі майнові спори, стороною в яких є боржник; спори з позовними вимогами до боржника та щодо його майна; спори про визнання недійсними результатів аукціону; спори про визнання недійсними будь-яких правочинів, укладених боржником; спори про повернення (витребування) майна боржника або відшкодування його вартості відповідно; спори про відшкодування шкоди та/або збитків, завданих боржнику; спори про стягнення заробітної плати; спори про поновлення на роботі посадових та службових осіб боржника; спори щодо інших вимог до боржника, у тому числі спори про визначення та сплату (стягнення) грошових зобов'язань (податкового боргу), визначених відповідно до Податкового кодексу України (ч. 2 ст. 7 КзПБ). Таким самим, в межах вказаного виду провадження суди реалізують не лише вищевказану контрольну функцію, а й функцію вирішення індивідуальних юридичних спорів.

Кожна зазначена вище спеціальна функція судової влади в цивільному й господарському судочинстві, як вже вказувалось вище, реалізується відповідними судами за особливими процедурами, встановленими цивільним процесуальним і господарським процесуальним законом. Відтак множинність спеціальних функцій і завдань судової влади в цивільному й господарському судочинстві є функціональною передумовою його диференціації.

3.2 Зв'язок внутрішньої диференціації цивільного та господарського судочинства і їх завдань

Цивільне і господарське судочинство є складними правовими явищами, адже складаються зі значної кількості різних процесуальних дій, що вчиняються відповідно до загального порядку цивільного й господарського судочинства, який утворюють встановлені процесуальним законодавством численні процесуальні процедури. Складна сутність цивільного (господарського) судочинства обумовлює те, що воно є диференційованим, тобто зведено до сукупності його елементів, що становлять простіші за своїм змістом правові явища (процедури, у т.ч. стадії й провадження, а також процесуальні дії). Диференціація судочинства є розгорнутою (багаторівневою) і за окремими критеріями здійснюється за горизонталлю (процедурна та матеріально-правова) і за вертикаллю (інстанційна), що в загальних рисах визначає його складну матричну структуру. Призначення диференціації цивільного (господарського) судочинства полягає в тому, що вона створює передумови для ефективної реалізації загального завдання відповідного судочинства та функцій судової влади в ньому, забезпечує економію процесуальних засобів, раціоналізує та оптимізує хід розгляду конкретних цивільних (господарських) справ і створює процедурні передумови для мирного врегулювання спорів приватноправового характеру⁹⁶. Диференційований характер цивільного та господарського судочинства обумовлює визначення завдань не лише для відповідного виду судочинства загалом, а і його складових. Тому в основі будь-якого критерію внутрішньої диференціації судочинства, крім матеріально-правового, що залежить від категорій цивільних (господарських) справ, так чи інакше лежить мета й завдання відповідних процедур чи сукупності процесуальних дій.

Процедурна диференціація цивільного судочинства полягає в поділі процедур цивільного та господарського судочинства залежно від їх призначення та спрямування (фактично завдань) на:

основні – ті, що спрямовані на вирішення справи, та

⁹⁶ Бобрик В. І. Диференціація цивільного судочинства: методологія, стан і перспективи : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 227–228.

допоміжні – ті, що спрямовані на вирішення окремих суто процесуальних питань, пов'язаних з рухом справи, а також вирішенням клопотань та заяв осіб, які беруть участь у справі. Допоміжні процедури, в залежно від того, якими нормами процесуального права вони закріплюються (загальними чи спеціальними), відповідно поділяються на загальні та спеціальні. Загальні допоміжні процедури застосовуються при розгляді справ будь-якого виду провадження (особливої процедури) і на всіх стадіях цивільного судочинства (наприклад, відвід судді), а спеціальні – тільки в межах певного виду чи кількох видів провадження (особливої процедури) або однієї чи кількох стадій судочинства (наприклад, забезпечення позову).

Загальним критерієм процедурної диференціації *основних процедур* цивільного та господарського судочинства є вказані вище в цьому розділі спеціальні функції судової влади в цивільному та господарському судочинстві, що втілюються в предметі судового розгляду. За таким критерієм основні процедури диференціюються на *провадження* (позовне, наказне, окреме, у справах про банкрутство), предмет розгляду яких полягає у вирішенні вимог матеріально-правового характеру, тобто розгляді справи по суті, та *особливі процедури*, за якими суд вирішує інші вимоги, що не охоплюються провадженнями. За такими процедурами вимоги матеріально-правового характеру судом не розглядаються та не вирішуються. До них належать вирішення окремих процесуальних питань, пов'язаних з виконанням судових рішень у цивільних справах та рішень інших органів (посадових осіб); оскарження рішення, дії або бездіяльності державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби або приватного виконавця; оскарження рішення третейського суду, оспорювання рішення МКА; визнання та звернення до виконання рішення іноземного суду, що підлягає примусовому виконанню; визнання рішення іноземного суду, що не підлягає примусовому виконанню; визнання та надання дозволу на виконання рішення МКА, надання дозволу на примусове виконання рішень третейських судів.

Основні процедури (провадження та особливі процедури) цивільного й господарського судочинства за різними критеріями можуть бути диференційовані на окремі види (наприклад, позовне провадження за змістом поділяється на: а) загальне, б) спрощене). Також у рамках кожної основної процедури можуть бути виділені

субсидіарні процедури, спрямовані на вирішення справи по суті (зокрема, заочний розгляд справи, врегулювання спору за участю судді). Субсидіарні процедури не носять самостійного характеру, застосовуються лише за певних умов, встановлених процесуальним законодавством і пов'язаних з процесуальною поведінкою учасників справи, мають особливий порядок здійснення, та не охоплюють всю лінійність (циклічність) судочинства на певній інстанції.

Інстанційна диференціація цивільного (господарського) судочинства полягає в його поділі на стадії, що є структурно та темпорально відокремленими його частинами, зміст яких становить процесуальна діяльність суб'єктів судового процесу, спрямована на досягнення мети відповідної інстанції – суду чи органу (особи), яка здійснює примусове виконання рішень. Стадійність є загальновизнаною властивістю та закономірністю не лише цивільного й господарського судочинства, а й будь-якого іншого судового процесу, що впливає з його діяльнісної природи та обумовлюється, насамперед, інстанційністю судової системи України.

Серед процесуалістів відсутня єдність розуміння не лише ознак і поняття стадій цивільного (господарського) судочинства, а й критеріїв їх визначення. Переважна більшість процесуалістів, так само як і теоретики права, розглядають стадії як складові (частини) цивільного (господарського) судочинства, зміст яких полягає в сукупності процесуальних дій⁹⁷, що здійснюються послідовно та об'єднані найближчою процесуальною метою. В радянській процесуалістиці саме найближча процесуальна мета визначалась основним критерієм визначення стадій цивільного судочинства. В українській процесуальній науці ця думка була розвинута. Так, на думку В. В. Комарова, стадія цивільного процесу відбиває логіко-часові (просторові) характеристики судової діяльності, сукупність процесуальних дій суду, учасників процесу, спрямованих на певну процесуальну мету⁹⁸. М. Й. Штефан зазначає, що цивільне судочинство складається з окремих частин або стадій, які характеризуються сукупністю процесуальних правовідносин і

⁹⁷ Немеш П. Ф., Феннич В. П. Курс цивільного процесу: Загальна частина. Підручник. Ужгород: Вид-во РІК-У. С. 27; Цивільне процесуальне право України: навчальний посібник. За заг. ред. С. С. Бичкової. К.: Атіка, 2006. С. 27; Цивільне процесуальне право України: Підручник; За заг. ред. С. С. Бичкової. К.: Атіка, 2009. С. 56.

⁹⁸ Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Х.: Право, 2012. С. 47.

дій, об'єднаних найближчою метою⁹⁹. Подібну позицію відстоює С. І. Чернооченко¹⁰⁰. В розуміння стадії І. Ю. Татулич вкладає складову частину процесуального провадження, що поєднує процесуальні права, обов'язки й процесуальні дії суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, які реалізуються для досягнення мети та завдань цивільного судочинства, а також виконання учасниками процесу своїх функцій¹⁰¹. Деякі автори вважають, що однією з ознак стадії цивільного судочинства є наявність самостійної мети і завдань¹⁰². О. С. Ткачук, узагальнивши думки більшості науковців щодо визначення сутності стадії, наголосив, зокрема, на тому, що вона є частиною цивільної процесуальної форми і становить сукупність процесуальних дій, які мають бути спрямовані на досягнення найближчої процесуальної мети¹⁰³.

Процесуальна діяльність є лише змістовним наповненням стадій цивільного судочинства, що не може розглядатись окремо від її суб'єктів. Більше того, склад і цивільний (господарський) процесуальний статус, у т.ч. процесуальні інтереси, суб'єктів судочинства на різних його стадіях мають певні відмінності. Так, на різних стадіях судочинства такий обов'язковий суб'єкт як суд представлений судовими органами різних інстанцій, які наділені різними повноваженнями. Також не є однаковим процесуальний статус, зокрема, позивача на стадії розгляду справи в суді першої інстанції та на стадії апеляційного перегляду. Зважаючи на це, невід'ємною ознакою стадій цивільного й господарського судочинства є їх суб'єкти, насамперед, суд. Також важливою ознакою стадій судочинства є їх темпоральність, встановлена процесуальним

⁹⁹ Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс; Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. С. 18.

¹⁰⁰ Чернооченко С. І. Цивільний процес: Навчальний посібник. Вид 2-ге, перероб. та доп. К.: Центр навчальної літератури, 2005. С. 10.

¹⁰¹ Татулич І. Ю. Стадії в цивільному судочинстві. Підприємництво, господарство і право. 2008. № 9. С. 101; Татулич І. Ю. Цивільна процесуальна форма в суді першої інстанції в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київський національний університет ім. Т. Шевченка. К., 2012. 20 с.

¹⁰² Цивільний процес України: підручник; за заг. ред. М. М. Ясинка. К.: Правова єдність: Алерта, 2014. С. 28; Перунова О. М., Леонтьєва Л. В. Поняття, значення та складники процесуальної форми цивільного судочинства. Modern researches: progress of the legislation of Ukraine and experience of the European Union: Collective monograph. Part 2. Miskolc, Riga: Izdevniecība «Baltija Publishing», 2020. P. 870–871.

¹⁰³ Ткачук О. С. Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2016. С. 90.

законодавством і судом, що визначає як часову сутність, так і послідовність відповідної процесуальної поведінки.

Майже всі вказані вище, а також багато інших авторів як критерій поділу цивільного та й господарського судочинства на стадії називають процесуальну мету (найближчу процесуальну мету) або цілі, наголошуючи, що досягнення найближчої цілі обумовлює завершення однієї стадії процесу та створює умови для переходу справи в іншу стадію. Проте такий критерій не є загально визначеним, адже в літературі пропонувались й інші підстави виокремлення стадій цивільного (господарського) судочинства: характер процесуальної діяльності, її правові наслідки, судові рішення, що вказують на завершення стадії, цивільні процесуальні правовідносини, особливості суб'єктного складу¹⁰⁴, тощо. Крім того, деякі науковці, зокрема, О. В. Дем'янова, заперечують застосування найближчої мети (сталих цільових настанов) в якості критерію поділу процесу на стадії, вважаючи її лише однією з характеристик стадій та наголошуючи на тому, що найближча мета притаманна кожній процесуальній дії, процедурі тощо¹⁰⁵.

Варто як частково погодитись як з тим, що мета (завдання) є критерієм виділення стадій судочинства, так і частково заперечити цю думку з огляду на те, що визначення мети (цілей) як критерію диференціації цивільного (господарського) судочинства на стадії, на наш погляд, вбачається доволі спрощеним підходом до вирішення даного питання. Крім того, суб'єкти процесуальних відносин в силу відмінності їх процесуальних інтересів на різних стадіях судочинства, зазвичай, переслідують різну процесуальну мету. Так, особа, яка подає апеляційну чи касаційну скаргу, прагне, що б за результатами відповідного перегляду оскаржуване рішення було змінено або скасовано, тоді як інша сторона – що б воно було залишене без змін. Метою ж діяльності суду на таких стадіях, як зазначає К. В. Гусаров, буде виявлення необґрунтованості та виправлення судової помилки у застосуванні норм матеріального та процесуального права¹⁰⁶. Таким чином, діяльність всіх суб'єктів цивільного й господарського процесу

¹⁰⁴ Немеш П. Ф., Феннич В. П. Курс цивільного процесу: Загальна частина. Підручник. Ужгород: Вид-во РІК-У. С. 23–27.

¹⁰⁵ Дем'янова О. В. Чинники формування стадійної структури цивільного судочинства. Право і суспільство. 2018. № 5. С. 78.

¹⁰⁶ Гусаров К. В. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядкух: монографія. Х.: Право, 2010. С. 4.

на тій чи іншій стадії не об'єднана однією метою (ціллю). Зважаючи на це, критерієм поділу судочинства на стадії має не загальна мета процесуальної діяльності, а мета діяльності суду, що обумовлюються, зокрема, інстанційністю судоустрою.

РОЗДІЛ 4

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗАВДАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА

Сучасні зовнішні виклики вимагають розроблення нових підходів у досягненні мети цивільного судочинства через уточнення порядку виконання його завдань. Мета цивільного судочинства, що впливає зі ст. 2 ЦПК України, в широкому розумінні включає два напрями: 1) вирішення конкретних (індивідуальних) цивільних спорів; 2) реалізація соціальної функції (цілей) правосуддя. Ці напрями перебувають між собою в системному зв'язку, хоча є різновекторними. Їх різновекторність ґрунтується, зокрема, на протилежних цілях учасників справи, насамперед, сторін. Аналогічні міркування можна висловити й щодо мети господарського судочинства.

На виконання завдань цивільного й господарського судочинства впливають різні правові, політичні, загальносоціальні та філософські фактори, які одночасно існують, впливають й перетинаються між собою. Умовно назвемо їх критеріями з покладенням у назву кожного такого критерію головного елемента впливу.

Суб'єктний критерій (ефект спостерігача). Цей фактор по-різному впливає на досягнення завдань цивільного й господарського судочинства, залежно від процесуального суб'єкта, який для себе бачить ту чи іншу варіативність як досягнення/недосягнення завдання/нь, що впливає на його процесуальну чи непроцесуальну поведінку.

Змістовний критерій. Фактором, що впливає на всю цивільну (господарську) процесуальну форму (процедуру) розгляду і вирішення справ, є порушене, невизнане чи оспорюване право чи інтерес, захист якого відбувається в порядку цивільного чи господарського судочинства.

Функціональний критерій. Цивільне та господарське судочинство є відкритими системами, з урахуванням спільних (уніфікованих) засад їх побудови, вони, як самостійні елементи системи здійснення правосуддя й однопорядкові процеси, пов'язані очевидним горизонтальним взаємозв'язком. Підсистемами цих судочинств за функціональним критерієм є: 1) різні процесуальні провадження (процесуальні форми розгляду і вирішення справ судом) – позовне,

наказне, окреме, провадження в справах про банкрутство в господарському судочинстві тощо; 2) окремі порядки (процедури).

Особливі правові режими та інфляція законодавства. Порядок здійснення цивільного та господарського судочинства під час пандемії COVID-19 та у період воєнного стану зазнав певних змін, що об'єктивно дозволило судам в екстремальних умовах досягати завдань цивільного та господарського судочинства, однак негативно вплинуло на захист прав осіб. Одночасно зазначені екстраординарні обставини заклали підстави для створення правових засад оптимізації судочинства, про що яскраво свідчить запровадження та розвиток функціоналу «Електронного суду».

Наразі чинне законодавство України містить щонайменше 30 законів, ухвалених для попередження негативних наслідків, спричинених пандемією COVID-19, і 117 законодавчих актів (в основному оперативного-корегуючого характеру), спрямованих на врегулювання суспільних відносин у період воєнного стану. Це свідчить про нормативний надлишок нормативного матеріалу, розпорошеного в законодавчих актах, що очевидно не додає стабільності законодавству та є об'єктивною підставою для збільшення звернень до суду, адже багатьма відповідними змінами до законодавства запроваджувались обмеження основних прав осіб і це змінило баланс приватних і публічних інтересів на користь останніх.

Н. Ю. Голубева, спираючись на законодавче визначення завдання у ст. 2 ЦПК України, робить висновки про те, що: 1) об'єктом судового захисту визнаються права, свободи чи інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, інтереси держави; 2) цей захист відбувається за визнаними стандартами судочинства: розгляд і вирішення цивільних справ має бути справедливим, неупередженим та своєчасним; 3) завдання цивільного судочинства превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі (стандарт поведінки суду та учасників судового процесу)¹⁰⁷.

У ч. 1 ст. 2 ЦПК України можна побачити в цілому однозначне у лексично-граматичному аспекті розуміння слова «завдання» в однині.

¹⁰⁷ Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні : матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного (Одеса, 13 грудня 2019 р.) / за загальною редакцією д.ю.н., професора Н. Ю. Голубевої. Одеса : Фенікс, 2019. С. 4.

Проте закріплене у цій нормі визначення є досить складною за структурою дефініцією та не знімає потреби в з'ясуванні того, чи може у теоретичному розумінні бути декілька завдань цивільного судочинства і чи вони всі будуть спрямовані на досягнення мети цивільного судочинства, яка в свою чергу є цілісною і єдиною.

Висловимо гіпотезу про сумніш існування виключно саме одного завдання цивільного і господарського судочинства. Досягнення мети можливе тільки через виконання її завдань, які різняться залежно від характеру та змісту кожного судової справи. Якщо поглянути на відповідне питання від зворотного, можна зауважити, що «справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ» є процесуальною діяльністю судів, що характеризується цілісністю й послідовністю, оскільки складається із різних процесуальних форм розгляду справ. Тобто, незважаючи на те, що шляхи досягнення мети правосуддя під час розгляду різних категорій цивільних і господарських справ певним чином відрізняються один від одного, кожний шлях містить в собі процесуальні дії суду, спрямовані на підкреслення і фіксування справедливого розгляду (зокрема, правильно визначений характер спірних відносин, правильно встановлені факти й обставини у справі), неупередженого розгляду (належним чином оцінені всі факти і обставини у справі) і вся ця діяльність вчинена своєчасно (враховуючи принцип процесуальної економії).

Кожна цивільна чи господарська справа є унікальною. Незважаючи на це спільність процесуальних процедур і нормативно-визначеного порядку розгляду справ в частині дотримання справедливості, своєчасності розгляду й вирішення цивільної чи господарської справи неупередженим судом, дають підстави стверджувати, що завдання цивільного й господарського судочинства є єдиним і спільним для всіх справ відповідної юрисдикції. Воно виконується і може розкриватися як довгий процесуальний і багатоаспектний ланцюжок, кожна ланка якого має самостійне значення в процесуальному, та й інколи в матеріальному значенні.

У межах розкриття теоретичних аспектів завдання цивільного судочинства, слід нагадати про диспозитивність як провідний принцип цивільного судочинства та її взаємозв'язок із змагальністю та заявленими позовними вимогами. Співвідношення цих принципів

вимагає надання відповіді на питання про конкуренцію таких понять як «врегулювання спору», «вирішення справ», «захист права».

Процесуальні норми регулюють процесуальну діяльність суду та процесуальні дії учасників судового процесу. Принцип диспозитивності є ключовим елементом сучасного цивільного та господарського судочинства. Свобода та інтерес особи, яка звертається за захистом, становлять основну складову цього принципу, які визначають конкретні норми і правила цивільного процесу¹⁰⁸, що цілком характерно й для господарського судочинства. Враховуючи цю обставину, диспозитивність є ключовим принципом системи, і будь-які винятки з нього повинні бути обґрунтованими на підставі примусу¹⁰⁹.

Варто звернути увагу на деяку зміну в 2017 році погляду законодавця на диспозитивність як принцип цивільного судочинства, адже окрім положень щодо передумов відкриття провадження у справі, меж розгляду справи судом, право на розпорядження предметом позову на власний розсуд тощо, диспозитивність охоплює питання збирання доказів. Так, згідно з ч. 2 ст. 13 ЦПК України збирання доказів у цивільних справах не є обов'язком суду, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Суд має право збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи лише у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, а також в інших випадках, передбачених цим Кодексом. Така процесуальна норма свідчить про істотну конвергенцію диспозитивності й змагальності. Також слід звернути увагу на п. 2 ч. 5 ст. 12 ЦПК України, яка має назву «Змагальність сторін», згідно з якою суд сприяє врегулюванню спору шляхом досягнення угоди між сторонами. Таким чином законодавець наділив суд повноваженням спрямовувати свої зусилля на самостійне врегулювання спору його сторонами, зокрема, шляхом укладення мирової угоди. Інститут же мирової угоди традиційно в процесуальній

¹⁰⁸ Грабовська О. О. Трансформація законодавчої регламентації принципу диспозитивності в цивільному судочинстві. Нове українське право, 2022 Випуск 4. С. 13. DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.4.2>.

¹⁰⁹ Дяченко С. В., Демчук М. В. Судова практика застосування принципу диспозитивності в цивільному процесі. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 10. С. 93. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/19>.

доктрині відносять до змісту принципу диспозитивності, диспозитивних прав¹¹⁰.

Одним із проявів диспозитивності є те, що судовий захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави в цивільному та господарському судочинствах завжди розпочинається ініціативно, тобто шляхом звернення особи до суду з відповідною заявою (позовною заявою). Отже, конкретна цивільна справа розпочинається з ініціативного, диспозитивного й змагального порядку звернення до суду особи, яка реалізує право на захист судом чи вирішення питання, що має юридичне значення. Саме диспозитивні засади цивільного судочинства, змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні їх переконливості (п. 3 ч. 2 ст. 129 Конституції України) визначають обов'язок суду не виходити за межі позовних вимог під час розгляду й вирішення конкретної цивільної справи. У такому порядку початково вирішується дилема про вирішення справи чи захист суб'єктивного права: вирішуючи справу, суд не завжди може досягнути захисту права, оскільки звернення до суду автоматично не гарантує захист права. У цьому аспекті пристаємо на позицію С. О. Короеда, який зауважує, що визначення завдань сучасного цивільного судочинства через «вирішення справ» відповідає призначенню правосуддя та юрисдикційній функції суду. Такий висновок також відповідає кореляційному зв'язку між завданням і метою цивільного судочинства з одного боку, та призначенню цивільного процесуального права – з іншого. Тобто процесуальне право має своїм завданням забезпечення реалізації норм матеріального права (коли їх учасники не можуть самостійно реалізувати свої права через виникнення правового спору, розв'язати який має суд), а тому завданням цивільного судочинства має бути саме «вирішення справи» (розв'язання правового спору або усунення правового конфлікту), а матеріально-правовим наслідком (метою) такої процесуальної діяльності може бути «захист права». Автор наголошує, що «захист права» (як мета сучасного цивільного судочинства) може й не відбутися

¹¹⁰ Цивільний процес України: академічний курс. За ред. С. Я. Фурси. Київ : Видавець Фурса С. Я. КНТ. 2009. С. 92, 181; Грабовська О. О. Трансформація законодавчої регламентації принципу диспозитивності в цивільному судочинстві. Нове українське право, 2022 Випуск 4. С. 13. DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.4.2>.

з різних причин (наприклад, при необґрунтованості вимог позивача та відсутності факту порушення інтересів відповідача, коли суд інтереси жодної з сторін не захищає). Водночас завдання цивільного судочинства – «вирішення справи» (тобто «розв'язання правового спору») – має повністю реалізуватися незалежно від матеріально-правових наслідків вирішення правового спору (наприклад, при пред'явленні надуманого позову про захист вигаданого права правовідносини між сторонами відсутні, тому суд, відмовляючи в позові, лише владно підтверджує відсутність таких правовідносин і, таким чином, припиняє спір, при цьому не захищає права та інтереси відповідача, яких, через відсутність правовідносин, не існує)¹¹¹. Отже, «розгляд і вирішення цивільної справи» в позовному провадженні означає «розгляд і вирішення спору». Вказівка в завданні на «вирішення» означає остаточне усунення правового конфлікту між сторонами. Це, на погляд С. О. Короеда, є можливим, коли порушене право позивача отримало судовий захист, тобто було відновлено або захищено в інший спосіб, яке б забезпечило ефективне поновлення в правах або справедливу компенсацію шкоди, або ж коли суд владно підтвердить відсутність між сторонами спірних матеріальних правовідносин і відсутність у позивача права, за захистом якого він звернувся до суду, або ж за наявності спірних матеріальних правовідносин дійде висновку про незаконність чи недоведеність позовних вимог позивача, захистивши таким чином інтереси відповідача¹¹². У даному випадку при окресленні аспекту завдання цивільного судочинства слід спиратися і на суб'єктивний критерій, адже приватні особи після зверненні до суду можуть укласти мирову угоду, примиритися під час процедури врегулювання цивільного спору за участю судді або шляхом медіації.

Варто вернути увагу на інститут врегулювання спору за участю судді, головним завданням якого є максимальне сприяння з боку судді сторонам щодо оперативного врегулювання їх спору, тобто досягти конкретного правового результату, який за своєю суттю є відновленням

¹¹¹ Короед С. О. Охорона прав та вирішення цивільних справ як самостійні завдання цивільного судочинства в аспекті підвищення його ефективності. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2013. № 6-1. Том 2. С. 46.

¹¹² Короед С. О. Охорона прав та вирішення цивільних справ як самостійні завдання цивільного судочинства в аспекті підвищення його ефективності. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2013. № 6-1. Том 2. С. 46–47.

порушеного, оспорюваного чи невизнаного цивільного права, зокрема у вигляді виконання чи новації правовідносин між сторонами, і визнається ними як справедливе рішення уповноваженого суб'єкта¹¹³. Під врегулюванням цивільного спору за участю судді слід розуміти цивільно-процесуальний інститут, що уособлює риси примирної процедури та одночасно виступає специфічною процесуальною процедурою у межах судового розгляду, під час якої компетентним висококваліфікованим посередником – суддею здійснюються формальні і неформальні дії, спрямовані на сприяння мирному вирішенню цивільного спору в межах права, результатом чого є оперативне досягнення конкретного правового результату з позиції інтересів сторін, який влаштовує останніх та за своєю суттю є відновленням порушеного, оспорюваного чи невизнаного права, і визнається ними як справедливе рішення уповноваженого суб'єкта¹¹⁴.

З аналізу положень ЦПК України та ГПК України, якими унормовані процедури врегулювання спору за участю судді у відповідних видах судочинства, вбачається, що у широкому розумінні його метою виступає одноразове мирне врегулювання цивільного спору (охоронюваного правовідношення) за участю судді як уповноваженого суб'єкта ведення специфічної примирної процедури. Це впливає, зокрема, із ч. 2 ст. 202 ЦПК України (ч. 2 ст. 187 ГПК України), у якій законодавець передбачив граматичну конструкцію неможливості повторного застосування процедури врегулювання спору за участю судді, якщо сторони не досягли мирного врегулювання спору. Під час врегулювання спору суддя не здійснює ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави, оскільки мета врегулювання спору за участю судді полягає в оперативному досягненні конкретного правового результату з позиції інтересів сторін, що влаштовує останніх. Таке врегулювання, хоч за своєю суттю і є відновленням порушеного, оспорюваного чи невизнаного цивільного права, проте здійснюється шляхом саме

¹¹³ Тиханський О. Б. Функції і призначення інституту врегулювання цивільного спору за участю судді. «Jurnalul juridic national: teorie și practică». 2018. 4-1(32). С. 107.

¹¹⁴ Тиханський О. Б., Берестова І. Е. Врегулювання спору за участю судді. Глава 4 розділу III Цивільного процесуального кодексу України: Науково-практичний коментар. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. С. 26.

мирного врегулювання цивільного спору між сторонами, що як правило ґрунтується на зближенні позицій сторін, досягненні компромісу, розумінні та оцінці саме сторонами обґрунтованості заявлених вимог та заперечень, а суддя лише сприяє досягненню такого результату шляхом проведення нарад¹¹⁵.

Також суддя під час проведення врегулювання спору, враховуючи знову ж таки специфіку даної процедури та її переважно позапроцесуальний статус, не може керуватись такими засадами цивільного судочинства як гласність і відкритість судового процесу, його повне фіксування технічними засобами, змагальність сторін, диспозитивність, пропорційність. З цього приводу слушно видається думка О. М. Демидовича, який зазначає, що на відміну від змагальних, примирливі способи захисту прав не потребують детальної процедурної регламентації та встановлення системи доказових правил, оскільки вони засновані на врегулюванні спору самими сторонами шляхом узгодження інтересів одна одної, спільного пошуку можливих варіантів припинення розбіжностей і здійснення взаємних поступок, спрямованих на досягнення сторонами взаємоприйнятної або взаємовигідної угоди з приводу спору, що між ними існує¹¹⁶. Оскільки суддя перебуває поза межами судового засідання, під час врегулювання спору він не керує ходом судового засідання, не забезпечує додержання послідовності й порядку вчинення процесуальних дій, здійснення учасниками судового процесу їх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, не спрямовує судовий розгляд на забезпечення повного, всебічного та об'єктивного з'ясування обставин справи. На противагу цивільному судовому процесу, суддя, під час врегулювання спору лише керує ходом нарад, процедура яких детально не визначена, на нашу думку, з метою не формалізувати сам процес примирення¹¹⁷.

¹¹⁵ Тиханський О. Б., Берестова І. Е. Врегулювання спору за участю судді. Глава 4 розділу III Цивільного процесуального кодексу України: Науково-практичний коментар. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. С. 20–21.

¹¹⁶ Демидович О. М. Професійна підготовка фахівців з медіації в університетах Іспанії: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Київ, 2011. С. 12.

¹¹⁷ Тиханський О. Б., Берестова І. Е. Врегулювання спору за участю судді. Глава 4 розділу III Цивільного процесуального кодексу України: Науково-практичний коментар. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. С. 20–21.

Під час врегулювання спору не ведеться протокол судового засідання, не можуть розглядатись заперечення на дії судді, не подаються докази, заяви, клопотання, окрім заяв про припинення цієї процедури. Роль судді в цій процедурі має виражатись в підготовці та проведенні спільних і закритих нарад, забезпеченні дотримання встановлених правил поведінки, контролюванні емоцій учасників такої процедури, вживати заходів до рівності учасників, задаванні питань, сприянню діалогу, рекомендувати варіанти вирішення спору без конкретизації норм права і наданні юридичних консультацій¹¹⁸.

Звісно, що у контексті процедури врегулювання спору за участю судді категорії «врегулювання спору», «вирішення справ» або «захист права» не є синонімічними, проте виконується завдання цивільного судочинства через врегулювання цивільного спору. Проте, якщо сторони чи учасники судового провадження не дійшли спільної згоди і не трансформували судовий процес у примирний, вони залишаються в загальному (чи спрощеному) цивільному судочинстві. І тоді на передній план виходить питання про те, чи має суд для досягнення мети правосуддя через виконання завдань цивільного судочинства встановити об'єктивну істину (яка може бути формальною та/або матеріальною)? Чи все ж таки під час судового розгляду суд має бути зосередженим на ефективному чи справедливому захисті права як основі завдання цивільного судочинства?

Зміст принципу об'єктивної істини полягає у тому, що «правосуддя виконає покладені на нього завдання тоді, коли воно здійснюватиметься у відповідності із законом, на основі встановлення об'єктивної істини за фактичними обставинами справи, а не тільки в певних межах і на основі припущення про їх наявність»¹¹⁹. Д. Менюк у цьому аспекті зауважує, що загалом принцип об'єктивної істини можна визначити як керівну засаду, що визначає зміст і спрямованість цивільного процесу, а також виявляється в нормах цивільного процесуального права. Принципу об'єктивної істини притаманні загальні ознаки принципів цивільного судочинства, оскільки цей

¹¹⁸ Тиханський О. Б., Берестова І. Е. Врегулювання спору за участю судді. Глава 4 розділу III Цивільного процесуального кодексу України: Науково-практичний коментар. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. С. 20–21.

¹¹⁹ Штефан М. Й. Цивільний процес: підручник для студ. юрид. спеціальностей вищих закладів освіти. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. С. 53–54.

принцип містить певну ідею, що виражається в нормах цивільного процесуального права. Стосовно нормативного закріплення цього принципу, дослідниця зазначає, що безпосередньо у нормах процесуального законодавства визначення принципу об'єктивної істини відсутнє. Разом із тим його зміст відображається в різних правових нормах законодавства про судоустрій, в окремих процесуальних кодексах, а також у взаємозв'язку із іншими принципами процесуального права. Проблема реалізації принципу об'єктивної істини безпосередньо пов'язана з порушенням принципу рівності¹²⁰. На думку О. С. Ткачука, порушення рівноправності сторін має місце у випадках, коли сторони з тих чи інших причин мають нерівні можливості щодо доведення своєї позиції у суді, з огляду на суб'єктивні фактори. І тут постає інша проблема, порушення принципу змагальності. На думку автора, воно «має місце у тих випадках, коли лише суд має доступ до доказів, а сторонам вони не надаються», що, в свою чергу, спричиняє «відсторонення сторін від процесу збирання та дослідження доказів, тобто про відсутність змагальної форми процесу»¹²¹. У цьому ракурсі, підсумовує Д. Манюк, встановлення об'єктивної істини завжди пов'язане із процесом доказування. Щодо останнього, вважаємо за потрібне спиратись на позицію Ю. Ю. Рябченка про те, що визнаючи важливість як для науки (зокрема, у контексті точності категоріального апарату), так і для практики точного формулювання вузького розуміння предмета доказування, необхідно вказати на тісний взаємозв'язок фактів матеріально-правового характеру та доказових фактів під час практичного здійснення доказової діяльності та судового пізнання, адже подекуди для встановлення одного факту, передбаченого нор-мою матеріального права (факту матеріально-правового характеру) необхідно встановлення декількох доказових фактів. Причому існуючий стандарт доказування «поза розумним сумнівом», прагнення до встановлення об'єктивної істини змушують суд дослідити якомога більше доказових

¹²⁰ Менюк Д. О. Реалізація принципу об'єктивної істини при перегляді судових рішень у цивільному процесі України. Часопис Київського університету права. 2020. № 3. С. 224. DOI: 10.36695/2219-5521.3.2020.40.

¹²¹ Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Право, 2016. С. 343; Менюк Д. О. Реалізація принципу об'єктивної істини при перегляді судових рішень у цивільному процесі України. Часопис Київського університету права. 2020. № 3. С. 224. DOI: 10.36695/2219-5521.3.2020.40.

фактів у межах матеріально-правового факту¹²². Зазначений дослідник вказує, що у судовому рішенні повинні бути відображені всі обставини, важливі для вирішення питання, поставленого перед судом (спір про право, процесуальне питання тощо). Про це говорить вимога обґрунтованості судово-го рішення. Під час ухвалення рішення суд вирішує такі питання: 1) чи мали місце обставини (факти), якими обґрунтовувалися вимоги та заперечення; 2) чи є інші фактичні дані, які мають значення для вирішення справи (п.п. 1, 2 ч. 1 ст. 264 ЦПК України). У підсумку Ю. Ю. Рябченко остаточно формулює таке визначення типових складових предмета доказування: 1) обставини обґрунтування вимог; 2) обставини обґрунтування заперечень; 3) які мають бути відображені у судовому рішенні¹²³.

Викладене свідчить про те, що при розгляді та вирішенні цивільних справ превалює прагнення суду здійснити ефективний (справедливий) захист права, але в межах позовних вимог, заявлених позивачем, чи самостійно визначити ефективний спосіб захисту приватного права та інтересу, який не суперечить закону¹²⁴.

В умовах забезпечення стабільності правопорядку й спроби формування стратегічних напрямів його розвитку і демократизації, на перший план виходить законотворча діяльність, що має оперативно реагувати на зміни суспільних відносин, особливо в екстраординарних умовах. Проте законотворча діяльність повинна призводити до послідовного розвитку права без т.зв. законодавчої інфляції. Явище «законодавчої інфляції», або як її ще називають «нормативний надлишок», є неприродним множенням норм права із негативними наслідками як для розробки нормативного правового акта, так і в деяких випадках значного зниження його якості, реалізації закону, особливо в

¹²² Рябченко Ю. Ю. Об'єктивна істина як мета судового доказування у цивільному процесі. Університетські наукові записки, 2020, Том 19, № 1 (73), С. 61. www.unz.univer.km.ua. DOI 10.37491/UNZ.73.5.

¹²³ Рябченко Ю. Ю. Об'єктивна істина як мета судового доказування у цивільному процесі. Університетські наукові записки, 2020, Том 19, № 1 (73), С. 61. www.unz.univer.km.ua. DOI 10.37491/UNZ.73.5.

¹²⁴ Потапенко А. В. Визначення судом ефективного способу захисту приватного права та інтересу, який не суперечить закону. Дис.на здоб. наук. Ступ. Окт.філ. в галузі права за спец. 081 – Право. К, 2020. 255 с.

частині виконання норм права компетентними органами державного управління тощо¹²⁵.

Нині ми можемо спостерігати посилення напруги між приватними та публічними інтересами суб'єктів приватних відносин при розгляді та вирішенні справ у цивільному та господарчому судочинстві, про що свідчить, зокрема, збільшення кількості звернень до судів, безперспективного оскарження судових рішень, викладення суддями окремих думок тощо. Така ситуація, на наш погляд, пов'язана, зокрема, і з законодавчою інфляцією – надлишку законодавчого регулювання відносин між суб'єктами приватного права, що характеризується поспішністю й неоднозначністю, насамперед в частині обмежень їх основних прав і свобод.

І. В. Венедіктова, розглядаючи співвідношення приватних і публічних інтересів, відзначає їх узгодженість і наявність балансу, обґрунтовуючи, що критерії встановлення такого балансу, як і дисбалансу інтересів, не лише не визначені законодавством, але й недостатньо вивчені науковцями¹²⁶. Публічний інтерес у цивільному судочинстві проявляється по-різному і виконує різні функції. Так, публічний інтерес може бути безпосереднім предметом судового захисту в цивільному судочинстві. Також він може бути складовою принципу пропорційності в цивільному судочинстві, що впливає на порядок здійснення провадження у справі. Законодавець використовує категорію «публічний інтерес», передусім, як складову принципу пропорційності та критерій його застосування. Категорія «публічний інтерес» у цивільному процесуальному законодавстві істотно впливає на хід розгляду судом спірних відносин у частині дотримання відповідного балансу під час вирішення цивільної справи. Варто звернути увагу й принцип пропорційності, імплементований в процесуальні Кодекси з практики ЄСПЛ. Цей принцип передбачає, що суд визначає в межах, встановлених процесуальним законом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи: завдання цивільного судочинства; забезпечення

¹²⁵ Драп'ятій Б. Інфляція законодавства в країнах перехідної демократії та шляхи її подолання: конституційне дослідження. Knowledge, Education, Law, Management. 2022. № 3 (47). С. 303. DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.3.49>.

¹²⁶ Венедіктова І. В. Захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. С. 99.

розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін; час, необхідний для вчинення тих чи інших дій; розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо» (ст. 11 ЦПК України, ст. 15 ГПК України).

Аналіз статей процесуальних Кодексів, в яких закріплено принцип пропорційності, свідчить, що забезпечення розумного балансу між публічними й приватними інтересами як складова принципу пропорційності посідає важливе місце з урахуванням передусім нормативно закріпленого розташування цієї складової цього принципу одразу після врахування «завдань цивільного (господарського) судочинства під час розгляду справи». Тож, суддя обов'язково має враховувати публічний інтерес у цивільному (господарському) судочинстві в тих справах, фактичні обставини яких це вимагають. Суд в кожній справі має зіставляти, порівнювати і враховувати наявність як приватного, так і публічного інтересу й віднаходити *розумний баланс* між ними.

С. П. Погребняк із цього приводу слушно зауважує, що принцип пропорційності ґрунтується на конституційних засадах правової держави й верховенства права (ст. 1, 8 Конституції України) та може бути визначений як загальний принцип права, спрямований на забезпечення в процесі правового регулювання розумного балансу інтересів, відповідно до якого мета обмеження прав людини повинна бути істотною, а засоби досягнення – обґрунтованими й мінімально обтяжливими для осіб, чії права зазнають обмеження¹²⁷. І. С. Ярошенко, аналізуючи наведену позицію С. П. Погребняка, наголошує, що автор не протиставляє державу і приватну особу, а зауважує необхідність партнерства для задоволення протилежних, по суті, інтересів, а також констатує, що таким чином пропорційність набуває більш глибокого змісту, зрештою підсумовуючи, що саме таке розуміння є прийнятним для цивільного процесуального права¹²⁸. З урахуванням цього вона вказує про те, що визначальним елементом

¹²⁷ Погребняк С. П. Основоположні принципи права: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2009. С. 333.

¹²⁸ Ярошенко І. Принцип пропорційності у цивільному процесуальному праві: забезпечення балансу публічного і приватного інтересів. Право України. 2017. № 8. С. 22.

принципу пропорційності фахівці вважають саме забезпечення балансу приватного й публічного інтересів¹²⁹.

Принцип пропорційності, як необхідна вимога й умова правообмеження в контексті зіставлення із загальними інтересами¹³⁰, прямо й опосередковано закріплений у низці міжнародно-правових документів, зокрема: у Хартії основоположних прав Європейського Союзу, офіційно схвалений у грудні 2000 року, де нарівні із закріпленням широкого спектру прав та свобод допускається можливість їх обмежень за умови, що такі обмеження має бути передбачено нормами права/закону; вони не повинні порушувати власне сутності таких прав і свобод і бути підпорядкованими принципу пропорційності, тобто такі обмеження може бути запроваджено лише якщо вони є необхідними та справді відповідають загальному інтересу, визнаному Союзом, або потребі захисту прав і свобод інших¹³¹. Цей принцип не є новим для цивільного процесу ЄС, проте в ньому він має дещо інший зміст. Так, у ст. 7 Європейської процедури вирішення дрібних спорів зазначено, що багато держав-членів запровадили спрощені процедури цивільного судочинства для вирішення дрібних спорів, оскільки витрати, пов'язані із розглядом цих справ, повинні бути пропорційними розміру позовних вимог¹³². Крім того, ЄСПЛ тлумачить принцип пропорційності у світлі Конвенції та відповідних протоколів до неї. І відповідна практика ЄСПЛ робить цей принцип обов'язковим для держав, які підписали Конвенцію.

Як зазначає С. В. Шевчук принцип пропорційності містить такі послідовні елементи: 1) наявність чіткого та безпосереднього зв'язку між обмеженням та визначеною метою; 2) найменш можливе обмеження свободи, тобто визначення того, чи існують інші заходи, які є менш обтяжливими для такої свободи; 3) наслідки заходу, який

¹²⁹ Ярошенко І. Принцип пропорційності у цивільному процесуальному праві: забезпечення балансу публічного і приватного інтересів. Право України. 2017. № 8. С. 22.

¹³⁰ Євтушок Ю. О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2015. С. 50.

¹³¹ Головатий С. Верховенство права: монографія: у 3 кн. Київ: Фенікс, 2006. Кн. 2. С. 1249–1254.

¹³² Ізарова І. О. Науково-практичний коментар до цивільного процесуального законодавства Європейського Союзу: перші загальноєвропейські процедури розгляду і вирішення цивільних та комерційних справ транскордонного характеру – видачі Європейського судового наказу й вирішення дрібних спорів / пер. з англ.: І. О. Ізарової, А. В. Сизової. Київ: Дакор, 2016. Ч. 1. С. 144.

обмежує або втручається в межі свободи, не повинні надмірно обмежувати свободу й досягати визначеної мети. Неврахування будь-якого з цих елементів спричинить визнання непропорційності обмеження або втручання у свободу вираження¹³³.

Публічний інтерес має бути критерієм, що має враховувати суд, захищаючи суб'єктивне приватне право (приватний інтерес) під час розгляду цивільної чи господарської справи. Суд керується фактом наявності/відсутності публічного інтересу при встановленні балансу між приватними і публічними інтересами під час аналізу фактичних обставин справи та здійснюючи добір нормативної бази, на підставі він вирішуватиме справу. Також публічний інтерес може виступати в якості мети, якої прагнуть досягти сторони, захищаючи власне суб'єктивне цивільне право, порушення якого пов'язане з певною масовістю, чи легітимною метою обмеження основних прав, свобод та інтересів людини і громадянина з боку органу конституційної юрисдикції в зв'язку з наявною невідкладно важливою суспільною проблемою у демократичному суспільстві. Тому публічний інтерес також впливає на виконання завдань цивільного (господарського) судочинства через різні інститути захисту прав інших осіб. Захист публічних інтересів водночас пов'язаний із суб'єктами, які потребують захисту, а також із суб'єктами, які звертаються для захисту прав та інтересів інших осіб, котрі здійснюють (беруть участь у здійсненні) цивільно-процесуальний захист: державні процесуальні (прокурорська, органи державної влади, органи місцевого самоврядування тощо) та недержавні (самозахист, громадська процесуальна тощо) форми¹³⁴.

Фокус уваги суду завжди має бути спрямований на баланс між інтересами учасників процесу. І при цьому суд має враховувати потребу в забезпеченні інтересів правосуддя, якими є стабільність правопорядку через єдність судової практики. Публічний інтерес може розглядатися як динамічний правовий засіб досягнення мети правосуддя, виконуючи функцію випереджаючої нормотворчості для уникнення неоднакового тлумачення судами однієї і тієї норми права.

¹³³ Шевчук С. В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ: Реферат, 2007. С. 209.

¹³⁴ Берестова І. Е. Захист публічних інтересів учасників цивільних відносин: взаємозв'язок цивільного судочинства та конституційного провадження. Дис...докт юрид. наук. : 12.00.02 та 12.00.03. К. 2019. С. 423.

Останнім аспектом завдання цивільного й господарського судочинства, що розкривається у практичній діяльності суду, є соціальна функція судочинства, що передбачає розгляд судочинства як публічної послуги (в широкому розумінні). Соціальна функція цивільного (господарського) судочинства формує його соціалізацію, що сприяє соціальній справедливості і має на меті наблизити правосуддя до загальносуспільних потреб. Сучасні реалії здійснення правосуддя судами в цивільних і господарських справах свідчать про те, що у складних, незвичних правових ситуаціях, наприклад, коли йдеться про нове чи новітнє регулювання суспільних відносин, що призвело до приватноправового спору, суди часто пристають на позицію непорушення стабільності правопорядку (розуміючи під цим соціальну функцію правосуддя) і не вдаються до нетипового формату вирішення спору. У таких випадках страждає індивідуальний спір і конкретне суб'єктивне право.

Як відомо, цивільне (господарське) процесуальне право – це охоронна галузь права. Її соціальним призначенням є забезпечення нормального функціонування цивільного обігу та захист правопорядку приватноправової сфери. Процесуальне право перебуває на стику протилежних матеріально-правових інтересів сторін процесу. Воно покликане формувати правову основу для згладжування й вирішення соціальних конфліктів. Судді, розглядаючи цивільні й господарські справи, повинні знати й правильно застосовувати не лише комплекс процесуальних норм, але й норми матеріального права, а також враховувати судову практику. Як зазначає Д. Д. Луспенник, суддя, який розглядає цивільні справи, повинен знати й розуміти зміст кожної процесуальної норми, застосовувати її в нерозривній єдності з іншими нормами цивільного процесуального законодавства і, що найголовніше, пам'ятати при цьому про головне завдання цивільного судочинства – справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд справи¹³⁵.

Здійснення правосуддя в цивільних і господарських справах необхідно розуміти як конкретні юрисдикційні повноваження суду, реалізація яких потребує певного правового режиму розгляду юридичної справи. Втім правосуддя має базуватися на засадах, які забезпечують можливість реалізації не лише компетенційних

¹³⁵ Луспенник Д. Д. Розгляд цивільних справ судом першої інстанції. Харків: Харків юрид., 2006. С. 4, 10.

повноважень суду, а й права на судовий захист, що має конституційний характер, а також закріплене в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Правосуддя, правосудна діяльність зводиться суто до прийняття судових актів, які вирішують цивільну справу по суті й можуть бути оскаржені до вищестоящих судових інстанцій¹³⁶.

Судочинство не є послугою в класичному цивільно-правовому сенсі. Також не підпадає судочинство (правосуддя) й під поняття адміністративної чи публічної послуги. І не лише формально, оскільки згідно п. 6 ч. 2 ст. 2 Закону України «Про адміністративні послуги» дія цього Закону не поширюється на відносини щодо судочинства, а й по своїй суті. Разом з тим, в судочинстві можна побачити певні елементи послуг, що проявляються, зокрема, в таких рисах правосуддя:

доступність – особи мають право й можливість в установленому порядку звертатися до суду

процедурність – суди розглядають справи відповідно до встановлених правил і процедур;

результат – учасники судочинства очікують отримати справедливе рішення суду.

Елементи «послужового» характеру дають підстави окремим авторам намагатись обґрунтувати бачення суду в якості надавача послуг і соціуму як їх споживача, поняття судових послуг, незважаючи на загальне неприйняття такого підходу¹³⁷.

Ідею про судочинство як послугу держави було закріплено в схваленій Указом Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006 Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, в п. 2 розділу IV якої вказується, що цивільне судочинство слід розглядати як послугу держави щодо вирішення приватноправових спорів сторонам, які самостійно не можуть їх урегулювати¹³⁸. Варто звернути увагу на те, що ця Концепція передбачала поступове

¹³⁶ Комаров В. В. Цивільне процесуальне право: проблеми методології науки, диференціації та уніфікації судових процедур. Право України. 2012. № 1. С. 158–159.

¹³⁷ Малєєв А. Судові послуги, операції, стандарти. Слово Національної школи суддів України. 2015. № 1. С. 37–45. URL: https://slovo.nsj.gov.ua/images/pdf/2015_2_11/Maleev%20A.%20Sudvi%20poslugy.pdf

¹³⁸ Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схвалена Указом Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text>

наближення, а потім і взагалі поєднання в одному кодексі норми цивільного і господарського процесів, оскільки між ними немає суттєвих відмінностей, зумовлених специфікою судочинства.

Розуміння судочинства як суспільної послуги є прийнятним тільки виключно з технологічного погляду, адже дозволяє оцінювати діяльність судів і суддів та запроваджувати стандарти судової діяльності. Так, Система оцінювання роботи суду (СОРС), що розроблена та рекомендована робочою групою з розробки системи оцінювання якості роботи суду за підтримки проекту USAID «Справедливе правосуддя» й затверджена Рішенням Ради суддів України від 2 квітня 2015 року № 28¹³⁹, ґрунтується на оцінці якості т.зв. судових послуг.

Також бачення судочинства як судової послуги вказує на один з аспектів проблеми доступності правосуддя в контексті судових витрат, оскільки лише в деяких країнах, зокрема Франції, не стягується судовий збір за подання позовів у цивільних справах з огляду на пріоритет вільного доступу до судів. В переважній же більшості країн судочинство у приватно-правових справах передбачає сплату судового збору та інших судових витрат, що породжує питання про комерціалізацію судочинства, адже судочинство стає джерелом доходу для державного бюджету. Проте законодавче закріплення судових витрат передбачає, насамперед, часткове відшкодування державі витрат на судову систему й в цьому проявляється основна компенсаційна функція інституту судових витрат. Також судові витрати виконують й інші функції, адже покладення певних витрат на тих, хто звертається до суду за захистом, є певним запобіжником від подання до суду необґрунтованих позовів, заяв та клопотань, забезпечуючи таким чином також процесуальну економію.

Наявність в судочинстві рис послуги не означає, що правосуддя можна придбати як звичайну послугу. І судові збори не покривають всі витрати на утримання судової системи, адже її фінансування здійснюється за рахунок державного бюджету, який формують переважно надходження від податків, а не зборів. Навіть це свідчить, що правосуддя слід розглядати все ж як суспільне благо, а не послугу.

---

¹³⁹ Рішення Ради суддів України від 2 квітня 2015 року № 28. URL: <https://rsu.gov.ua/uploads/article/risenna-rsu-no-28-vid-02042015-e925d234e5.pdf>; СИСТЕМА ОЦІНЮВАННЯ РОБОТИ СУДУ: СТАНДАРТИ, КРИТЕРІЇ, ПОКАЗНИКИ ТА МЕТОДИ. К., 2015. 58 с. URL: <https://rsu.gov.ua/uploads/article/sors-221bdd8a9b.pdf>

РОЗДІЛ 5

НОРМАТИВНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ЗАВДАНЬ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ТА ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

5.1 Генеза завдань цивільного та господарського судочинства на українських землях

Формування основних підходів до виокремлення і розуміння сутності завдань цивільного та господарського судочинства, незважаючи на значну теоретичну розробку та висвітлення у юридичній літературі, досі не втратило актуальності й залишається відкритим для наукових пошуків, у т.ч. щодо їх витоків і генези. Слід виходити з того, що історичний розвиток завдань судочинства визначався панівними у відповідному суспільстві поглядами на суд, судочинство й правосуддя.

Сучасне судочинство в Україні має свої коріння у віддалених часах. В архаїчні часи неписаного права, що мало казуїстичний характер й було просякнuto релігійно-міфологічним духом, кінцевою метою архаїчного суду було примирення сторін. Завдання органів, що розглядали спір, полягало не стільки у тому, щоб відшукати факти, сформулювати правові норми та застосувати їх з урахуванням цих фактів, скільки в тому, щоб компенсувати заподіяне зло та відновити гармонію у громаді. Примирення можна було досягти лише тоді, коли всі сторони конфлікту були впевнені, що справедливість перемогла. Докази, що використовувалися у процесі з'ясування обставин події (зокрема ордалії), вирізнялися символічністю, демонстративністю та церемоніальністю. Цей факт пояснюється тим, що первісне право було цілковито неписаним і, щоб застосування його норм не лишилося непоміченим, необхідна була така процедура їх реалізації, яка вкарбувалася б у пам'ять значної кількості людей¹⁴⁰. Проте вже у скіфському суспільстві судового влада досягла відносно значного, як для

---

¹⁴⁰ Судова влада в Україні: історичні витoki, закономірності, особливості розвитку: монографія / за ред. І. Б. Усенка. Київ, Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2014. С. 36–37.

ранньодержавного утворення, рівня розвитку та виконувала, принаймні частково, своє найголовніше завдання – здійснення правосуддя¹⁴¹.

В період Київської Русі в Уставі князя Володимира, що стосувався церковних судів та торгових мір і ваг, закріплювались основи судової системи. На той момент існувала система санкціонованих державою правових звичаїв, що визнавалася в різних місцевостях та серед різних етнічних та соціальних груп. Відчутний вплив на формування цих традиційних екосистем здійснили і збірки релігійних приписів та правил. В цілому в умовах Середньовіччя основним носієм загальноєвропейських ідеалів і гарантом рівноправного між державницького діалогу виступала церква, як інститут влади (релігійної, ідеологічної, економічної, соціальної і зрештою політичної). Згідно результатів досліджень Сузання Торес Пріето, створення та функціонування усіх без винятку правових інституцій часів Київської Русі було так чи інакше пов'язане з християнізацією цих земель, що певним чином стало епохальною віхою в історії України¹⁴². Поширення християнства, як загальнодержавної релігії, ускладнювалось тим, що до монополії на установлення суддівської ієрархії доєднався ще й так званий церковний суд, основні завдання в діяльності якого досить часто окреслювались не місцевими намісниками, а представниками світської влади Візантії та Німеччини – держав-«експортерів» християнської традиції. Схожа тенденція спостерігається і нині, коли ЄС визнав свою схожу роль через свою різноманітну зовнішню політику та ініціативи у сфері впливу на функціонування багатьох національних інституцій¹⁴³. Безперечно, у внутрішній сфері європеїзація пов'язана з впливом динамічних вимог (так-званих «acquis» ЄС) на правопорядки держав-членів ЄС, а також з необхідністю адаптації їхніх інституційних та правових структур відповідно до вимог Євросоюзу. У зовнішній сфері, з одного боку, європеїзація може бути пов'язана зі зростаючою роллю

¹⁴¹ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку: монографія / за ред. І. Б. Усенка. Київ, Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2014. С. 49.

¹⁴² Prieto S. T. Old Models for New Princes: Biblical Kingship in Kyivan Rus'. *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 38, No. 1/2 (2021), pp. 87–106.

¹⁴³ Petrov R. and Kalinichenko P. The Europeanization of the 3rd country judiciaries through the application of the EU Acquis: the cases of Russia and Ukraine. *The International and Comparative Law Quarterly*. Vol. 60, No. 2 (APRIL 2011), pp. 326–327.

ЄС як глобального гравця на світовій арені¹⁴⁴. До прикладу, саме така європеїзація була основним ідеологічним мотивом вступу більшості країн Центральної та Східної Європи до ЄС, які були зобов'язані прийняти розширене «acquis» ЄС, щоб відповідати суворим критеріям членства, у тому числі у сфері відправлення правосуддя.

Повертаючись до періоду князівств на українських землях, варто зазначити, що в той час в якості судових органів часто виступали общини. Первісно вони дотримувалися звичаєвого права, але з часом перейшли до князівської юриспруденції, коли сам князь або його посадники виносили судові рішення. Роль судових органів обмежувалась переважно контролем за дотриманням процесуальних правил та стягненням податків¹⁴⁵. Давньоруському суду була притаманна певна боротьба між завданням правосуддя та фіскальними функціями, як частіше вирішувалася на користь правосуддя. Це було зумовлено як альтернативністю суду, тобто можливістю сторін самостійно вирішити конфлікт, так і тими впливами, які на князів та їхніх суддів здійснювали Церква та народ¹⁴⁶.

Наступним періодом, вартим уваги у контексті досліджуваної в цій монографії проблематики, є часи козацтва й Запорозької Січі, що характеризувалася внутрішньою самостійністю та своєю особливою системою самоуправління, в результаті чого здійснювала величезний вплив і на інші території України. Відголоски такого укорінення спостерігаються і в наш час, адже всесвітньо відомі «Майдани» ХХ століття напряду сягають своїм корінням до системи козацького народовладдя. В той час в Україні основним джерелом права було так зване «козацьке право» – набір неписаних норм звичаєвого права. Судово-правове регулювання, як важлива складова суспільних відносин на території Війська Запорізького, має свою історію становлення і розвитку, дещо відмінну від того шляху, яким йшло формування судової системи на території інших регіонів нашої країни¹⁴⁷. Причина

¹⁴⁴ O'Leary S. Courts, charters and conventions: making sense of fundamental rights in the EU. *Irish Jurist*. New Series, Vol. 56 (2016), pp. 4.

¹⁴⁵ Падох Я. Суди і судовий процес старої України: нариси історії : навч. посіб. Львів, 1990. С. 29–30.

¹⁴⁶ Судова влада в Україні: історичні витoki, закономірності, особливості розвитку: монографія / за ред. І. Б. Усенка. Київ, Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2014. С. 94.

¹⁴⁷ Poe M. The Zaporozhian Cossacks in Western Print to 1600. *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 19, RHETORIC OF THE MEDIEVAL SLAVIC WORLD (1995), p. 538.

цього криється в цілому комплексі факторів, кожен із яких по різному передбачав напрямок чергового повороту у долі судових та адміністративних установ, так само як і перспектив Запорізького козацтва в цілому на різних проміжках його існування. Ці чинники, що визначали специфіку військової організації, детермінувалися соціально-політичними, релігійними, географічними та навіть культурними факторами впливу¹⁴⁸.

Тісна динамічна взаємодія між окремими підрозділами Запорізького війська обумовлювала постійний зворотній зв'язок щодо ефективності функціонування судової системи, скеровуючи її розвиток відповідно до актуального запиту тогочасного суспільства. Саме вона стимулювала адекватну реакцію центральних і місцевих органів влади на потреби як всього населення в цілому, так і окремих його верств. З плином часу співвідношення окреслених інтересів природно змінювалося і досягнувши критичної точки обумовлювала чергові зміни самої моделі відправлення правосуддя. До прикладу, в Україні того періоду найважливішими юридичними джерелами були актові книги, що містили записи рішень судів і декретів адміністративних органів. На Запорізькій Січі зберігалися «чорні книги» з кримінальними справами та «книги декретів» з цивільними. Звичаєве право продовжувало бути ключовим джерелом права до кінця існування Січі – 1775 року¹⁴⁹. Особливості Січі визначали цілі й завдання правосуддя. До їх числа належали підтримання засад суспільного ладу та правопорядку, запобігання правопорушенням, захист законних прав та інтересів окремих осіб і кошового товариства загалом¹⁵⁰.

На початку XVIII століття на українських землях судовий процес став більш прозорим та відкритим. Сторони справи отримали більше прав та обов'язків у судовому процесі, зокрема, право подавати клопотання до суду та висловлювати свою думку¹⁵¹. Всі учасники розгляду справи вважалися дієздатними, окрім деяких категорій осіб.

¹⁴⁸ Levy A. The Contribution of Zaporozhian Cossacks to Ottoman Military Reform: Documents and Notes. *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 6, No. 3 (September 1982), pp. 374–375.

¹⁴⁹ Каложний Р. А., Атаманчук І. В. Розвиток процесуального права України : навч. посіб. Київ: МП Леся, 2015. С. 12–16.

¹⁵⁰ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку: монографія / за ред. І. Б. Усенка. Київ, Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2014. С. 133–134.

¹⁵¹ Kohut Z. E. Mazepa's Ukraine: Understanding Cossack Territorial Vistas. *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 31, No. ¼. (2009-2010), pp. 20–21.

Термінологія учасників судового процесу змінювалася з часом: наприклад, «повід» або «актор» став «позивачем», «возваною» або «злодійською» – «відповідачем». Судді виносили «декрети» з цивільних справ, які не завжди були остаточними, і часто їх змінювали на прохання сторін або їхніх родичів. Сторони мали право подати апеляційну скаргу до вищого суду у випадку незадоволеності вироком або рішенням суду. Судова система та процедура здійснення правосуддя в той час були насичені автентичними саме для України інститутами, що прикметно і для сьогодення, коли широке використання іноземного досвіду, ігнорування власних історичних традицій, соціо-культурної спадщини і національних інтересів, обертається для нашої держави багатосторонніми негативними наслідками¹⁵². Така ситуація змушує виваженіше звертатися до історії свого краю, тим більше коли знову триває боротьба українського народу проти загарбників.

В XIX століття на судочинство на українських землях у складі Російській імперії суттєво вплинула реформа судової влади 1864 року, що супроводжувалася глибинною соціальною модернізацією та паралельними змінами суспільної свідомості й істотно видозмінила правовий простір тогочасного імперського суспільства. Дореформений суд у Російській імперії базувався на застарілому законодавстві Петра I та Катерини II, а деякі відносини регулювалися нормами Соборного уложення ще 1649 року. Як відзначає Домінік Лієвен, судова система відзначалася постійною підміною гілок влади, що призводило до змішаності судової та адміністративної функцій, перебільшеною кількістю судових органів, а також складністю і заплутаністю процесуальних вимог¹⁵³. Судова процедура традиційно була заплутаною, що спричиняло тяганину в судах та управлінні й сприяло розквіту хабарництва. Суди використовували інквізиційну форму судочинства, здійснюючи процес в глибокій таємниці, а рішення базувались переважно на письмових матеріалах, зібраних під час

¹⁵² Faber M. Kosakische Aufstände und ihre Anführer: Heroisierung, Dämonisierung und Tabuisierung der Erinnerung. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge, Bd. 65, H. 1, (2017), p. 12.

¹⁵³ Lieven D. The Russian Empire and the Soviet Union as Imperial Politics. Journal of Contemporary History. Vol. 30, No. 4 (Oct., 1995), pp. 609–610.

слідства. Закон встановлював формальну оцінку доказів, визначаючи ступінь їхньої вірогідності та можливість спростування¹⁵⁴.

Під час судової реформи 1864 року було введено новий судовий порядок, в основі якого лежала юриспруденція західноєвропейських країн, особливо Франції та Англії. Юстиція розділилася на мирову та загальну, кожна з яких мала власну організацію та сферу дії. Було запозичено з французького права ідею єдиної касаційної інстанції для всіх судів, запроваджено принцип незалежності суддів та відокремлення судової влади від інших владних гілок. Реформа встановила єдину підсудність у кримінальних та цивільних справах та гарантувала рівність перед законом. Також були встановлені нові принципи процесу, такі як гласність, змагальність та усність. Суди поділялися на мирові та загальні, керівництво судами здійснював Урядуючий Сенат як верховний касаційний суд¹⁵⁵. Судова реформа полягала у докорінній трансформації процесуального законодавства і нерозривно пов'язаного з ним судочинства при фактичній незмінності матеріального права. Це пояснювалося важливістю процесуального права для забезпечення недоторканості особи і майна, що стало актуальним завданням у зв'язку з інтенсивним розвитком капіталізму після відміни кріпацтва в Російській імперії. Мировий суд був створений для швидкого розгляду невеликих кримінальних та цивільних справ. Впровадження мирової юстиції на українських землях відбувалося поетапно, починаючи з Харківської та Катеринославської губерній у 1867 році й закінчуючи Київською, Волинською та Подільською у 1871 році¹⁵⁶.

Судова реформа 1864 року стала однією із найвагоміших подій в історії судочинства на українських землях, що були включені до складу Російської імперії. Її зміст являє собою радикальний модернізаційний прорив західноєвропейського зразку. Створення гласного, незалежного і змагального суду було новим та абсолютно незвичним явищем, що призвело до масштабних трансформацій правової сфери і суспільства загалом. Влада поступово стала звільнятися від ілюзій «бюрократичного

¹⁵⁴ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку: монографія / за заг. ред. І. Б. Усенка та ін. Київ, Наукова думка, 2014. С. 207.

¹⁵⁵ Савуляк Р. Судові органи Російської імперії на Україні за реформу 1864 р. Вісник Львівського університету. Серія: «Юридична». 2004. Вип. 39. С. 126–127.

¹⁵⁶ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку: монографія / за заг. ред. І. Б. Усенка та ін. Київ, Наукова думка, 2014. С. 210–211.

філософствування», коли вирішення будь-якої правореалізаційної проблеми вбачалося через оновлення нормативно-правових актів.

Розробка Суддівських статутів, що ознаменувало зазначену реформу, викликала значний суспільний резонанс, оскільки соціуму була надана формальна можливість довести свою думку до урядової комісії у вигляді відгуків на «Основні положення перетворення суддівської частини». Зрештою сам кінцевий зміст Суддівських статутів, затверджених 20 листопада 1864 року, наглядно продемонстрував значну роль суспільства, у тому числі представників суддівської гільдії, в оновленні судової системи. Саме в руках громад перебувала важлива прерогатива остаточного вирішення найважливіших цивільних і комерційних справ.

Незвичними стали і загальні засади та принципи роботи нової судової системи. Задекларовані доступність, гласність, змагальність і незалежність наперед визначили докорінну зміну ставлення більшості населення до закону та суду.

Відповідно до реформи 1864 року також були запроваджені загальні суди з присяжними засідателями. На Правобережній Україні вони розпочали свою роботу з 29 червня 1880 року. Цей вид суду, хоч і мав класовий характер, був доступним для громадськості та відображав певну самостійність. На жаль, існування суду присяжних в Російській імперії було короткотрасним¹⁵⁷. Незначна досліджуваність цієї проблематики пояснюється майже ексклюзивним розглядом судової реформи виключно з державницьких позицій. На фоні достатньої вивченості нормативної сторони судової реформи 1864 року залишилися практично проігнорованими питання, пов'язані з імплементацією та ставленням суспільства до оновлених завдань судочинства.

В контексті досліджуваної в цій монографії тематики особливий інтерес викликає Статут цивільного судочинства, що був створений в результаті реформи 1864 року. Цей статут втілює у собі найкращі практики європейського цивільного процесу, зокрема, він був заснований на Цивільному процесуальному кодексі Франції 1806 року. Укладачі Статуту не обмежилися механічним копіюванням французьких норм. Вони також врахували передовий досвід австрійського та пруського цивільного процесуального законодавства,

¹⁵⁷ Савуляк Р. Судові органи Російської імперії на Україні за реформою 1864 р. Вісник Львівського університету. Серія: «Юридична». 2004. Вип. 39. С. 126.

провели їх критичний аналіз і спробували впровадити їх з урахуванням особливостей Російської імперії. І вони зробили це доволі вдало¹⁵⁸.

Статут цивільного судочинства 1864 року відзначався чіткою регламентацією процесуальних дій суду, позивача та відповідача, а також їхніх представників, що забезпечувало рівність їхніх прав під час розгляду цивільних позовів. Свідки з обох сторін допитувалися в присутності сторін, які також мали право ставити їм запитання. Проте суд не міг виходити за межі заявлених позовних вимог. Розвиток теорії й практики цивільного процесу базувався на доктрині стадійності судового процесу¹⁵⁹.

Реформа й нові нормативно-правові акти остаточно закріпили відокремлення цивільного та кримінального процесів. Нове цивільне процесуальне законодавство ґрунтувалося на демократичних принципах правосуддя, таких як диспозитивність, змагальність, гласність, безпосередність інших. Система формального доказування була замінена на вільну оцінку доказів, що дало суддям можливість приймати рішення на підставі власного переконання¹⁶⁰.

Цивільне процесуальне право розподілялося на позовне, наказне та окреме провадження. Судовий процес починався із позовної заяви, де доказами могли служити письмові матеріали, предмети та покази свідків. Новий статут цивільного судочинства забезпечував чітку регламентацію всіх процесуальних дій учасників судового процесу, забезпечуючи їм рівні процесуальні права. Важливі новації у Статуті включали обмеження розгляду справ лише за ініціативою сторін, що надавали позов у письмовому вигляді, а також процедуру виклику відповідача до суду шляхом повістки або публікацій. Судове засідання відбувалося із виступу доповідача, за яким слідувало словесне змагання сторін, де вони викладали свої вимоги, доводи та заперечення. Позивач та відповідач повинні були довести власні позови та заперечення

¹⁵⁸ Нестерцова-Собакарь О. В. Статут цивільного судочинства 1864 року: історія прийняття, основні положення та його вплив на українські губернії. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2020. № 4. С. 96.

¹⁵⁹ Лаврик Г. В. Статут цивільного судочинства 1864 р. і цивільно-процесуальний кодекс 1895 р. як моделі цивільного судочинства у складі Російської імперії та Австро-Угорщини у другій половині XIX – на початку XX ст. Порівняльно-аналітичне право. 2016. № 3. С. 25.

¹⁶⁰ Нестерцова-Собакарь О. В. Статут цивільного судочинства 1864 року: історія прийняття, основні положення та його вплив на українські губернії. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2020. № 4. С. 96–97.

відповідно. Вирішення справи приймалося колективно судом, а порядок оскарження рішень регулювався відповідним розділом статуту¹⁶¹.

Таким чином, Статут цивільного судочинства 1864 року, впроваджуючи нову модель цивільного судочинства, відіграв важливу роль у європеїзації правової системи на українських землях. Цей Статут став значним кроком у напрямку сучасної цивільної юстиції, встановлюючи єдність у процесі розгляду цивільних справ¹⁶².

«Дореволюційні» процесуалісти мали різні погляди на мету і завдання судочинства. Кінцевою метою діяльності суду (а в окремих випадках й учасників процесу) вони вважали виконання таких завдань: а) спірний цивільний позов обернути в безспірний (К. Д. Кавелін); б) щоб право не тільки існувало, але й діяло, оскільки шляхом процесу держава сама призводить право до здійснення, застосовуючи примус проти всіх, хто діє всупереч його приписам (Ю. С. Гамбаров); в) вирішення питання про правильність вимог позивача (Є. О. Нефедьєв); г) охорону громадського ладу шляхом відгородження цивільних прав окремої особи проти порушень із боку інших осіб (І. Є. Енгельман); д) вирішення спірних відносин матеріального цивільного права між сторонами (Т. М. Яблочков)¹⁶³. Слід в основі всіх цих поглядів лежать два чинники, що притаманні завданням сучасного судочинства в приватноправових справах – забезпечення соціального блага (реалізація права, охорона громадського ладу) й вирішення індивідуальних спорів матеріально-правового характеру.

В іншій частині українських земель, що протягом тривалого часу була включена до складу Австро-Угорської імперії, розвиток судової системи і процедура здійснення правосуддя, природно, мали свої особливості. Увійшовши до складу Габсбургської монархії пізніше решти регіонів, частини сучасних Галичини і Буковини посіли особливе місце серед інших провінцій імперії. Будучи територіально одними з найбільших провінцій, традиційно національні землі знаходилися на окраїні держави, внаслідок чого розвиток суспільно-політичних,

¹⁶¹ Нестерцова-Собакарь О. В. Статут цивільного судочинства 1864 року: історія прийняття, основні положення та його вплив на українські губернії. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2020. № 4. С. 98.

¹⁶² Щербина П. Ф. Судова реформа 1864 року на Правобережній Україні: навч. посіб. Львів: Вища школа, 1974. С. 106.

¹⁶³ Короед С. О. Мета господарського судочинства як основний вектор у підвищенні ефективності правосуддя в господарських справах. Право і суспільство. 2015. № 4. С. 42–43.

національних, економічних процесів йшло повільніше, ніж у інших частинах імперії¹⁶⁴.

Все це в сукупності сприяло тому, що політика Відня по відношенню до Галичини та Буковини була досить своєрідною, що виражалося і в безпосередньому регулюванні відповідних правових відносин, так і у самій процедурі відправлення правосуддя у цивільних та господарських справах. Обширність території цих провінцій, їх поліетнічність та багатоконфесійність робили управління нею безпосередньо з імперського центру малоефективним. У результаті, провінція зберегла значну автономію, а адміністративно-економічне та політичне панування тут залишалося в руках освіченої еліти (переважно польської чи румунської) майже до самого розпаду Габсбургської імперії.

Судова система на українських землях після анексії Австрією мала свої особливості. Перші зміни були мінімальними. Імператорський патент 1772 року відновив існуючі суди за польським законодавством. Судова система залишалася класовою, існували шляхетські, духовні та міщанські суди. Галицький сенат був верховною судовою палатою, встановленою у Відні з 1780 року¹⁶⁵.

До правління Марії Терези (1717–1780), цивільне процесуальне право в Австрії складалося з різних статутів, що видали для окремих регіонів. У 1753 році імператриця Марія Тереза започаткувала процес створення цілісної кодифікації через спеціальну комісію. Пізніше уряд утворив кілька подібних комісій. Одна з цих комісій розробляла проект австрійського цивільного процесуального кодексу, що став відомий як «Йосефінський», адже робота відповідної комісії була санкціонована у 1781 році за правління Йосифа II (1741–1790). Розроблений нею Загальний судовий закон набрав чинності в 1782 році. Однак практика показала його недосконалість, що вимагало подальших змін. Це призвело до активізації кодифікаційних робіт за участю імператора Леопольда II (1747–1792). Новий кодекс, відомий як «Західногалицький», був санкціонований у 1796 році та спочатку застосовувався лише в Західній Галичині. Пізніше його чинність була

¹⁶⁴ Imre J. Burgenland and the Austria-Hungary Border Dispute in International Perspective, 1918–22. Vol. 4, No. 2, Special Issue: THE GREAT WAR AND EASTERN EUROPE (2015), p. 221.

¹⁶⁵ Криштанович М. Державне управління процесом становлення та розвитку судових органів на українських землях у складі Австрійської імперії. Ефективність державного управління: збірник наукових праць. 2009. Вип. 20. С. 153.

розширена на інші регіони, включаючи Східну Галичину, Буковину, Королівство Далмація, Стрий та Велике Краківське Князівство¹⁶⁶.

Проте і цей кодекс виявився проблематичним у практичному застосуванні через повільність, високі витрати та складність процесу. Більшість населення, особливо ті, хто був у менш сприятливому фінансовому стані, не могли собі дозволити доступ до правосуддя через ці обмеження. Самі юристи того часу визнавали, що «встановлення істини стало тяжкою і коштовною справою, а правосуддя – повільним і невпевненим». Ця ситуація призводила до того, що суд не завжди здійснював свою функцію захисту прав громадян, яка йому покладалася за законом¹⁶⁷.

У першій половині – середині XIX століття в Австрії було видано низку законодавчих актів, зокрема: закон про адвокатську ординацію 1849 року; закон про компетенцію судів 1852 року; закон про судочинство у безспірних справах 1854 року; декрет придворної канцелярії від 24 листопада 1845 року щодо розслідування в подружніх справах; розпорядження Міністерства Юстиції від 25 січня 1850 року щодо розслідування; імператорський патент від 03 травня 1853 року про розгляд справ у розслідуванні прав власності у цивільних справах; імператорський патент від 21 травня 1855 року про розслідування внутрішнього порядку влади у судах; розпорядження міністерства юстиції від 18 липня 1859 року щодо розслідування в наказовому процесі; розпорядження від 16 листопада 1858 року про розслідування у спорах про порушення у володінні; розпорядження від 12 липня 1872 року про розслідування у справах із наймання та оренди; розпорядження від 16 травня 1874 року про розслідування в незначних справах; процесуальна й виконавча новела від 10 червня 1887 року¹⁶⁸.

Протягом процесу кодифікації цивільно-процесуального законодавства у XIX столітті було розроблено кілька проектів цивільних процесуальних кодексів. Проте тільки один з них – австрійський Цивільний процесуальний кодекс 1895 року, розроблений Францом Кляйном, був ухвалений як «закон про судовий процес у цивільних

¹⁶⁶ Єгорова В. С. Конституційно-правовий статус суддів судів загальної юрисдикції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2008. С. 36.

¹⁶⁷ Криштанович М. Державне управління процесом становлення та розвитку судових органів на українських землях у складі Австрійської імперії. Ефективність державного управління: збірник наукових праць. 2009. Вип. 20. С. 153–154.

¹⁶⁸ Думич Х. М. Австрійський цивільний процесуальний кодекс 1895 року: причини укладення, структура і зміст. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право». 2015. Вип. 32. Т. 1. С. 18.

справах» та введений в дію з 1 січня 1898 року. Його норми залишалися чинними до кінця існування Австро-Угорської імперії в 1918 році¹⁶⁹. Цей Кодекс закріпив основні принципи цивільного судочинства, такі як усність, гласність, відкритість, безпосередність та вільне представлення доказів. Основною метою австрійського Цивільного процесуального кодексу 1895 року було забезпечення об'єктивного правового регулювання судочинства та об'єктивного розгляду та вирішення судових справ. Проте не існувало єдності у цивільно-процесуальних нормах, які б чітко регулювали судовий процес¹⁷⁰. В основу мети цивільного судочинства за Цивільним процесуальним кодексом 1895 року було покладена соціальна функція судочинства.

6 січня 1919 року більша частина українських земель була окупована більшовиками, які оголосили про створення УСРР (Українська Соціалістична Радянська Республіка) у складі СРСР. Процес створення, апробації 2 модифікації з плином часу новостворених органів соціалістичної держави досі викликає жваві спори та дискусії у дослідників цієї проблеми. Досить часто у наукових статтях і монографіях даються кардинально різні оцінки основних віх цього неоднозначного процесу. Ситуація, що склалася, обумовлюється наслідками двох ключових причин. Перша з них – суб'єктивне відношення різних авторів до тих чи інших явищ історичної дійсності, прагнення висвітлити об'єктивно, проаналізувати гіпертрофовано чи, навпаки, відбілити окремі етапи розвитку права і правосуддя того періоду. Наступна причина, що набагато більш серйозна за своєю сутністю, полягає у загальній складності та суперечливості самого досліджуваного періоду, більшість якого систематично викривлялася радянською владою, що призвело до неможливості оцінити його за допомогою однозначних догматичних підходів. Як влучно сформулював Річард Андерсон, саме конкретно-історичні реалії кожного з етапів насадження радянської державності відігравали вирішальну роль у процесі формування і функціонування як

¹⁶⁹ Houze R. National Internationalism: Reactions to Austrian and Hungarian Decorative Arts at the 1900 Paris Exposition Universelle. Studies in the Decorative Arts. Vol. 12, No. 1 (FALL-WINTER 2004-2005), pp. 58–59.

¹⁷⁰ Перунова О. М. Існування та виникнення цивільної процесуальної форми України. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 7. С. 148.

державного апарату в цілому, так і окремих його елементів у вигляді судової та правоохоронної системи¹⁷¹.

З певним ступенем умовності у процесі формування судів радянської доби можна виділити такі основні стадії, безпосередньо пов'язані зі змінами завдань держави на різних історичних проміжках.

Початкова стадія (листопад 1917 р. – червень 1918 р.) пов'язана з першими спробами створення робітничо-селянських судів на руїнах старого буржуазного державницького апарату. Вона характеризується, насамперед, великим впливом місцевого законотворення на формування засад судоустрою і судочинства.

Друга стадія (червень 1918 р. – березень 1921 р.) охоплює розвиток судової системи у роки громадянської війни. Головним завданням держави у цей період була концентрація всіх її зусиль в напрямку подолання збройного спротиву противників радянського терору. Основними рисами цього періоду історії радянського суду було створення таких інстанцій (народних судів), які централізовано підкорялися виключно державі, що формувалися і діяли на основі нормативних актів, прийнятих центральними органами влади і значне посилення судами каральної політики.

Третя стадія (березень 1921 р. – 1926 р.) пов'язана з проведенням радянською державою нової економічної політики, покликаної сприяти якнайшвидшому відновленню зруйнованого у попередні роки народного господарства. Основною подією цього етапу є судова реформа 1922 року, направлена, насамперед, на створення оптимальних умов для вирішення завдань, що постали перед командно-владною економікою та догмативною монополією.

Четверта стадія (1926–1932 рр.) безпосередньо пов'язана з процесом згортання радянською державою НЕПу і може бути охарактеризована як свого роду перехідний період, у ході якого визначалася доля радянського суду, формат його майбутнього. На цьому етапі розгортається боротьба між прибічниками та противниками повернення радянської судової системи і всього державного апарату до часів «воєнного комунізму». Результатом цієї боротьби стала перемога сторонників жорсткого укріплення радянської влади і нав'язливого домінування права, зручного і вигідного тоталітарній машині.

¹⁷¹ Anderson R. USA/USSR: Architecture and War. Grey Room. No. 34 (Winter, 2009), pp. 80–103.

П'ята стадія формування судової системи того часу (1932–1940 рр.) пов'язана з проведенням комуністичною партією курсу на посилення ролі тоталітарної держави у розвитку суспільних відносин. Це період безкомпромісної централізації судової системи всесоюзного масштабу і остаточного оформлення нормативного базису її діяльності, що без докорінних змін існував далі до 1991 року.

Друга половина 1930-х років в історії радянського судочинства ознаменувалася завершенням централізації судової системи та остаточною консолідацією влади в руках Йосипа Сталіна та його оточення¹⁷². Впродовж порівняного невеликого часового проміжку радянський суд пройшов непростий шлях примусового переформатування. І не тільки загальна картина цього історично обумовленого процесу, але й кожен з окремих етапів модифікації, реорганізації радянської судової системи, являє собою складну проблему, що має чимало суперечливих для держави і права аспектів.

Завдяки судовій реформі, яка завершилася у 1938 році ухваленням Закону СРСР «Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік», статус та повноваження вищих судових органів суб'єктів радянської федерації зазнали значних змін. Так, колишні суверенні Верховні Суди союзних республік стали підконтрольними центру ланками судової вертикалі СРСР¹⁷³.

У 1924 році було прийнято Цивільно-процесуальний кодекс УРСР, яким було фактично введено слідчі засади у цивільний процес та активізовано роль суду. При цьому судочинство спростили. У 1929 році набув чинності новий Цивільно-процесуальний кодекс УРСР. В ньому не було закріплено завдання цивільного судочинства¹⁷⁴. З аналізу цих кодексів випливає, що радянське цивільне судочинство, формально захищаючи інтереси трудящих, відмовилось від ролі суду як посередника між сторонами. Головним його завданням стало з'ясування матеріальної істини та надання тим трудящим, які звернулися до суду,

¹⁷² Shearer D. Stalin at War, 1918–1953: Patterns of Violence and Foreign Threat. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge*, Bd. 66, N. 2 (2018), pp. 188–217.

¹⁷³ Потильчак Б. О. Верховний Суд Української РСР у 1943–1945 рр.: організаційна діяльність, касаційна та наглядова практика: дис. ... канд. юрид. наук: (12.00.01). Київ, 2015. С. 14.

¹⁷⁴ Гетманцев О. В. Формування та розвиток цивільного процесуального законодавства в Україні: питання історичної періодизації. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Вип. 644. С. 85.

активної підтримки у захисті їх законних прав та інтересів¹⁷⁵. Фактично метою радянського судочинства стало не здійснення правосуддя, не захист прав громадян, а захист інтересів держави й виконання політичних вказівок партійно-державного керівництва. Це не могло не позначитися і на діях суду під час розгляду справ. Як ЦПК 1924 року, так і 1929 року надавали можливість проявити ініціативу судовим органам, якщо вони вважали, що надані докази не є достатніми, змусити учасників процесу надати додаткові докази; визначати, чи можна визнати певну обставину, як таку, що не вимагає доказів; за власною ініціативою збирати докази не надані сторонами і здійснювати необхідні перевірочні дії; визначати, чи достатньо з'ясовано справу та переходити від судового провадження до винесення рішення¹⁷⁶. З цього приводу Верховний Суд УСРР роз'яснював, що «суд не обмежується у здобутті доказів для встановлення істини, тому має право допитувати свідків за власною ініціативою та обирати їх на власний розсуд»¹⁷⁷.

18 липня 1963 року був прийнятий Цивільний процесуальний кодекс Української РСР. Цей кодекс містив багато положень, які визначали характер цивільного судочинства та загальної процесуальної форми. Його статті відображали ключові аспекти правопорядку та принципи судочинства того часу, які й досі є важливими для розуміння судової системи та правового середовища¹⁷⁸. ЦПК України 1963 року визначався формуванням судових інстанцій відповідно до трірівневої системи судів, єдиною процедурою в першій інстанції, введенням народних засідателів, активною роллю прокурора та обмеженою участю адвоката. Також виділялись надмірна активність суду та обмеження прав сторін, впровадження принципу з'ясування об'єктивної істини, одноступенева система оскарження та інститут протесту на предмет законності судових рішень. Ці принципи закріплювалися у кодексі, враховуючи інтереси особистості та суспільства¹⁷⁹. Але варто

¹⁷⁵ Суслю Д. Історія суду Радянської України (1917–1967) / Д. Суслю. К.: Київський університет, 1968. С. 17.

¹⁷⁶ Шоста Ф. Гражданский процессуальный кодекс. Текст и практический комментарий. Практика Верховных судов УССР и РСФСР и литература по гражданскому процессу: по 1 ноября 1925 года / под ред. А. Строева. Х.: НКЮ УССР, 1925. С. 39.

¹⁷⁷ Визначення ГКК ВС УСРР від 25 січня 1924 року. Х., 1924.

¹⁷⁸ Кузніченко С. О. Правовий режим воєнного стану в СРСР 1941–1945 років. Право і Безпека. 2002. № 2. С. 82–84.

¹⁷⁹ Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України: навч. посіб. Харків: Право. 2012. С. 23–25.

відзначити, що цей кодифікований закон УРСР не відображав можливостей захисту демократичних свобод у суді, але вже мав силу закону, яка відтворювала соціально-економічну структуру тодішньої держави з її адміністративно-командною системою управління¹⁸⁰.

В ч. 1 ст. 2 ЦПК УРСР 1963 р. (в редакції Указу Президії Верховної Ради Української РСР «Про внесення змін і доповнень до Цивільного процесуального кодексу Української РСР» від 23 січня 1981 року¹⁸¹) були закріплені завдання радянського цивільного судочинства, якими «є правильний і швидкий розгляд і вирішення цивільних справ з метою охорони суспільного ладу СРСР, соціалістичної системи господарства і соціалістичної власності, захисту соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод громадян, гарантованих Конституцією СРСР, Конституцією Української РСР і радянськими законами, та охоронюваних законом інтересів громадян, а також прав та охоронюваних законом інтересів державних підприємств, установ, організацій, колгоспів, інших кооперативних організацій, їх об'єднань, інших громадських організацій».

Таке формулювання завдання радянського цивільного судочинства яскраво вказує на те, що в ієрархії соціальних цінностей СРСР на першому місці стояли публічні інтереси, які затьмарювали права та інтереси фізичних і юридичних осіб, що носили вторинний характер. Із системного аналізу ЦПК УРСР можна зробити висновок про те, що головним завданням цивільного судочинства залишалось встановлення матеріальної/об'єктивної істини, що було притаманно для всіх республік СРСР, а також для цивільного судочинства майже всіх країн т.зв. соціалістичного табору.

Критерієм для загальної оцінки судівництва в УРСР до певної міри може бути та мета правосуддя, яка в різні історичні часи радянщини декларувалася у відповідних партійних і державних документах. Так, до 1953 р. правосуддя мало своїм завданням захист радянського суспільного й державного устрою, соціалістичної системи господарства та соціалістичної власності. У період «відлиги» на перший план вийшло виховання громадян СРСР у дусі відданості Батьківщині та справі

¹⁸⁰ Штефан М. Й. Цивільний процес: навч. видання. Київ: Ін Юре, 2001. С. 527.

¹⁸¹ Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про внесення змін і доповнень до Цивільного процесуального кодексу Української РСР» від 23 січня 1981 року. Відомості Верховної Ради (ВВР), 1981, № 5, ст. 69.

комунізму. В подальшому ця мета залишилась, але була доповнена завданням виховання громадян у дусі точного й неухильного виконання Конституції СРСР, Конституції Української РСР і радянських законів, бережливого ставлення до соціалістичної власності, дотримання дисципліни праці, чесного ставлення до державного і громадського обов'язку, поваги до прав, честі й гідності громадян, до правил соціалістичного співжиття. В усіх наведених формулюваннях відображається тогочасне розуміння права лише як установленого владою порядку суспільних відносин, що має захищатися всією міццю держави і, зокрема, її судовими органами. Поняття добра і справедливості як первинної основи права, природних прав людини, очевидно, залишилися за межами такого розуміння. За цих умов діяльність судів була надмірно одержавленою і заполітизованою¹⁸². У цьому контексті слід погодитися з думкою В. Ф. Сіренка, що на суди не може бути покладене завдання захищати певний економічний, соціальний і політичний лад, оскільки це перетворює їх на органи відкритої політичної репресивної дії. Коли ж будь-який високопосадовець чи політичний діяч вимагають від суду рішення у державних інтересах, або в інтересах реформ, або в інтересах конкретних організацій, то вони не лише грубо порушують конституційні засади правосуддя, а й проявляють повне невігластво та цинізм стосовно природи й призначення судової влади, а також інституту прав людини і громадянина. «Суд є останнім бастионом, останнім рубежем демократії, далі починаються самосуд, анархія, хаос, розлад всіх життєзабезпечувальних систем суспільства»¹⁸³.

Після здобуття Україною незалежності й проголошенням України незалежною демократичною державою відбулося переосмислення соціальних цінностей та законодавчих декларацій. У зв'язку з цим, Законом України «Про внесення доповнень і змін до деяких законодавчих актів України» від 15 грудня 1992 року № 2857-12 ст. 2 ЦПК України було викладено в такій реакції: «Завданнями цивільного судочинства є охорона прав та законних інтересів фізичних, юридичних осіб, держави шляхом всебічного розгляду та вирішення цивільних

¹⁸² Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку: монографія / за заг. ред. І. Б. Усенка та ін. Київ, Наукова думка, 2014. С. 460.

¹⁸³ Сиренко В. Ф. Государство: демократическое, правовое, социальное (Очерки. Дискуссионные вопросы) / В. Ф. Сиренко. К.: Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, 2013. С. 166.

справ у повній відповідності з чинним законодавством»¹⁸⁴. Таке формулювання завдання цивільного судочинства вказує на докорінну зміну вектору призначення цивільного судочинства та законодавче закріплення пріоритету людини як соціальної цінності, що в 1996 році знайшло своє втілення в ст. 3 Конституції України.

Подальша трансформація завдання цивільного судочинства відбулася при розробці ЦПК України 2004 р., прийняття якого 18 березня 2004 року стало важливою історичною віхою становлення сучасного цивільного судочинства. Під впливом зміни засадничих ідей здійснення правосуддя у цивільних справах у проекті ЦПК України 2004 р. було закріплено положення про те, що завданням судочинства є не охорона, а захист прав, які є порушеними, невизнаними або оспорюваними. Також було змінено визначення об'єкта захисту – це права, свободи чи інтереси фізичних і юридичних осіб, а також охорона державних та громадських інтересів¹⁸⁵. В остаточному варіанті було визначено, що «Завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави» (ст. 1 ЦПК України 2004 р.). Таке формулювання завдання цивільного судочинства залишається незмінним до цього часу.

Дещо інакше відбувалось становлення завдання господарського судочинства, якому передувала діяльність державних арбітражів в УРСР як адміністративних органів для вирішення і врегулювання спорів, о виникали у взаємовідносинах підприємств і організацій. Історія арбітражу в УРСР детально розкрита в наукових публікаціях як радянського періоду¹⁸⁶, так і після набуття Україною незалежності, зокрема, в монографії Д. М. Притики «Правові засади організації і діяльності господарської юрисдикції та шляхи їх удосконалення»¹⁸⁷, статті В. С. Щербини «Історія розвитку господарської юрисдикції в

¹⁸⁴ Закон України «Про внесення доповнень і змін до деяких законодавчих актів України» від 15.12.1992 № 2857-12. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, N 6, ст. 35. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2857-12/ed19960311#Text>

¹⁸⁵ Ізарова І. Реформа цивільного процесу в Україні: новели позовного провадження. Право України. 2017. № 8. С. 34–35.

¹⁸⁶ Побирченко І. Г. Советский арбитражный процесс. К.: «Выща школа», 1988. 272 с.

¹⁸⁷ Притика Д. М. Правові засади організації і діяльності господарської юрисдикції та шляхи їх удосконалення. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 326 с.

Україні (1922–2011 роки)»¹⁸⁸. Не заглиблюючи в неї, оскільки це виходить за межі предмету цього дослідження, насамперед звернемо увагу саме на завдання системи арбітражів в СРСР.

В Положенні про державний арбітраж, затвердженому постановою ЦВК і РНК СРСР від 03.05.1931 встановлювалось, що державний арбітраж утворюється для вирішення майнових спорів між установами і організаціями суспільного сектору в напрямку, що забезпечує зміцнення довірливої та планової дисципліни і господарського розрахунку¹⁸⁹. Однак діяльність органів держарбітражу не зводилась лише до вирішення господарських спорів між господарськими органами. Саме життя зумовило необхідність розширення завдань і функцій держарбітражу й в подальшому на ці органи було покладено, зокрема, вирішення всіх спорів між організаціями при укладенні договорів, при узгодженні основних умов поставки¹⁹⁰.

Після виділення в 1954 році державного арбітражу із системи Міністерства юстиції УРСР та підпорядкування його Раді Міністрів Української РСР й виконкомам обласних Рад депутатів трудящих було утворено дворівневу систему державного арбітражу: Держарбітраж УРСР і облдержарбітражі. З аналізу чинних на той час нормативних актів головними завданнями системи держарбітражу можна визначити:

забезпечення захисту майнових прав і законних інтересів підприємств, організацій і установ при вирішенні господарських спорів;

сприяння підвищенню ефективності суспільного виробництва, зміцненню господарського розрахунку, розвитку раціональних господарських зв'язків між підприємствами, організаціями і установами, посиленню ролі договору в їх відносинах і розвитку співробітництва між ними у виконанні народногосподарського плану;

активний вплив при вирішенні господарських спорів на підприємства, організації і установи в справі додержання ними соціалістичної законності і державної дисципліни при виконанні

¹⁸⁸ Щербина В. С. Історія розвитку господарської юрисдикції в Україні (1922–2011 роки). Вісник господарського судочинства. 2011. № 2. С. 6–14.

¹⁸⁹ Положение о государственном арбитраже. Постановление ЦИК и СНК СССР от 3 мая 1931 г. № 5/298. СЗ СССР. 1931. № 26, ст. 203.

¹⁹⁰ Щербина В. С. Історія розвитку господарської юрисдикції в Україні (1922–2011 роки). Вісник господарського судочинства. 2011. № 2. С. 8.

планових завдань і договірних зобов'язань; боротьба з проявами місництва і відомчості¹⁹¹.

Таким чином, радянське законодавство визначало завдання державного арбітражу, а не відповідної арбітражної процедури.

В 80-х роках було прийнято Положення про органи державного арбітражу в Українській РСР, відповідно до якого завданням органів державного арбітражу в УРСР було визначено не просто вирішення господарських спорів, а:

– всемірне використання правових засобів з метою посилення охорони соціалістичної власності, зміцнення господарського розрахунку, посилення режиму економії і усунення втрат у народному господарстві, підвищення ролі договору, розвитку раціональних господарських зв'язків і співробітництва між підприємствами, установами і організаціями, сприяючи динамічному, планомірному і пропорційному розвитку народного господарства, прискоренню науково-технічного прогресу, підвищенню ефективності суспільного виробництва і якості роботи, поліпшенню кінцевих результатів господарської діяльності;

– забезпечення захисту прав і охоронюваних законом інтересів підприємств, установ і організацій при вирішенні господарських спорів, своєчасного розгляду цих спорів, активно впливають на підприємства, установи і організації з метою виконання ними планових завдань і договірних зобов'язань, запобігання і усунення порушень законності, запобігання проявам місництва і відомчості в господарській діяльності, поліпшення договірної і претензійної роботи, тощо¹⁹².

Дещо змінились, проте не суттєво, завдання органів державного арбітражу в УРСР згідно з Положенням про органи державного арбітражу в Українській РСР, затвердженим постановою Ради Міністрів УРСР від 5 жовтня 1988 р. № 319. В його п. 4 було встановлено, що органи державного арбітражу в УРСР:

а) всемірно використовують правові засоби та надані їм повноваження з метою посилення охорони соціалістичної власності, зміцнення господарського розрахунку та підвищення ролі договору,

¹⁹¹ Постанова Ради Міністрів УРСР «Про дальше удосконалення організації і діяльності органів державного арбітражу УРСР» від 30 травня 1974 р. № 294. URL: https://ips.ligazakon.net/document/kp740294?an=2&ed=1976_09_09

¹⁹² Положення про органи державного арбітражу в Українській РСР, затвердженого постановою Ради Міністрів УРСР від 31 липня 1980 р. № 457. URL: https://ips.ligazakon.net/document/kp800457?an=19&ed=0000_00_00

розвитку принципів самофінансування і самоокупності, раціональних господарських зв'язків і співробітництва між підприємствами, установами й організаціями, посилення режиму економії, боротьби з втратами в народному господарстві, з проявами місництва і відомчості в господарській діяльності, сприяючи динамічному планомірному та пропорційному зростанню соціалістичної економіки, науково-технічному прогресу, підвищенню ефективності суспільного виробництва та якості роботи, здійсненню курсу партії на прискорення соціально-економічного розвитку країни;

б) забезпечують:

захист прав та охоронюваних законом інтересів підприємств, установ і організацій, своєчасний розгляд господарських спорів, однакове і правильне застосування законодавства при вирішенні цих спорів, виявляють такі, що суперечать законодавству, нормативні акти міністерств, державних комітетів і відомств з питань укладання й виконання господарських договорів, всемірно сприяють поліпшенню договірної та претензійної роботи в народному господарстві, проводять роботу по запобіганню порушенням законності, державної дисципліни та недоліків у господарській діяльності, добиваючись усунення причин і умов, що сприяють правопорушенням в економіці;

поширення зв'язків з трудовими колективами підприємств, установ і організацій з метою посилення боротьби з невиконанням договірних зобов'язань, необґрунтованим доведенням спорів до арбітражу, підвищення відповідальності службових осіб у цій справі, відшкодування винними особами матеріальної шкоди, заподіяної порушеннями законності в господарській діяльності;

виконання інших завдань, передбачених законодавством¹⁹³.

Такі завдання органів державного арбітражу відображали не стільки напрямок їхньої діяльності, скільки загальний політичний вектор радянської влади й політичні декларації. Саме тому демократичні зрушення в УРСР наприкінці 80-х – початку 90-х років і усвідомлення того, що вирішення господарських справ є правосудною, а не адміністративною діяльністю, призвели до реформування системи державного арбітражу в систему арбітражного судочинства. Система

¹⁹³ Положення про органи державного арбітражу в Українській РСР, затвердженим постановою Ради Міністрів УРСР від 5 жовтня 1988 р. № 319. URL: https://ips.ligazakon.net/document/kp880319?an=2&ed=1988_10_05

спеціальних квазісудових інституцій була перетворена в систему спеціалізованих судових органів. Це було знайшло своє закріплення в Законі УРСР «Про арбітражний суд» від 4 червня 1991 року № 1142-ХІІ, в ст. 1 якого зазначалось, що правосуддя в господарських відносинах здійснюється арбітражним судом, а в ст. 3 закріплювались такі завдання арбітражного суду:

захист прав та охоронюваних законом інтересів учасників господарських правовідносин;

сприяння зміцненню законності у сфері господарських відносин;

внесення пропозицій, спрямованих на вдосконалення правового регулювання господарської діяльності¹⁹⁴.

Ці завдання залишались незмінними і для господарських судів після судової реформи 2001 року, що передбачала перетворення арбітражних судів в господарські¹⁹⁵.

Після втрати чинності Законом України «Про господарські суди» згідно із Законом України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 року № 3018-ІІІ¹⁹⁶ завдання господарських судів чи господарського судочинства законодавчо не визначалось. Проте його можна було вивести із загального завдання суду, закріпленого в ст. 2 цього Закону (суд, здійснюючи правосуддя, на засадах верховенства права забезпечує захист гарантованих Конституцією України та законами прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави), та юрисдикції господарських судів.

В ході реформи процесуального законодавства й уніфікованого оновлення цивілістичних видів судочинства Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 № 2147-VІІІ¹⁹⁷, в законодавстві вперше було закріплено

¹⁹⁴ Закон УРСР «Про арбітражний суд» від 4 червня 1991 року № 1142-ХІІ. Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 36, ст. 469.

¹⁹⁵ Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про арбітражний суд»» від 21 червня 2001 року № 2538-ІІІ. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 40, ст. 194.

¹⁹⁶ Закон України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 року № 3018-ІІІ. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, N 27–28, ст. 180.

¹⁹⁷ Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного

завдання господарського судочинства, яке неістотно відрізняється від завдання цивільного судочинства:

ГПК України	ЦПК України
Стаття 2. Завдання та основні засади господарського судочинства 1. Завданням господарського судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, та розгляд інших справ, віднесених до юрисдикції господарського суду, з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави.	Стаття 2. Завдання та основні засади цивільного судочинства 1. Завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

5.2 Підходи до визначення завдання цивільного судочинства в різних країнах: порівняльно-правовий аспект

Юридична думка останніх десятиліть приділяє чимало уваги порівняльному процесуальному праву (процесуальній компаративістиці) та порівняльні дослідження є надзвичайно важливими для розвитку та вдосконалення процесуалістики та процесуального законодавства. Порівняльно-правові дослідження у поєднанні з традиційними історичним та соціологічним баченням права дозволяють, по-перше, з'ясувати сутність явища правової дійсності, що раніше не охоплювалися проблематикою вітчизняного процесуального законодавства і науки, не виходячи за межі українських реалій, що донедавна були переповнені радянською спадщиною; по-друге, допомагають під особливим кутом поглянути на низку традиційних проблем юридичної науки з урахуванням тенденцій розвитку судочинства в сучасному світі; по-третє, напрацювати оновлену методологію застосування порівняльно-правового методу досліджень.

В цьому розділі основна увага буде приділятися завданням саме цивільного судочинства, оскільки не всі країни мають спеціалізовану юрисдикцію з вирішення комерційних спорів, і незважаючи на те, що господарська юрисдикція є спеціалізованою, її завдання не виходять за загальні межі завдань цивільного судочинства.

В багатьох країнах завдання цивільного судочинства не знаходять свого нормативного закріплення й їх національна процесуальна доктрина не бачить доцільності в декларативному законодавчому закріпленні завдань судочинства, зосереджуючись переважно на вирішенні практичних питань. Нормативне закріплення завдання (завдань) цивільного судочинства в окремій статті відповідного процесуального кодексу притаманне багатьом країнам колишнього радянського табору, що, так само як і в Україні, обумовлено спадщиною радянського цивільного процесу. Так, в статті 4 ЦПК Республіки Казахстан від 31 жовтня 2015 року встановлено, що завданнями цивільного судочинства є захист та відновлення порушених чи оспорюваних прав, свобод та законних інтересів громадян, держави та юридичних осіб, дотримання законності у цивільному обігу, забезпечення повного, своєчасного, справедливого розгляду та вирішення справи, сприяння мирному врегулюванню спору, попередження правопорушень та формування у суспільстві шанобливого ставлення до закону та суду¹⁹⁸. В ЦПК Республіки Молдова від 30 травня 2003 року вказано, що завданнями цивільного судочинства є правильний, здійснюваний у розумний термін розгляд цивільних справ з метою захисту порушених або оспорюваних прав, свобод та законних інтересів фізичних та юридичних осіб та їх об'єднань, органів публічної влади, інших осіб, які є суб'єктами цивільних, сімейних, трудових та інших правовідносин, а також захист інтересів держави та суспільства, сприяння зміцненню законності, правопорядку, попередження випадків порушення закону¹⁹⁹. Це свідчить про те, що цивільне процесуальне законодавство Молдови, яка має мовну та територіальну близькість з Румунією, є більш наближеним до країн колишнього Радянського Союзу, зокрема України, адже

¹⁹⁸ Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗПК. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>.

¹⁹⁹ Гражданский процессуальный кодекс Республики Молдова от 30 мая 2003 года № 225-XV. URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30397949#pos=6;-142

Цивільний процесуальний кодекс Румунії не містить окремої статті, присвяченої завданням цивільного судочинства²⁰⁰.

Загалом ціль вирішення конфліктів в багатьох країнах розглядається як основна мета цивільного судочинства. Однак до судової юрисдикції в різних країнах відносяться й безспірні справи, в яких на передній план виходять соціальні цілі. До прикладу, в Республіці Польща до компетенції судів віднесено здійснення реєстрації юридичних осіб в KRS (Національному судовому реєстрі). В подібних справах завдання судочинства тяжіє до адміністративної функції. В світі не існує єдиного підходу щодо використання судової системи в несудових, адміністративних цілях, адже наділення відповідними функціями судової влади є суто політичним питанням і вирішується в кожній країні по своєму, доволі часто під впливом національних традицій.

Для порівняльного аналізу завдань цивільного судочинства слід пригадати класифікацію правових систем на англо-американську та романо-германську, яка відображає наявність відповідно англо-саксонського та континентального типів цивільного процесу²⁰¹, чи, як зазначається в британській та американській юричній науці, «adversarial» та «inquisitorial», які можна розуміти як змагальну та слідчу (інквізиційну) системи судочинства відповідно²⁰².

З часів формування системи загального права у Великобританії минуло вже досить багато часу, і його достатньо для того, щоб оцінити стійкість і результативність правових підходів до основних засад і принципів правосуддя й правової доктрини, що виникла у Великобританії ще в XII столітті й поширилась у світі під впливом спочатку колонізації, а потім – глобалізації. При цьому йдеться не лише про країни, що утворюють Британську Співдружність, а й ті, що навіть після отримання незалежності досі перебувають під «впливом» англосаксонського права²⁰³. У країнах загального права діє класична змагальна модель судочинства, де суд діє як

²⁰⁰ Codul de procedură civilă din România.

²⁰¹ Шапіро В. С. Особливості цивільного процесу в США як у країні англо-саксонської правової сім'ї та в Україні, яка є представником романо-германської правової сім'ї. Спільне та відмінності в цивільному процесі в США та в Україні. Правові горизонти. 2017. Вип. 3 (16). С. 130.

²⁰² Jolowicz J. A. Adversarial and Inquisitorial Models of Civil Procedure. The International and Comparative Law Quarterly. Vol. 52, No. 2 (Apr., 2003), p. 283.

²⁰³ Habscheid W. J. The fundamental principles of the law of civil procedure. The Comparative and International Law Journal of Southern Africa. Vol. 17, No. 1 (MARCH 1984), pp. 1–31.

арбітр у спорі між сторонами. Вона відрізняється відкритістю, усністю, представництвом у суді, колегіальністю та вільною оцінкою доказів. У Великобританії правова система базується на загальному праві, і хоча є певні відмінності між Англією та Уельсом, Шотландією та Північною Ірландією, принципи справедливості та законності залишаються основними. Одним з головних завдань цивільного судочинства у Великобританії є захист прав та інтересів осіб відповідно до відповідних законів і судової практики, що характерні для кожного з регіонів²⁰⁴.

Система цивільного процесу в США відзначається ретельною нормативною регламентацією процедур, ефективним обміном процесуальними документами та розвиненими інститутами, що визначають порядок надання й дослідження доказів. Однак, серед недоліків цивільного процесу в цій країні можна відзначити неоднозначний і несистематизований характер процесуальних вимог, складні правила судової юрисдикції та темпоральні й інші істотні процесуальні обмеження подання доказів²⁰⁵. Розвиток американської системи цивільного судочинства призвів до розширення цілі захисту індивідуальних інтересів до цілі захисту суспільних інтересів. Американське цивільне судочинство виконує не тільки власне судові завдання, а й частково замінює державне управління, адже суди через приватноправові судові процеси розвивають і здійснюють ті форми правового захисту, які в інших правових системах вважаються законодавчою чи адміністративною діяльністю. Прикладом цього можуть бути методи розгляду американськими судами т.зв. масових позовів, класових судових процесів чи колективних процесуальних дій, які фактично замінюють урядове (адміністративне) правозастосування.

Загалом слід відзначити, що в західній процесуальній доктрині ствердився вектор відмови від ідеї про те, що цивільні суди повинні при вирішенні приватноправових питань слугувати соціальним, національним чи урядовим цілям. Проте це не призвело до обмеження процесуальних можливостей судді застосовувати норми матеріального і процесуального права за принципом *jura novit curia*, а також досліджувати обставини справи за власною ініціативою.

²⁰⁴ Васильєв С. В. Порівняльний цивільний процес: підручник. Київ: Алерта, 2015. С. 20.

²⁰⁵ Давидова Н. О. Цивільне право у правовій системі США: нонсенс чи реальність. Порівняльно-аналітичне право. 2014. № 2. С. 111–112.

Щодо країн континентального типу цивільного судочинства слід відзначити, що наразі «чистий» слідчий процес не є для них типовим, адже більшість країн Європи мають змішану систему, де поєднуються елементи як змагальної, так і слідчої моделей²⁰⁶. Загалом в європейських країнах можна виділити дві основні моделі цивільного судочинства: французьку та німецьку. У Франції та країнах, на цивільне судочинство яких вплинув ЦПК Франції, а це, зокрема, Італія, Польща, Іспанія, Бельгія, Нідерланди, мета цивільного судочинства визначається забезпеченням захисту прав та інтересів осіб у цивільних справах²⁰⁷. Це включає вирішення спорів, що виникають у зв'язку з правом власності, договірними відносинами, заподіянням шкоди, сімейними та спадковими відносинами, а також іншими цивільно-правовими питаннями. Основними ж завданнями цивільного судочинства в цих країнах є забезпечення справедливості, ефективності та доступності правосуддя, а також розвиток альтернативних методів вирішення спорів, таких як медіація та консенсусні процедури. Важливим аспектом є також забезпечення виконання судових рішень та забезпечення правової стабільності у суспільстві²⁰⁸.

В Німеччині, де судовий захист є основним та найбільш часто використовуваним засобом захисту порушених прав, правосуддя спрямоване на встановлення правопорядку і забезпечення справедливості²⁰⁹, а основні завдання цивільного процесу зводяться до відновлення порушених приватних прав, подальшого розвитку права та забезпечення об'єктивного правопорядку через захист приватних прав і примусове виконання судових рішень²¹⁰.

---

²⁰⁶ Шапіро В. С. Особливості цивільного процесу в США як у країні англо-саксонської правової сім'ї та в Україні, яка є представником романо-германської правової сім'ї. Спільне та відмінності в цивільному процесі в США та в Україні. Правові горизонти. 2017. Вип. 3 (16). С. 130–131.

²⁰⁷ Hulbert R. W. Comment on French Civil Procedure. The American Journal of Comparative Law. Vol. 45, No. 4, Symposium: Civil Procedure Reform in Comparative Context (Autumn, 1997), pp. 749.

²⁰⁸ Васильєв С. В. Порівняльний цивільний процес: підручник. Київ: Алерта, 2015. С. 18–19.

²⁰⁹ Gottwald P. Civil Procedure Reform in Germany. The American Journal of Comparative Law. Vol. 45, No. 4, Symposium: Civil Procedure Reform in Comparative Context (Autumn, 1997), pp. 756–757.

²¹⁰ Заварза Т. В. Порівняльний цивільний процес: навч.-метод. посіб. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 21–25.

Розбіжності між розумінням завдань цивільного судочинства в країнах англо-саксонського та континентального типів цивільного процесу відображає різноманітність відповідних правових систем, а також культурно-правових цінностей і традицій кожного країни. Так, як вже вказувалось вище, у Великобританії система цивільного судочинства ґрунтується на загальному праві, з акцентом на принципи справедливості та законності, з урахуванням відмінностей між юрисдикціями країни. У США цивільне судочинство акцентується на захисті індивідуальних прав та свобод. Французьке ж цивільне судочинство ґрунтується на принципах, спрямованих на забезпечення порядку та правової відповідальності. У Німеччині судочинство базується на поєднанні загального та кодифікованого права, що регулює відносини між сторонами та забезпечує правопорядок через захист порушених приватних прав. Водночас, у всіх цих правових системах і країнах судочинство має спільну мету – забезпечити ефективне та справедливе вирішення цивільних справ відповідно до правових норм і принципів, пристосованих до унікальних потреб і цінностей кожної країни.

РОЗДІЛ 6
ЗАВДАННЯ ЦИВІЛЬНОГО
ТА ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА
В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ
ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ
І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД
ТА ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

6.1 Співвідношення змісту права на справедливий суд із завданнями господарського та цивільного судочинства

17 липня 1997 року Верховна Рада України надала згоду на обов'язковість Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція). Статтею 1 Конвенції передбачено, що Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі I цієї Конвенції. Окрім безпосередньо прав і свобод, закріплених у розділі I, у розділі II Конвенції для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та Протоколами до неї передбачено створення Європейського суду з прав людини, який функціонуватиме на постійній основі. Юрисдикція ЄСПЛ поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та Протоколів до неї. ЄСПЛ може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з Високих Договірних Сторін порушення прав, викладених у Конвенції або Протоколі до неї.

Згідно зі ст. 46 Конвенції Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення ЄСПЛ в будь-яких справах, у яких вони є сторонами. Регулювання відносин, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення ЄСПЛ проти України, покладено на Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (далі – Закон про застосування практики ЄСПЛ). Згідно зі ст. 17 цього Закону суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права. Під практикою ЄСПЛ в цьому Законі розуміється

практика Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини.

Пунктом 4 ст. 11 ГПК України та п. 4 ст. 10 ЦПК України передбачено, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику ЄСПЛ як джерело права. Примітно, що процесуальні Кодекси, на відміну від Закону про застосування практики ЄСПЛ, не передбачають застосування судами практики Європейської комісії з прав людини, яка була спеціальним органом Ради Європи. З 1954 року до набрання чинності Протоколом 11 до Європейської конвенції з прав людини у 1998 році особи не мали прямого доступу до ЄСПЛ – вони повинні були звернутися до Комісії, яка, якщо визнає справу обґрунтованою, порушить справу в Суді. Протокол 11, який набув чинності в 1998 році, скасував Комісію, збільшив ЄСПЛ і дозволив окремим особам передавати справи безпосередньо до нього²¹¹. Такі розбіжності у процесуальних Кодексах і вищевказаному Законі, очевидно, пов'язані з суттєвою різницею в часі між ухваленням у 2006 році відповідного Закону, коли ще практика Європейської комісії могла доповнювати практику ЄСПЛ, хоча Комісія вже досить тривалий час не функціонувала, та ухваленням поточних редакцій процесуальних Кодексів у 2017 році, коли Комісія не функціонувала вже майже 20 років, а практика ЄСПЛ сутнісно розвивалася весь цей час, трансформуючи підходи до виконання Конвенції.

В контексті завдань цивільного й господарського судочинства основоположне значення має ст. 6 Конвенції. Вона закріплює право на справедливий суд, формулюючи його в частині цивільних справ таким чином:

«Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру ... Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань

²¹¹ Протокол № 11, який передбачає перебудову контрольного механізму, створеного Конвенцією про захист прав і основних свобод людини». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_536#Text.

протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя».

У такому формулюванні можна виокремити низку ключових елементів права на справедливий суд, а саме:

- право на справедливий розгляд;
- право на публічний розгляд;
- право на розгляд упродовж розумного строку;
- право на розгляд незалежним судом;
- право на розгляд безстороннім судом;
- право на розгляд судом, встановленим законом;
- право на вирішення спору щодо прав та обов'язків цивільного характеру.

У ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» закріплено право на справедливий суд, згідно з яким кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстроковим і справедливим судом, утвореним законом. Формулювання ст. 7 цього Закону сутнісно дещо відрізняється від змісту ст. 6 Конвенції. В нормі Закону відображені такі самі елементи права на справедливий суд: розумність строку, незалежність суду, безсторонність суду, справедливість суду, утворення суду відповідно до закону. Однак ключова відмінність полягає у тому, що Закон України «Про судоустрій і статус суддів» гарантує захист прав, свобод та інтересів, натомість Конвенція закріплює право на розгляд. У вказаному Законі відображено матеріально-правовий аспект, який на практиці може бути недосяжним з огляду на те, що особа, звертаючись до суду, може насправді не мати матеріально-правового підґрунтя хоча в її суб'єктивному суб'єктивному сприйнятті вони підлягають захисту. Тому після відмови у судовому захисті особа вважатиме, що її права, свободи чи інтереси залишились незахищеними попри її очікування. Конвенція ж закріплює право на розгляд справи і те, що такий розгляд, будучи здійсненим справедливо, публічно, упродовж розумного строку незалежним, безстороннім судом, встановленим законом, завершиться

вирішенням справи. При цьому Конвенція не гарантує, що вирішення буде саме на користь особи.

Отже, для правильного розуміння змісту права на справедливий суд необхідно звернути увагу на те, що справедливість, публічність та розумність строку стосуються розгляду справи. Те саме можна сказати і про незалежність, безсторонність та законність суду: кожен має право саме на розгляд його справи незалежним, безстороннім судом, встановленим законом. Вирішення справи передбачається як закономірний наслідок дотримання усіх вимог при розгляді справи.

Завдання судочинства, закріплені у ст. 2 ГПК України та ст. 2 ЦПК України значною мірою відповідають наведеним елементам конвенційного права на справедливий суд. Справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення господарським судом спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, а також розгляд інших справ, віднесених до юрисдикції господарського суду, визначено як завдання господарського судочинства у ч. 1 ст. 2 ГПК України. При цьому з її формулювання можна зробити висновок, що характеристики «справедливе», «неупереджене», «своєчасне» стосуються вирішення спору, а не розгляду справи.

Таким чином, серед завдань господарського судочинства можна виділити такі елементи:

- справедливе вирішення судом спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності;
- неупереджене вирішення судом спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності;
- своєчасне вирішення судом спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності;
- розгляд інших справ, віднесених до юрисдикції господарського суду.

Статтею 2 ЦПК визначено, що завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення судом цивільних справ. Таке формулювання дає можливість однозначно стверджувати, що характеристики «справедливий», «неупереджений», «своєчасний» законодавець відносить саме до розгляду. При розширеному тлумаченні цього формулювання можна говорити і про те, що справедливість, неупередженість та своєчасність

стосується також і вирішення справ. Відповідно, можна виділити такі елементи завдання цивільного судочинства:

- справедливий розгляд цивільних справ;
- неупереджений розгляд цивільних справ;
- своєчасний розгляд цивільних справ;
- справедливе вирішення цивільних справ;
- неупереджене вирішення цивільних справ;
- своєчасне вирішення цивільних справ.

Вичленивши елементи конвенційного права на справедливий суд та елементи завдань господарського та цивільного судочинства, можна констатувати, що закріплені в національних процесуальних законах завдання судочинства спрямовані на реалізацію права на справедливий суд. При цьому до обсягу права на справедливий суд входять власне справедливість, а також неупередженість, безсторонність, своєчасність або ж розумність строку розгляду справи законним судом. Саме такий розгляд справи і має зрештою забезпечити належне її вирішення.

ЄСПЛ має напрацьовану практику з тлумачення усіх аспектів змісту ст. 6 Конвенції, в тому числі і за скаргами проти України. Основоположним принципом діяльності ЄСПЛ при з'ясуванні питання наявності чи відсутності порушень ст. 6 Конвенції є те, що ЄСПЛ не є судом, який переглядає справу по суті та з'ясовує правильність вирішення спору національним судом відповідно до національного законодавства. Натомість, він вивчає скарги на предмет наявності саме порушень Конвенції при здійсненні судочинства, тобто, перш за все, процесуальний аспект. Так, у Рішенні від 04.07.2024 у справі «Кравченко та Олійник проти України» зазначено: *«Суд нагадує, що відповідно до його тривалої та усталеної практики він не має діяти як суд четвертої інстанції, а тому не ставитиме під сумнів рішення національних судів за пунктом 1 статті 6 Конвенції, якщо тільки їхні висновки не вважаються свавільними або явно необґрунтованими»*. Водночас, у цьому ж Рішенні зауважується: *«Пункт 1 статті 6 Конвенції зобов'язує національні суди обґрунтовувати свої рішення. Це зобов'язання не можна розуміти як таке, що вимагає детальної відповіді на кожен аргумент, і питання дотримання цього зобов'язання має вирішуватись виключно з огляду на обставини справи»*. Розглядаючи ж факти цієї справи у контексті зазначених принципів,

ЄСПЛ вирішив, що національні суди не виконали свого обов'язку обґрунтувати свої рішення та не розглянули відповідні та важливі аргументи, висунуті заявниками. Конкретні процесуальні недоліки дали підстави ЄСПЛ дійти висновку, що заявники були позбавлені свого права на вмотивоване судове рішення. Так, стосовно заявника Кравченка було зауважено, що апеляційний суд не навів підстав, чому на чітке прохання заявника він не міг дати вказівку поліції скласти відповідну довідку. Загалом апеляційний суд зробив право заявника на перерахунок його пенсії залежним від обміну інформацією між органами державної влади, таким чином практично унеможлививши отримання заявником належного йому перерахунку пенсії та не врахувавши суті його вимог. Стосовно заявника Олійника ЄСПЛ зазначив, що суди не прокоментували доводи заявника, що ці два договори відрізнялися і в другому провадженні він домагався визнання недійсним саме договору від 28.05.2008. Суди не прокоментували, чому закриття провадження у зв'язку з мировою угодою щодо договору від 05.06.2008 перешкоджало розгляду позову щодо іншого договору. За цих підстав ЄСПЛ постановив, що заяви свідчать про порушення пункту 1 статті 6 Конвенції у зв'язку з необґрунтованістю або недостатньою вмотивованістю судового рішення²¹².

Отже, попри акцент на суто процесуальний аспект у розумінні права на справедливий суд, ЄСПЛ розглядає рішення національних судів і з точки зору матеріального права. Проте в таких випадках матеріально-правовий наслідок судових рішень національних судів оцінюється в тісному взаємозв'язку із процесуальним аспектом, тобто якістю розгляду справи.

6.2 Право на справедливий розгляд

В. Д. Примак зазначає, що справедливість традиційно розглядається вченими цивілістами як своєрідне осердя інституту захисту цивільних прав та інтересів і цивільно-правової відповідальності. Він наголошує на визнанні справедливості інтегральною й об'єктивною морально-правовою оцінкою стану правового регулювання загалом та правового становища конкретної

²¹² Рішення ЄСПЛ від 04.07.2024 у справі Кравченко та Олійник проти України. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-235741>.

особи зокрема²¹³. С. П. Погребняк зауважує, що тільки завдяки справедливому правосуддю можна втілити в діяльність справедливість як ідею права. При цьому в процесуальному аспекті він розглядає такі складові природної справедливості у правосудді: 1) не можна бути суддею у власній справі; 2) кожна сторона має право бути вислуханою; 3) суддя має проявляти неупередженість (безсторонність); 4) процес повинен бути публічним. Щодо матеріального аспекту справедливості С. П. Погребняк наголошує на тому, що у класичному розумінні суд повинен перенести ідею справедливості, втілену в нормах права, на рівень конкретних правовідносин. Так, суд конкретизує вимоги справедливості, закріплені у правовій нормі, щодо окремих правовідносин або корегує ті правовідносини, учасники яких відхиляються від нормативно встановлених стандартів справедливості. При цьому суд може компенсувати окремі недоліки справедливості, обумовлені такою рисою права, як справедливість²¹⁴.

Велика Палата ВС у постанові від 22.02.2022 зауважує, що справедливість судового розгляду повинна знаходити свою реалізацію, зокрема, у здійсненні судом правосуддя без формального підходу до розгляду кожної конкретної справи. Дотримання цього принципу є гарантією того, що учасник справи, незалежно від рівня фахової підготовки та розуміння певних вимог цивільного судочинства, має можливість забезпечити захист своїх прав та інтересів²¹⁵.

Отже, справедливість – це загальна вимога, яка розкривається через інші принципи судочинства, зокрема, верховенство права (правовладдя), законність, змагальність, безсторонність тощо.

Категорія справедливості досить детально розкрита у рішеннях ЄСПЛ у справах щодо порушення ст. 6 Конвенції. Стаття 6 Конвенції закріплює право кожного на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом,

²¹³ Примак В. Д. Теоретичні проблеми відшкодування моральної шкоди на засадах справедливості, розумності й добросовісності у цивільному праві України. дис....докт. юрид. наук за спец. 12.00.03., Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України, 2014, С. 44.

²¹⁴ Погребняк С. П. Справедливість в судовій діяльності. Державне судівництво та самоврядування. 2007. № 13. С. 52–53.

²¹⁵ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.02.2022 у справі № 761/36873/18 від 22.02.2022. URL: reyesrt.court.gov.ua/Review/104728577.

встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру.

У Посібнику зі ст. 6 «Право на справедливий суд (цивільна частина)» (далі – Посібник) зауважується, що право на справедливий суд, як гарантовано статтею 6, повинне розумітися у світлі Преамбули до Конвенції, яке декларує правовладдя як частину спільного надбання членів Ради Європи. Цей принцип загалом передбачає дотримання принципу *res judicata*. Вимога справедливості поширюється на все провадження, вона не обмежується слуханням між сторонами²¹⁶.

У Посібнику підрозділ «А. Справедливість» віднесено до розділу IV «Процесуальні вимоги», що додатково підтверджує належність цієї характеристики саме розгляду справи, тобто процесуальному аспекту. При цьому підрозділ «А. Справедливість» містить сім глав:

- загальні принципи;
- сфера застосування;
- четверта інстанція;
- змагальність;
- рівність сторін;
- адміністрування доказів;
- мотивування судових рішень.

Загалом практика ЄСПЛ підтверджує те, що всі ці елементи формують таку характеристику суду та судочинства, як справедливість. Порушення кожного з цих принципів може трактуватися ЄСПЛ як достатня ознака порушення права на справедливий розгляд.

У Рішенні ЄСПЛ від 15.03.2022 у справі *Grzęda v. Poland* зазначено, що право на справедливий розгляд відповідно до ст. 6 має тлумачитися у світлі Преамбули Конвенції, яка у своїй відповідній частині проголошує верховенство права частиною спільної спадщини Договірних Держав. Свавілья тягне за собою заперечення верховенства права і не може допускатися щодо є, по суті, інструментом верховенства права²¹⁷.

Принцип верховенства права визнається і діє в Україні згідно з частиною першою ст. 8 Конституції України. У абз. 2 пп. 5.4 п. 5

²¹⁶ Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights – Right to a Fair Trial (civil limb): updated to 31 August 2023., European Court of Human Rights, 2023, pp. 77–78.

²¹⁷ Judgement of the Grand Chamber of 15.03.2022 on case of *GRZĘDA v. POLAND* 15.03.2022. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-216400/>

мотивувальної частини Рішення КСУ від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 зазначається, що елементами верховенства права є принципи рівності і справедливості, правової визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає обмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі. КСУ також висловився про верховенство права в царині судочинства. Так, в абзаці дев'ятому підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Великої палати КСУ від 23 листопада 2018 року № 10-р/2018 вказано, що відповідно до принципу верховенства права держава має запровадити таку процедуру апеляційного перегляду справ, яка забезпечувала б ефективність права на судовий захист на цій стадії судового провадження, зокрема давала б можливість відновлювати порушені права і свободи та максимально запобігати негативним індивідуальним наслідкам можливої судової помилки. Зasadничо верховенство права розглядається Конституційним Судом України у рішенні № 6-рп/2019 як нормативний ідеал, до якого має прагнути кожна система права, і як універсальний та інтегральний принципи права. Його необхідно розглядати, зокрема, в контексті таких основоположних його складових: принцип законності, принцип поділу державної влади, принцип народного суверенітету, принцип демократії, принцип юридичної визначеності, принцип справедливого суду²¹⁸.

ЄСПЛ у рішенні від 24 березня 2024 року у справі Діденко проти України постановив, що заява свідчить про порушення п. 1 ст. 6 Конвенції у зв'язку з несправедливістю цивільного провадження. Заявник скаржився на порушення принципу рівності сторін у зв'язку з неврученням йому національними судами апеляційної скарги відповідача або повідомлення його будь-яким іншим чином про апеляційну скаргу, подану у його справі. ЄСПЛ у цьому рішенні нагадав, що загальна концепція справедливого судового розгляду, яка охоплює фундаментальний принцип змагальності процесу, вимагає, щоб особу, щодо якої порушено провадження, було поінформовано про цей факт. Принцип рівності сторін вимагає надання кожній стороні розумної можливості представляти свою справу за таких умов, які не

²¹⁸ Верховенство права. Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України (за рішеннями, висновками). URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava>.

ставлять її у явно гірше становище порівняно з протилежною стороною. Кожній стороні має бути забезпечена можливість ознайомитися із зауваженнями або доказами, наданими іншою стороною, у тому числі із апеляційною скаргною іншої сторони, та надати власні зауваження з цього приводу. Під загрозою стоїть упевненість сторін у функціонуванні правосуддя, яке ґрунтується, *inter alia*, на усвідомленні того, що вони мали змогу висловити свою позицію щодо кожного документа в матеріалах справи. Тому на національні суди може покладатися обов'язок з'ясувати, чи були судові повістки або інші документи завчасно отримані сторонами та у разі потреби зафіксувати таку інформацію у тексті рішення²¹⁹. Тобто ЄСПЛ в цьому випадку визнав порушення права на справедливий суд у зв'язку з неповідомленням учасника справи про її розгляд, через що її було поставлено у нерівне становище з іншою стороною.

На виконання Рішення ЄСПЛ у справі Діденко проти України Великою Палатою ВС було ухвалено постанову від 10.07.2024 у справі № 756/3665/19, якою національний суд задовольнив заяву про перегляд судового рішення за виключними обставинами та скасував ухвалу Касаційного цивільного суду у складі ВС від 06.10.2021 та постанову Київського апеляційного суду від 09.11.2020, а справу № 756/3665/19 направив на новий розгляд до суду апеляційної інстанції²²⁰.

Таким чином, у доктрині, рішеннях ЄСПЛ та рішеннях КСУ спостерігається досить неоднозначне ставлення до співвідношення справедливості та верховенства права: в одних випадках справедливість, в тому числі справедливий суд, називається елементом верховенства права, в інших – верховенство права називається складовою справедливості. Така ситуація пояснюється суто абстрактним характером цих понять. Це певною мірою може негативно впливати на правову визначеність як характеристику правової системи. Водночас застосування при здійсненні правосуддя категорій справедливості та верховенства права дає можливість судам якнайповніше враховувати особливості кожної окремої справи.

²¹⁹ Рішення ЄСПЛ від 28.03.2024 у справі Діденко проти України від 28.03.2024. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-233454/>.

²²⁰ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10.07.2024 у справі № 756/3665/19 від 10.07.2024. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120396089>.

Іншим важливим елементом розуміння права на справедливий суд є те, що ЄСПЛ у своїй практиці, як правило, визнає порушення цього права через встановлення порушення публічності, безсторонності, неупередженості, незалежності, розумності строків при розгляді справи. Тобто ЄСПЛ встановлює відсутність справедливості не як окрему підставу порушення права на справедливий суд (ст. 6 Конвенції), а як наслідок недотримання інших вимог до судочинства.

6.3 Право на публічний розгляд

Право на публічний розгляд справи прямо не закріплено в процесуальному законодавстві України, проти витікає з принципів гласності та відкритості судового процесу (п. 3 ч. 3 ст. 2, ст. 8, ст. 9 ГПК України) та ЦПК України (п. 3 ч. 3 ст. 2, ст. 7, ст. 8). Згідно з цими принципами розгляд справ у судах провадиться усно і відкрито, крім випадків, передбачених відповідним Кодексом. Будь-яка особа має право бути присутньою у відкритому судовому засіданні. Від особи, яка бажає бути присутньою у судовому засіданні, забороняється вимагати будь-які документи, крім документа, що посвідчує особу. Водночас суди наділяються певними повноваженнями обмежувати присутність при розгляді справи певних осіб, які перешкоджають нормальному розгляду справи. З дозволу суду може здійснюватися трансляція судового засідання, а коли усі учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції трансляція в мережі Інтернет здійснюється в обов'язковому порядку. Розгляд справи в закритому судовому засіданні проводиться у випадках, коли відкритий судовий розгляд може мати наслідком розголошення таємної чи іншої інформації, що охороняється законом, необхідності захисту особистого та сімейного життя людини, а також в інших випадках, установлених законом. Ніхто не може бути позбавлений права на інформацію про дату, час і місце розгляду своєї справи або обмежений у праві отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду його судової справи. Будь-яка особа, яка не є учасником справи, має право на доступ до судових рішень у порядку, встановленому законом.

У Посібнику щодо права на публічний розгляд зазначається, що в принципі сторони мають право на публічне слухання, оскільки це

захищає їх від здійснення правосуддя таємно без громадського контролю. Роблячи видимим здійснення правосуддя, публічне слухання сприяє досягненню мети ст. 6 § 1 Конвенції, а саме справедливого судового розгляду. Хоча публічне слухання є фундаментальним принципом, закріпленим у статті 6 § 1 Конвенції, обов'язок проведення такого слухання не є абсолютним. Під час провадження в суді першої та єдиної інстанції право на «публічне слухання» згідно зі статтею 6 § 1 Конвенції передбачає право на «усне слухання», якщо тільки немає виняткових обставин, які виправдовують відмову від такого слухання. Винятковий характер таких обставин в основному впливає з характеру питань, що розглядаються, наприклад, у випадках, коли провадження стосується виключно юридичних або суворо технічних питань, а не з частоти таких питань. Відсутність слухання у другій або третій інстанції може бути виправдана особливостями відповідного провадження, якщо слухання було проведено в першій інстанції. Таким чином, провадження з дозволом на апеляцію та провадження, пов'язані лише з питаннями права, на відміну від питань факту, можуть відповідати вимогам ст. 6, навіть якщо апелянту не було надано можливості бути заслуханим особисто в апеляційному чи касаційному суді. ЄСПЛ виходить з того, що суд вищої інстанції має перевірити, чи можна виправити відсутність публічного слухання в суді на рівні нижче шляхом проведення публічного слухання на стадії оскарження. У ряді справ ЄСПЛ встановив, навіть відкрите провадження в апеляційному суді не може виправити відсутність публічного слухання на нижчих рівнях юрисдикції, адже обсяг апеляційного провадження обмежений, зокрема, якщо апеляційний суд не може розглядати справу по суті, включаючи перевірку фактів і оцінку того, чи було покарання пропорційним неправомірній поведінці. Проте, якщо апеляційний суд має повну юрисдикцію, відсутність слухання в нижчому рівні юрисдикції може бути виправлено в цьому суді. Як наслідок, скарга щодо відсутності публічного слухання може бути тісно пов'язана зі скаргою щодо нібито недостатнього обсягу перегляду апеляційним органом. Відсутність слухання в суді першої інстанції може бути

виправлено лише повним публічним повторним слуханням в апеляційному суді²²¹.

Господарське процесуальне та цивільне процесуальне законодавство України встановлюють певні обмеження на здійснення публічного слухання справи. Так, згідно з ч. 5 ст. 252 ГПК України та з ч. 5 ст. 279 ЦПК України суд розглядає справу в порядку спрощеного позовного провадження без повідомлення учасників справи за наявними у справі матеріалами, за відсутності клопотання будь-якої із сторін про інше. За клопотанням однієї із сторін або з власної ініціативи суду розгляд справи проводиться в судовому засіданні з повідомленням (викликом) сторін. При цьому суд може відмовити в задоволенні клопотання про розгляд справи в судовому засіданні з повідомленням сторін за одночасного існування таких умов:

1) предметом позову є стягнення грошової суми, розмір якої не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму у господарському судочинстві або тридцяти – у цивільному;

2) характер спірних правовідносин та предмет доказування у справі не вимагають проведення судового засідання з повідомленням сторін для повного та всебічного встановлення обставин справи.

Також розгляд цивільних та господарських справ без повідомлення сторін може здійснюватись у апеляційній та касаційній інстанціях.

ЄСПЛ у Рішенні від 16 грудня 2022 року (остаточне 06.01.2023) у справі Суслов та Батікян проти України зазначив: «Проведення публічного судового розгляду є основоположним принципом, закріпленим у пункті 1 статті 6 Конвенції. Забезпечуючи прозорість відправлення правосуддя, гласність сприяє реалізації мети пункту 1 статті 6 Конвенції, а саме: справедливого судового розгляду, гарантування якого є одним з основоположних принципів кожного демократичного суспільства у розумінні Конвенції. Однак існують винятки з вимоги проведення публічного судового розгляду. Так, чітко дозволяється недопущення преси і публіки протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін,

²²¹ Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights - Right to a Fair Trial (civil limb): updated to 31 August 2023, European Court of Human Rights, 2023, pp. 105–106.

або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя. Крім того, згідно зі статтею 6 Конвенції іноді може виникнути необхідність в обмеженні відкритого і публічного характеру провадження, наприклад, з метою забезпечення захисту свідків чи нерозголошення інформації про них, або з метою сприяння вільному обміну інформацією та поглядами під час відправлення правосуддя. У будь-якому випадку перед недопущенням публіки під час кримінального провадження національний суд повинен зробити конкретний висновок про необхідність недопущення публіки для захисту вагомого суспільного інтересу, і повинен обмежити закритість процесу тією мірою, яка необхідна для захисту цього інтересу. Це має значення для визначення, чи було рішення про проведення закритого судового розгляду кримінальної справи сумісним з правом на публічний судовий розгляд за статтею 6 Конвенції, а також чи було забезпечено баланс між міркуваннями стосовно суспільного інтересу і необхідністю відкритості, чи були усі докази відкриті стороні захисту та чи було провадження у цілому справедливим»²²².

Визнаючи порушення права на публічний розгляд справи, ЄСПЛ у рішенні в цій справі зауважив, що, хоча українське законодавство вимагало, щоб будь-який відхід від принципу публічного судового розгляду було виправдано вмотивованою ухвалою суду, у цій справі районний суд ухвалив проведення закритого судового розгляду без постановлення такої ухвали. Він просто задовольнив клопотання родичів потерпілого про недопущення публіки, яке ґрунтувалося, як вони стверджували, на міркуваннях безпеки та конфіденційності. По-перше, родичі потерпілого посилалися на присутність у судовому залі деяких родичів першого заявника, які, як стверджувалося, погрожували їм помстою. Суд першої інстанції міг би відреагувати на таку проблему, закликавши відповідних осіб до порядку або видаливши їх із зали судового засідання, замість повного закриття судового розгляду для публіки. По-друге, потерпілі стверджували, що «під час судового розгляду справи можуть бути порушені питання, пов'язані з [їхньою] комерційною та сімейною таємницею». Ця необхідність забезпечення

²²² Рішення ЄСПЛ від 16.12.2022 (остаточне 06.01.2023) у справі Суслів та Батікян проти України від 06.01.2023. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-223352>.

конфіденційності була сформульована нечітко. Навіть припустивши, що існували які-небудь підстави для цього, вони могли стосуватися виключно окремих засідань або процесуальних заходів, але не усього судового розгляду. З цього випливає, що перед недопущенням публіки до судового розгляду районний суд не дійшов конкретних висновків стосовно необхідності закриття судового розгляду для захисту вагомого суспільного інтересу, і не обмежив закритість процесу мірою, необхідною для захисту такого. Жоден із зазначених недоліків не був розглянутий апеляційним судом в його ухвалі, якою він залишив без змін вирок суду першої інстанції. Стосовно публічного розгляду справи апеляційним судом і Вищим спеціалізованим судом України, то він сам собою не був достатнім для виправлення ситуації, оскільки перегляд на цих стадіях був обмеженим, зокрема свідки не заслуховувалися особисто, а слідчі дії безпосередньо не проводилися²²³.

Загалом в практиці ЄСПЛ у справах проти України є лише поодинокі випадки заяв щодо порушення права на публічність слухання згідно ст. 6 Конвенції.

Публічний розгляд справи законодавцем не включено до завдань господарського та цивільного судочинства. Натомість процесуальними Кодексами гласність і відкритість судового процесу визначено як одну із основних засад судочинства. Таким чином, публічність розгляду цивільних і господарських справ національний законодавець виніс на ціннісно інший рівень, ніж рівень завдання господарського та цивільного судочинства.

6.4 Право на розгляд упродовж розумного строку

Своєчасний розгляд та вирішення справи чи спору є одним з важливих елементів завдання господарського та цивільного судочинства. Статтею 248 ГПК України встановлено максимальний 60-денний строк розгляду господарської справи у порядку спрощеного позовного провадження. В загальному позовному провадженні господарського судочинства суд має розпочати розгляд справи по суті не пізніше ніж через 60 днів з дня відкриття провадження у справі, а у випадку продовження строку підготовчого провадження – не пізніше

²²³ Рішення ЄСПЛ від 16.12.2022 (остаточне 06.01.2023) у справі Сулов та Батікіян проти України від 06.01.2023. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-223352>.

наступного дня з дня закінчення такого строку, та розглядає справу по суті протягом 30 днів з дня початку розгляду справи по суті, як це передбачено ст. 195 ГПК України. Апеляційна скарга на рішення суду першої інстанції розглядається протягом 60 днів з дня постановлення ухвали про відкриття апеляційного провадження відповідно до ст. 273 ГПК України. Згідно зі ст. 306 ГПК України касаційна скарга має бути розглянута щонайдовше протягом 60 днів з дня постановлення ухвали про відкриття касаційного провадження.

Відповідно до Звіту місцевих господарських судів про розгляд судових справ кількість справ, у яких відкладено розгляд та не закінчено провадження, на кінець звітнього періоду становить 3 668. З них у строк від 6 місяців до одного року 577, від 1 року до 2 років – 259, понад 2 роки – 455. Серед причин називаються: неявка одного з учасників процесу, що бере участь у справі (2076 справ); виникнення технічних проблем, що унеможливають участь особи у судовому засіданні в режимі відеоконференції (46 справ); неподання витребуваних доказів (188 справ); необхідність витребування нових доказів (459 справ); необхідність заміни відведеного судді, судового експерта (2 справи)²²⁴. Середня тривалість розгляду справ у апеляційних господарських судах у 2023 році становила 86 днів²²⁵.

Статтею 275 ЦПК України встановлено максимальний 60-денний строк розгляду цивільної справи у порядку спрощеного позовного провадження. В загальному позовному провадженні цивільного судочинства суд має розпочати розгляд справи по суті не пізніше ніж через 60 днів з дня відкриття провадження у справі, а у випадку продовження строку підготовчого провадження – не пізніше наступного дня з дня закінчення такого строку, та розглядає справу по суті протягом 30 днів з дня початку розгляду справи по суті, як це передбачено ст. 210 ЦПК України. Апеляційна скарга на рішення суду першої інстанції розглядається протягом 60 днів з дня постановлення ухвали про відкриття апеляційного провадження відповідно до ст. 371 ЦПК України. Згідно зі ст. 407 ЦПК касаційна скарга має бути

²²⁴ Звіт місцевих господарських судів про розгляд судових справ за 2023 рік. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1_mgs_4-2023.xls.

²²⁵ Звіт апеляційних господарських судів про розгляд судових справ за 2023 рік. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/2-ags_4-2023.xls.

розглянути щонайдовше протягом 60 днів з дня постановлення ухвали про відкриття касаційного провадження.

Відповідно до Звіту місцевих загальних судів про розгляд судових справ кількість справ цивільного судочинства, у яких відкладено розгляд та не закінчено провадження, на кінець звітного періоду становить 46 607. З них у строк від 6 місяців до одного року 8 143, від 1 року до 2 років – 3 246, понад 2 роки – 5 232. Серед причин називаються: неявка одного з учасників процесу, що бере участь у справі (12 752 справи) в тому числі через невручення судових повісток (2 365 справ) та з інших підстав (10 387); неявка інших учасників процесу (428 справ)²²⁶. Середня тривалість розгляду справ цивільного судочинства у апеляційних судах у 2023 році становила 132 днів²²⁷.

Наведені статистичні дані судової влади України свідчать про значну кількість порушень граничних строків розгляду судами цивільних та господарських справ. Навіть при наявності об'єктивних підстав для продовження строків розгляду, про виконання завдання судочинства щодо своєчасного розгляду господарських та цивільних справ в таких випадках не йдеться. Розгляд справи з порушенням максимальних нормативних строків не може визнаватися розглядом протягом розумного строку. Згідно зі статистикою ЄСПЛ за 2023 рік зі 130 рішень ЄСПЛ проти України у 38 рішеннях визнано порушення права на розгляд справи протягом розумного строку. При цьому загалом ЄСПЛ у 2023 році визнав 94 порушення права на справедливий суд у зв'язку з тривалістю процедур²²⁸. Тобто частка України серед таких порушень становить більше третини.

У Посібнику зазначається, що обов'язок держав учасниць полягає в тому, що від них вимагається організувати свої судові системи таким чином, щоб їхні суди могли гарантувати кожному право на остаточне рішення щодо спорів щодо цивільних прав та обов'язків протягом розумного строку. Розумність тривалості провадження, що підпадає під дію статті 6 § 1 Конвенції, повинна оцінюватися в кожній справі

²²⁶ Звіт місцевих загальних судів про розгляд судових справ за 2023 рік. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1_mzs_4_2023_2.xls.

²²⁷ Звіт апеляційних судів про розгляд цивільних судових справ за 2023 рік. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/2_azs_4-2023.xls.

²²⁸ Violations by Article and by State 2023. URL: <https://www.echr.coe.int/documents/d/chr/stats-violation-2023-eng?download=true>.

відповідно до конкретних обставин, що може вимагати глобальної оцінки. Для оцінки розумності строку слід взяти до уваги провадження у цілому. Незважаючи на те, що різні затримки самі по собі не можуть викликати жодних проблем, вони можуть, якщо розглядати їх разом і сукупно, призвести до перевищення розумного строку. Затримка на певній стадії провадження може бути допустимою за умови, що загальна тривалість провадження не є надмірною. Довгі періоди, протягом яких провадження зупиняються без будь-яких пояснень, є неприйнятними. Оцінка того, чи був витрачений час розумним, також має враховувати особливості провадження. Розумність тривалості провадження має оцінюватися у світлі обставин справи та відповідно до таких критеріїв: складність справи, поведінка заявника та відповідних органів влади та те, що було поставлено на карту для заявника у спорі. Виконання рішення, винесеного будь-яким судом, слід розглядати як невід'ємну частину провадження для цілей обчислення відповідного періоду. Час не зупиняється, доки право, заявлене в провадженні, фактично не набуде чинності²²⁹.

Відповідно до зазначених критеріїв Рішенням від 18.07.2024 у справі Буглов та інші проти України ЄСПЛ визнав порушення права на справедливий суд в частині тривалості провадження за скаргами 7 осіб. При цьому тривалість провадження у національних судах становила: 4 роки та 4 місяці у двох інстанціях; 6 років 1 місяць та 19 днів у трьох інстанціях; більше 6 років та 6 місяців одна інстанція; 8 років 3 місяці та 14 днів у трьох інстанціях; 8 років та 20 днів у трьох інстанціях; більше 4 років 4 місяців та 26 днів у одній інстанції; більше 4 років 10 місяців та 9 днів у одній інстанції. При цьому ЄСПЛ зазначив, що розглянувши всі надані йому матеріали, Суд не вбачає жодних фактів або аргументів, здатних виправдати загальну тривалість провадження на національному рівні²³⁰. Як на рішення у керівній справі тут Суд послався на рішення від 30.11.2006 у справі Карнаушенко проти України. В цьому детально розкриті всі елементи, необхідні для визначення того, чи був розумним строк розгляду справи в національних судах. Стосовно періоду, який розглядається, було

²²⁹ Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights - Right to a Fair Trial (civil limb): updated to 31 August 2023, European Court of Human Rights, 2023, pp. 112–114.

²³⁰ Рішення ЄСПЛ від 18.07.2024 у справі Буглов та інші проти України від 18.07.2024. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-235739>.

вказано, що провадження розпочалося 05.08.1998 і тривало на момент винесення рішення ЄСПЛ. На той час загальна тривалість становила близько 8 років та 2 місяців. Стосовно складності справи Уряд стверджував, що цивільне провадження у цій справі було ускладнене, оскільки воно було пов'язане з розслідуванням кримінальної справи. ЄСПЛ не погодився із зауваженнями Уряду та зазначив, що період розслідування кримінальної справи не продовжив провадження у цій справі значним чином. Більше того, ЄСПЛ зазначив, що провадження стосувалось трудового спору. Національні суди повинні були встановити законність звільнення заявниці та розмір заробітної плати, що належала їй, за період вимушеного прогулу. ЄСПЛ прийшов до висновку, що суть справи у судовому процесі, що розглядається, не може вважатися особливо складною.

Стосовно поведінки заявниці Уряд зауважив, що заявниця несе відповідальність за періоди відстрочок з 14 до 17 грудня 2001 року, коли вона звернулася з клопотанням про відкладення слухання, і з 1 по 30 червня 2005 року, коли вона не з'явилась на слухання. Більше того, Уряд зазначив, що 22 липня 2002 року заявниця змінила свої перші позовні вимоги та подала нові документи, які потребували додаткового вивчення. Уряд також зауважив, що заявниця вплинула на тривалість провадження, подавши апеляційну скаргу на певні процесуальні порушення, які слід було виправити, та подавши касаційну скаргу. Заявниця не погодилась. Вона стверджувала, що ні вона, ні її адвокат не були повідомлені про те, що слухання було призначене на 1 червня 2005 року. Більше того, вона зазначила, що суди не змогли завадити відповідачеві чинити перешкоди у ході справи, оскільки відповідачем виступало державне підприємство. ЄСПЛ зазначив, що період затримки у 3 дні, так само як і зміна першопочаткових позовних вимог, не можуть виправдати загальну тривалість судового провадження, яка склала вісім років. Більше того, ЄСПЛ зазначив, що заявниця оскаржила рішення від 18 грудня 2003 року, 28 грудня 2005 року та 30 березня 2006 року у судах вищих інстанцій. Однак її не можна звинувачувати за використання засобів, доступних їй за національним законодавством, з метою захисту власних інтересів. ЄСПЛ також зазначив, що відповідно до матеріалів справи саме відповідач повторно подав апеляційну скаргу на рішення від 13 серпня 2003 року через порушення процесуальних

норм, в той час як Уряд наполягав на тому, що це була заявниця. Таким чином, цей період затримки не може бути віднесений до вини заявниці. ЄСПЛ дійшов висновку, що заявниця не могла значним чином вплинути на тривалість провадження.

Стосовно важливості питання, яке розглядається, для заявниці суд зазначив, що на національному рівні заявниця вимагала поновлення її на попередній посаді та виплати їй заробітної плати за період вимушеного прогулу. ЄСПЛ зауважив, що заробітна плата заявниці, яка є вдовою, становила основне джерело доходу для неї та її двох доньок. ЄСПЛ наголосив, що працівник, який вважає, що його роботодавець неправомірно відсторонив його від виконання обов'язків, має важливу особисту зацікавленість у швидкому винесенні судового рішення стосовно законності такого заходу і що вирішення трудових спорів потребує надзвичайної ретельності. Таким чином, на думку ЄСПЛ, провадження мало беззаперечну важливість для заявниці і питання, яке розглядалось, потребувало швидкого вирішення її вимог.

Стосовно поведінки національних органів влади ЄСПЛ зазначив, що відповідно до національного законодавства суд першої інстанції повинен був поновити цивільне провадження після прийняття рішення про закриття кримінальної справи відносно заявниці. Рішення було прийняте 29 березня 1999 року, однак провадження було поновлене лише у грудні 2001 року. Отже, такий значний період затримки стався з вини органів влади. ЄСПЛ також зазначив, що відповідно до зауважень Уряду слухання справи переносилось 9 разів через те, що відповідач – державне підприємство – не з'являвся в суд. Ці періоди затримки ЄСПЛ відніс до відповідальності органів влади, оскільки, як виявилось, жодних заходів не було вчинено, щоб забезпечити явку відповідача до суду. ЄСПЛ наголосив, що саме національним судам належить організувати свої провадження таким чином, щоб вони були швидкими і ефективними, однак, на думку ЄСПЛ, національні суди не діяли з належною ретельністю з огляду на ситуацію заявниці. Загалом, з огляду на обставини цієї справи, загальну тривалість провадження, подвійного його перегляду та неодноразовість відводів суддів, що спричинило майже десятимісячну затримку, ЄСПЛ підсумував, що тривалість проваджень

була надмірною і не відповідає вимозі «розумного строку». Таким чином, було порушено п. 1 ст. 6 Конвенції²³¹.

Отже, при з'ясуванні наявності порушення права на справедливий суд, обумовленого тривалістю судового провадження, ЄСПЛ досліджує хронологію розгляду справи у національних судах, важливість справи для заявника, поведінку заявника в судовому провадженні, поведінку державних органів у судовому провадженні. Відповідні критерії мають застосовуватися і при оцінці належного виконання завдань господарського та цивільного судочинства щодо своєчасного розгляду справ.

6.5 Право на розгляд незалежним та безстороннім судом

Положення про незалежність та безсторонність суду є вимогою інституційного характеру. Відповідно до ст. 6 Конституції України державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Згідно зі ст. 126 Конституції України незалежність і недоторканість суддів гарантується Конституцією і законами України. Вплив на суддю у будь-який спосіб забороняється. У ст. 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» визначено, що судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом. Принцип незалежності судів розкрито у ст. 6 цього Закону, у якій зазначено, що здійснюючи правосуддя, суди є незалежними від будь-якого незаконного впливу. Суди здійснюють правосуддя на основі Конституції і законів України та на засадах верховенства права. Звернення до суду громадян, організацій чи посадових осіб, які відповідно до закону не є учасниками судового процесу, щодо розгляду конкретних справ судом не розглядаються, якщо інше не передбачено законом. Втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб з метою дискредитації суду або впливу на безсторонність суду, заклики до невиконання судових рішень забороняються і мають наслідком відповідальність, установлену законом. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи повинні утримуватися від

²³¹ Рішення ЄСПЛ від 30.11.2006 (остаточне 28.02.2007) у справі Карнаушенко проти України. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-226216>.

заяв та дій, що можуть підірвати незалежність судової влади. Для захисту професійних інтересів суддів та вирішення питань внутрішньої діяльності судів відповідно до цього Закону діє суддівське самоврядування.

Право на справедливий розгляд відповідно до ст. 6 § 1 вимагає, щоб справа розглядалася «незалежним і безстороннім судом». При цьому, як випливає з Посібника, Конвенція тісно пов'язує вимоги незалежності та безсторонності суду одна з одною. Судова незалежність є умовою *sine qua non* для права на справедливий розгляд відповідно до ст. 6 Конвенції, а судова незалежність є необхідною умовою верховенства права. Судді не можуть підтримувати верховенство права та виконувати Конвенцію, якщо національне законодавство позбавляє їх гарантій, закріплених у Конвенції, щодо питань, які безпосередньо стосуються їх незалежності та неупередженості. Крім того, існує чіткий зв'язок між гарантією незалежності судової влади та добросовістю процесу призначення суддів та вимогою незалежності судової влади та автономії національного органу, відповідального за забезпечення незалежності судів і суддів. Поняття «незалежність» і «неупередженість» тісно пов'язані між собою і залежно від обставин можуть потребувати спільного розгляду. «Незалежність» означає особисту та інституційну незалежність, необхідну для неупередженого прийняття рішень, і, отже, це є необхідною умовою неупередженості. Термін «незалежність» характеризує як стан розуму, який означає несприйнятливості судді до зовнішнього тиску як питання моральної чесності, так і набір інституційних та оперативних механізмів, включаючи процедуру, за якою судді можуть бути призначені у спосіб, який забезпечує їх незалежність і критерії відбору на основі заслуг, які повинні забезпечувати захист від неправомірного впливу та/або необмеженого розсуду інших державних органів як на початковому етапі призначення судді, так і під час виконання ним або її обов'язків. Враховуючи важливе місце, яке судова влада займає серед державних органів у демократичному суспільстві, ЄСПЛ повинен приділяти особливу увагу захисту членів судової влади від заходів, які можуть загрожувати їхній незалежності та автономії, не лише в їхній судовій ролі, а й у зв'язок з іншими офіційними функціями, які вони можуть виконувати, тісно пов'язаними з судовою системою. Так само необхідно захистити автономію рад суддів (органу, відповідального за

забезпечення незалежності судової влади) від посягань законодавчої та виконавчої влади, зокрема у питаннях, що стосуються призначення суддів, і зберегти їх роль оплоту проти політичного впливу на суддів. Крім того, хоча Конвенція не перешкоджає державам приймати законні та необхідні рішення щодо реформування судової системи, будь-яка реформа не повинна призводити до підризу незалежності судової влади та її керівних органів. ЄСПЛ постійно наголошує, що обсяг зобов'язань держави щодо забезпечення розгляду справи «незалежним і безстороннім судом» згідно з пунктом 1 статті 6 Конвенції не обмежується судовою системою. Це також передбачає зобов'язання виконавчої, законодавчої та будь-якої іншої державної влади, незалежно від її рівня, поважати та виконувати вироки та рішення судів, навіть якщо вони з ними не погоджуються. Таким чином, повага державою авторитету судів є неодмінною передумовою довіри суспільства до судів і, ширше, верховенства права. Щоб це було так, конституційних гарантій незалежності та неупередженості судової влади недостатньо. Вони повинні бути ефективно включені в повсякденне адміністративне ставлення та практику²³².

Водночас ЄСПЛ у своїй практиці більш детально тлумачить принципи незалежності та безсторонності суду окремо один від одного. Термін «незалежний» стосується незалежності від інших органів влади, а також від сторін. Дотримання цієї вимоги оцінюється, зокрема, на підставі встановлених законом критеріїв, таких як спосіб призначення членів трибуналу та тривалість їх повноважень, або наявність достатніх гарантій проти ризику зовнішнього тиску. Хоча поняття розподілу повноважень між політичними органами влади та судовою системою набуває все більшого значення в прецедентному праві ЄСПЛ, ані ст. 6, ані будь-яке інше положення Конвенції не вимагає від держав дотримання будь-яких теоретичних конституційних концепцій щодо допустимі межі взаємодії влади. Питання завжди полягає в тому, чи дотримано в даному випадку вимоги Конвенції. Яку б систему не обрали держави-члени, вони повинні дотримуватися свого зобов'язання щодо забезпечення незалежності судової системи. Якщо рада суддів була створена, державні органи повинні бути зобов'язані забезпечити її

---

232 Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights - Right to a Fair Trial (civil limb): updated to 31 August 2023, European Court of Human Rights, 2023, pp. 64-64.

незалежність від виконавчої та законодавчої влади, особливо для того, щоб гарантувати чесність процесу призначення суддів. Звільнення або загроза звільнення судді з Національної ради юстиції під час його або її терміну повноважень може вплинути на особисту незалежність цього члена під час виконання ним своїх обов'язків.

Неупередженість, як правило, означає відсутність упередженості, а її наявність або інший спосіб можна перевірити різними способами. Якщо упередженість оскаржується під час національного провадження на підставі, яка відразу не здається явно безпідставною, національний суд повинен сам перевірити, чи є такі занепокоєння виправданими, щоб він міг виправити будь-яку ситуацію, яка порушує статтю 6 § 1. Наявність неупередженості має визначатися на основі такого: суб'єктивний тест, коли необхідно враховувати особисті переконання та поведінку конкретного судді, тобто чи мав суддя будь-які особисті упередження чи упередженість у даній справі; а також об'єктивний тест, тобто встановлення того, чи сам трибунал і, серед інших аспектів, його склад надають достатні гарантії для виключення будь-яких законних сумнівів щодо його неупередженості. Проте не існує чіткого поділу між суб'єктивною та об'єктивною неупередженістю, оскільки поведінка судді може не лише викликати об'єктивні сумніви щодо неупередженості з точки зору зовнішнього спостерігача (об'єктивна перевірка), але також може стосуватися питання його чи її особистих переконань (суб'єктивна перевірка). Таким чином, у деяких випадках, коли може бути важко зібрати докази, за допомогою яких можна спростувати презумпцію суб'єктивної неупередженості судді, вимога об'єктивної неупередженості забезпечує додаткову важливу гарантію. Слід зазначити, що у переважній більшості справ, які порушують питання неупередженості, ЄСПЛ зосереджувався на об'єктивному критерії. Існує дві можливі ситуації, в яких може виникнути питання про відсутність неупередженості судді: перша має функціональний характер і стосується, наприклад, виконання різних функцій у судовому процесі однією особою або ієрархічних чи інших зв'язків між суддею та іншими учасниками процесу; друга має особистий характер і впливає

з поведінки суддів у даній справі або наявності зв'язків зі стороною у справі чи представником сторони²³³.

У ключовій справі Денісов проти України ЄСПЛ ухвалив 25 вересня 2018 року Рішення²³⁴, яким визнав порушення ст. 6 Конвенції в частині права на розгляд справи незалежним судом. Суть справи полягала у тому, що 10 листопада 2006 року Президент України призначив заявника виконувачем обов'язків голови Київського апеляційного адміністративного суду. 06 лютого 2009 року Рада суддів України призначила його головою цього суду. Він був призначений строком на п'ять років, що означало, що він досягне пенсійного віку у липні 2013 року, до закінчення цього строку. У лютому 2011 року Рада суддів адміністративних судів України вирішила, серед інших питань, перевірити роботу Київського апеляційного адміністративного суду. Перевірка була проведена у лютому та березні 2011 року та стосувалась 2009 і 2010 років, а також періоду з січня до лютого 2011 року. 24 травня 2011 року Рада суддів адміністративних судів України звернулась до Вищої ради юстиції з поданням про звільнення заявника з посади голови Київського апеляційного адміністративного суду у зв'язку з неналежним виконанням ним своїх адміністративних обов'язків. Подання ґрунтувалось на результатах зазначеної перевірки. 14 червня 2011 року ВРЮ розглянула справу за відсутності заявника та, посилаючись на статтю 20 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» і ст. 32-1 Закону України «Про Вищу раду юстиції», вирішила звільнити його з посади голови суду. Заявник оскаржив рішення ВРЮ до ВАСУ. 11 жовтня 2011 року ВАСУ відмовив у задоволенні позову заявника щодо його звільнення з адміністративної посади у зв'язку з його необґрунтованістю. Вирішуючи, чи забезпечив ВАСУ незалежний та безсторонній перегляд рішення ВРЮ, ЄСПЛ зауважив таке. Щодо гарантій незалежності та безсторонності, які мають відповідно до пункту 1 статті 6 Конвенції забезпечуватись судовим органом, який здійснює перегляд, то у цій справі такий перегляд здійснювався суддями ВАСУ, які також перебували в межах дисциплінарної юрисдикції ВРЮ.

²³³ Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights - Right to a Fair Trial (civil limb): updated to 31 August 2023., European Court of Human Rights, 2023, pp. 69–70, 73.

²³⁴ Рішення ЄСПЛ від 25.09.2018 у справі Денісов проти України від 25.09.2018. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr/?i=001-191971>.

Це означає, що ці судді також могли стати суб'єктом дисциплінарного провадження у ВРЮ. Той факт, що до суддів ВАСУ можуть бути застосовані дисциплінарні стягнення та що вони мають дотримуватись норм суддівської дисципліни й етики, сам по собі не є підставою для сумніву в їхній незалежності та безсторонності щодо органу, уповноваженого застосовувати дисциплінарні норми. Однак питання дотримання фундаментальних гарантій незалежності та безсторонності може виникнути, якщо структура та функціонування дисциплінарного органу створюють серйозні проблеми у зв'язку з цим. Ця справа дійсно свідчить про такі серйозні проблеми з боку ВРЮ, зокрема структурні недоліки та ознаки особистої упередженості. По-друге, ВРЮ не була просто дисциплінарним органом влади; насправді це був орган влади з широкими повноваженнями щодо кар'єр суддів (призначення, притягнення до дисциплінарної відповідальності та звільнення). На підставі цих факторів, а також з огляду на правові та фактичні обставини справи Суд доходить висновку, що судді ВАСУ при розгляді справи заявника, стороною в якій була ВРЮ, не могли проявити «незалежність та безсторонність», як того вимагала стаття 6 Конвенції²³⁵.

В цій справі чітко ілюструється один з неочевидних випадків порушення незалежності судів при розгляді справи, пов'язаної з оскарженням до суду рішень органу, який впливає на кар'єру суддів: коли таку заяву розглядають судді, на кар'єру яких може впливати орган, дії якого оскаржуються, презумпція незалежності суду спростовується і розгляд не може бути визнаний незалежним та неупередженим.

6.6 Право на розгляд судом, встановленим законом

Право на розгляд справи судом, встановленим законом, є ще однією вимогою інституційного характеру до здійснення правосуддя. Ця вимога не має прямої кореляції з завданнями господарського чи цивільного судочинства. Водночас ГПК України та ЦПК України передбачають відповідні підстави для скасування судового рішення першої інстанції. Так, порушення норм процесуального права є обов'язковою підставою для скасування судового рішення суду першої інстанції та ухвалення нового судового рішення, зокрема, якщо:

²³⁵ Рішення ЄСПЛ від 25.09.2018 у справі Денісов проти України від 25.09.2018. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-191971>.

- справу розглянуто неповноваженим складом суду;
- в ухваленні судового рішення брав участь суддя, якому було заявлено відвід і підстави для його відводу визнано судом апеляційної інстанції обґрунтованими, якщо апеляційну скаргу обґрунтовано такою підставою;
  - судове рішення не підписано будь-ким зі суддів або підписано не тими судьями, які зазначені у рішенні;
  - судове рішення ухвалено судьями, які не входили до складу колегії, що розглядала справу (ч. 3 ст. 277 ГПК України, ч. 3 ст. 376 ЦПК України).

Порушення правил юрисдикції є обов'язковою підставою скасування рішення незалежно від доводів апеляційної чи касаційної скарги (ч. 2 ст. 278, ч. 2 ст. 313 ГПК України, ч. 2 ст. 377, ч. 2 ст. 414 ЦПК України).

В Посібнику зауважується, що у світлі принципу верховенства права, закладеного в системі Конвенції, «трибунал» завжди повинен бути «встановлений законом, або точніше «трибунал, створений відповідно до закону». Це необхідно для захисту судової влади від будь-якого незаконного або неправомірного зовнішнього впливу. «Закон», згідно з яким «трибунал» може вважатися «створеним», включає будь-яке положення національного законодавства – включаючи, зокрема, положення щодо незалежності членів суду – яке, якщо його порушити, призведе до участі одного чи кількох суддів у розгляді справи «незаконно». Перевірка відповідно до вимоги «суду, встановленого законом» повинна систематично з'ясовувати, чи було стверджуване порушення у конкретній справі настільки серйозним, щоб підірвати фундаментальні принципи верховенства права та поділу влади та поставити під загрозу незалежність суду. Отже, ЄСПЛ може перевірити, чи було дотримано національне законодавство в цьому відношенні. Однак, беручи до уваги загальний принцип, згідно з яким тлумачення положень національного законодавства є передусім самими національними судами, ЄСПЛ не може ставити під сумнів їх тлумачення, якщо не було «грубого порушення» законодавства. Фраза «встановлений законом» охоплює не лише правову основу самого існування «трибуналу», але й дотримання судом конкретних правил, які його регулюють. Законність суду чи трибуналу має за визначенням

також охоплювати як його склад у кожній справі, так і процедуру початкового призначення суддів. Призначення суддів виконавчою або законодавчою владою є допустимим за умови, що призначені особи вільні від впливу чи тиску під час виконання своєї судової ролі. Незалежно від того, яка система призначення існує на національному рівні, важливо, щоб національне законодавство про призначення суддів було сформульоване максимально однозначно, щоб не допускати довільного втручання в процес призначення, в тому числі з боку виконавчої влади. Орган, створений законом на винятковій та тимчасовій основі, сам по собі не перешкоджає вважатися «судом, встановленим законом» у значенні Конвенції²³⁶.

У Рішенні ЄСПЛ від 24.06.2021 у справі «Шкіря проти України» ЄСПЛ встановив порушення ч. 1 ст. 6 Конвенції у зв'язку з порушенням права на справедливий суд. Рішення суд обґрунтував таким:

«Згідно з пунктом 1 статті 6 Конвенції «суд» завжди повинен бути «встановлений законом». Ця фраза відображає принцип верховенства права, притаманний всій системі Конвенції та протоколів до неї. Фраза «встановлений законом» стосується не лише законодавства щодо створення та юрисдикції суду, але й складу колегії в кожній конкретній справі; вона також поширюється на дотримання судом конкретних норм, які регулюють його діяльність.

Суд зазначає, що ця скарга стосується двох питань, а саме: чи відповідала передача частини матеріалів справи заявника з Харківського апеляційного адміністративного суду до Апеляційного суду Полтавської області внесеним до законодавства змінам і чи мав Апеляційний суд Полтавської області юрисдикцію розглядати справу заявника після Рішення Конституційного Суду України від 09 вересня 2010 року. Стосовно першої скарги заявник погодився, що Харківський апеляційний адміністративний суд діяв у межах чинних положень законодавства. Таким чином, не оскаржується, що на момент події матеріали справи були передані законно. Щодо скарги заявника, що Апеляційний суд Полтавської області не був «судом, встановленим законом», Суд зауважує, що Конституційний Суд України визнав у своєму Рішенні від 09 вересня 2010 року

²³⁶ Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights - Right to a Fair Trial (civil limb): updated to 31 August 2023., European Court of Human Rights, 2023, pp. 61–63.

неконституційними норми про передачу справ з адміністративних судів до судів загальної юрисдикції. 14 вересня 2010 року Апеляційний суд Полтавської області розглянув справу заявника, незважаючи на відсутність законних підстав для цього у національному законодавстві після Рішення Конституційного Суду України.

За цих обставин Суд вважає, що справа заявника не була розглянута компетентним відповідно до національного законодавства судом, що становило порушення його права на суд, «встановлений законом» згідно з пунктом 1 статті 6 Конвенції. Отже, було порушено пункт 1 статті 6 Конвенції»²³⁷.

Отже, «суд, встановлений законом» розглядається не лише з точки зору законності створення конкретного судового органу, призначення особи на посаду судді, формування конкретного складу суду для розгляду визначеної справи, але і з точки зору права конкретного судді розглядати певну справу з огляду на поділ юрисдикцій, визначений національним законодавством про судоустрій.

6.7 Право на вирішення спору щодо прав та обов'язків цивільного характеру

Завдання господарського та цивільного судочинства включають у себе вирішення спорів, пов'язаних зі здійсненням господарської діяльності, або вирішення цивільних справ відповідно.

Право на вирішення спору тісно пов'язується з правом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду справи загалом. Позбавлення або обмеження можливостей особи ініціювати провадження, у якому її справу буде публічно розглянуто упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, відповідним чином негативно впливає на можливість вирішення спору про її права. Так само і залишення розглянутої судом справи без вирішення загалом залишає особу без правосуддя, адже навіть належний розгляд справи без її вирішення не має самоцінного значення. Він не призведе до правової визначеності, не буде здійснено захист прав, свобод чи законних інтересів особи.

²³⁷ Рішення ЄСПЛ від 24.06.2021 у справі Шкіря проти України. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr/?i=001-211475/>.

Посилаючись на принципи верховенства права та уникнення свавілля, які лежать в основі Конвенції, ЄСПЛ визначає, що право на доступ до суду є невід'ємним аспектом гарантій, закріплених у ст. 6. Таким чином, для того, щоб національне законодавство, яке виключає доступ до суду, мало дію згідно зі ст. 6 § 1 Конвенції у конкретній справі, воно повинно бути сумісним з верховенством права. Право на справедливий судовий розгляд, гарантоване ст. 6 § 1, вимагає, щоб учасники судового процесу мали ефективний засіб судового захисту, який би дозволив їм відстоювати свої цивільні права. Кожна людина має право на звернення до суду з будь-якою позовною заявою щодо її «цивільних прав та обов'язків». Таким чином, ст. 6 § 1 втілює «право на суд», одним з аспектів якого є право на доступ, тобто право порушувати провадження в судах у цивільних справах. Водночас «право на суд» і право на доступ не є абсолютними. Вони можуть підлягати обмеженням, але вони не повинні обмежувати або скорочувати доступ, наданий особі, таким чином або до такої міри, щоб порушити саму суть права. Право на доступ до суду має бути «практичним і ефективним», з огляду на чільне місце у демократичному суспільстві за допомогою права на справедливий суд. Щоб право на доступ було ефективним, особа повинна «мати чітку практичну можливість оскаржити дію, яка є втручанням у її права», або чіткої практичної можливості вимагати компенсацію. Дотримання формалізованих норм цивільного процесу, за допомогою яких сторони забезпечують вирішення спору, є цінним і важливим, оскільки воно здатне обмежити свободу дій, забезпечити рівність сторін, запобігти свавіллю, забезпечити ефективне вирішення спору. спір і винесення судового рішення протягом розумного строку, а також забезпечення правової визначеності та поваги до суду. Однак право на доступ до суду порушується, коли правила перестають служити цілям «правової визначеності» та «належного відправлення правосуддя» та утворюють свого роду перешкоду, яка заважає учаснику судового процесу вирішувати його або її справу на основі по суті компетентним судом²³⁸.

У конкретних обставинах справи практичний та ефективний характер права на доступ до суду може бути порушений, наприклад:

---

²³⁸ Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights - Right to a Fair Trial (civil limb): updated to 31 August 2023, European Court of Human Rights, 2023, pp. 30–32.

- надмірною вартістю провадження з огляду на фінансову спроможність особи;
- питаннями, що стосуються строків;
- питаннями, пов'язаними з юрисдикцією;
- питаннями доказів, коли вимоги до тягаря доказування є надто жорсткими;
- наявністю процесуальних перешкод, які унеможливають або обмежують звернення до суду;
- недоступністю судового перегляду;
- формалістичним підходом, що не є необхідним для забезпечення правової визначеності чи належного відправлення правосуддя, і який, отже, є «надмірним»²³⁹.

У керівній справі Гуменюк та інші проти України рішенням від 22.07.2021 (остаточне 22.11.2021) ЄСПЛ встановив порушення Україною права на доступ до суду в результаті законодавчих змін 2016 року. Внаслідок прийняття «Прикінцевих та перехідних положень» Закону України «Про судоустрій» 2016 року, які передбачали ліквідацію ВСУ та створення нового ВС, а також внаслідок подальших заходів, вжитих для реалізації судової реформи, заявники, хоча вони й не були офіційно звільнені, фактично не могли виконувати свої суддівські функції, принаймні протягом певного періоду часу, незважаючи на підтвердження КСУ правомірності їхнього перебування на посадах. На момент оскаржуваних подій 2016 року була відсутня практика, яка б чітко визначала обсяг і суть відповідних конституційних гарантій.

Уряд стверджував, що ст. 6 Конвенції не застосовувалася до скарги заявників на відсутність доступу до суду у зв'язку з відсутністю відповідного права з огляду на публічний характер їхньої трудової діяльності. У зв'язку з цим Уряд зазначив, що законодавчі зміни, якими передбачалася ліквідація ВСУ, були прийняті з метою проведення загальної судової реформи, і всі судді нового ВС мали бути відібрані у жорсткій конкуренції. Уряд також доводив, що всі заявники не вичерпали національні засоби юридичного захисту у зв'язку з їхніми скаргами на відсутність доступу до суду, оскільки не оскаржили процедуру ліквідації ВСУ. Провадження, ініційоване першим заявником від імені ВСУ, а не в якості фізичної особи, було

²³⁹ Там само, pp. 33–37.

безперспективним і не стосувалося справи. Однак Уряд стверджував, що, оскільки скарги заявників були пов'язані із законодавством, вони не мали засобу юридичного захисту у зв'язку із законом, прийнятим Верховною Радою України.

ЄСПЛ, обґрунтовуючи своє рішення, пояснив, що Конвенція не перешкоджає державам приймати законні та необхідні рішення стосовно реформування судової структури. ЄСПЛ усвідомлював складні передумови і контекст оскаржуваної судової реформи в Україні та вважає, що його завдання не полягає у висловленні міркувань стосовно її цілей, доцільності та обґрунтованості відповідно до Конституції України. Суд зауважив, що після ухвалення рішення КСУ від 18 лютого 2020 року у національному законодавстві достатньою мірою був встановлений та сформульований точний обсяг «права» заявників. Згідно з твердженнями КСУ спірні законодавчі заходи «[не могли] бути підставою для звільнення всіх суддів Верховного Суду України або їх переведення до іншого суду, тим більше до суду нижчої інстанції»; він постановив, що «судді Верховного Суду України [мали] продовжувати здійснювати свої повноваження як судді Верховного Суду». ЄСПЛ зауважив, що право на доступ до суду є одним із основоположних процесуальних прав для захисту представників судової влади, і заявники в принципі повинні були мати прямий доступ до суду у зв'язку із їхніми твердженнями про незаконне перешкоджання їм у виконанні суддівських функцій. З цих підстав можливість подання інституційного позову, подібного до поданого Пленумом ВСУ у цій справі, могла б бути додатковою гарантією, але вона не могла замінити право представника судової влади на подання до суду позову як фізичної особи.

ЄСПЛ важко було зрозуміти, як ці цілі могли бути досягнуті шляхом обмеження доступу заявників до суду у зв'язку з їхніми скаргами на перешкоджання виконанню ними суддівських функцій. За цих обставин ЄСПЛ визнав, що відсутність доступу до суду не була обґрунтовано пропорційною законній меті, яку вона переслідувала. Відповідно, ЄСПЛ вирішив, що було порушено ч. 1 ст. 6 Конвенції щодо права заявників на доступ до суду²⁴⁰.

²⁴⁰ Рішення ЄСПЛ від 22.07.2021 (остаточне 22.11.2021) у справі Гуменюк та інші проти України. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-214653>.

Отже, в даному рішенні ЄСПЛ визнав порушення права на доступ до суду через відмову у вирішенні справи національним судом, яку було обґрунтовано неналежним способом захисту цивільного права і невідповідністю справи обраній юрисдикції. Тобто ЄСПЛ вказав на порушення права на доступ до суду через питання, пов'язані з юрисдикцією, а також через наявність процесуальних перешкод, які перешкоджають або обмежують можливості звернення до суду.

Іншим видом обмеження права на суд є відмова від доступу до судів вищих інстанцій. Так у справі «Закарпатська обласна спілка споживчих товариств та інші проти України» Заявники стверджували, що їхні повторні касаційні скарги, адресовані ВСУ, були повернуті ВГСУ без розгляду у супереч положенням національного законодавства. Перша організація-заявниця також зазначила у відповідь на зауваження Уряду, що: вона дотрималася процесуальних вимог, які діяли на момент подій для подання повторної касаційної скарги, і на той момент вона обґрунтовано вважала, що ВСУ розгляне її скаргу; ВГСУ не надіслав повторну касаційну скаргу у встановлені процесуальним законодавством строки; вона не ставила під сумнів обов'язковий характер рішення КСУ, однак те, що ВГСУ не надіслав до ВСУ її повторну касаційну скаргу, подану у межах застосовного на той момент строку, порушило принцип юридичної визначеності.

Ухвалюючи рішення у справі, ЄСПЛ зазначив, що раніше він встановлював, що повторна касаційна скарга в українському господарському процесуальному законодавстві могла вважатися ефективним засобом юридичного захисту у розумінні п. 1 ст. 35 Конвенції у зв'язку з рішеннями судів нижчих інстанцій, ухвалених після 29 червня 2001 року, а тому мала бути використана для цілей вичерпання засобів юридичного захисту. Такою була ситуація у справі першої організації-заявниці на момент ухвалення ВГСУ постанови 03 грудня 2009 року. Суд також зауважує, що перша організація-заявниця подала повторну касаційну скаргу 29 грудня 2009 року, але та не була направлена до ВСУ протягом встановленого законом строку, а була повернута організації-заявниці 31 травня 2010 року з посиланням на рішення КСУ від 11 березня 2010 року. Повторна касаційна скарга першої організації-заявниці була повернута через п'ять місяців після її подання. За цей час жодних дій вжито не було, хоча процесуальне

законодавство встановлювало десятиденний строк з моменту подання касаційної скарги для направлення ВГСУ звернення сторони провадження разом з матеріалами справи до ВСУ. У зв'язку з цим, не роблячи припущень стосовно можливого результату розгляду повторної касаційної скарги першої організації-заявниці, якби її було направлено до ВСУ протягом встановленого процесуальним законодавством строку, Суд погодився з аргументом організації-заявниці про існування розумних очікувань, що її касаційна скарга мала б шанси бути розглянутою. За цих обставин у ЄСПЛ не було сумніву, що повернення без розгляду касаційної скарги першої організації-заявниці від 29 грудня 2009 року становило обмеження права на доступ до суду згідно з п. 1 ст. 6 Конвенції²⁴¹.

Надмірний формалізм національних судів, яким було обмежено доступ до суду, що призвело до порушення ч. 1 ст. 6 Конвенції, визнано рішенням ЄСПЛ у справі ТОВ «ФРІДА» проти України. ЄСПЛ у Рішенні зазначив, що застосовуючи процесуальні норми, національні суди повинні уникати як надмірного формалізму, який може вплинути на справедливість провадження, так і надмірною гнучкості, яка призведе до анулювання вимог процесуального законодавства. ЄСПЛ наголосив, що відмова у розгляді касаційної скарги, поданої після закінчення строку, переслідує законну ціль забезпечити належне відправлення правосуддя. Проте у цій справі постає питання, чи дотримався ВГСУ, переслідуючи цю законну мету, справедливого співвідношення між застосованими засобами та переслідуваною метою. Зокрема, постає питання, чи було оголошено касаційну скаргу підприємства-заявника такою, що не може бути прийнятою до розгляду, внаслідок надмірного формалізму з боку національних судів. У зв'язку з цим ЄСПЛ зазначив, що супровідний лист підприємства-заявника, поданий разом із касаційною заявою, не мав назви, яка б вказувала, що він був процесуальною заявою. Проте єдине питання, що порушувалося у супровідному листі підприємства-заявника, стосувалося строку, який закінчився до повторного подання касаційної скарги. Супровідний лист містив основні дані для визначення справи, якої він стосувався. Далі у

²⁴¹ Рішення ЄСПЛ від 15.09.2022 (остаточне 15.12.2022) у справі Закарпатська обласна спілка споживчих товариств та інші проти України. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-223350>.

ньому були викладені обставини, внаслідок яких було пропущено строк, і клопотання до ВГСУ продовжити відповідний строк та розглянути по суті додану касаційну скаргу. Наприкінці листа містився перелік додатків, підпис і печатка адвоката. Таким чином, зміст і реквізити супровідного листа підприємства-заявника відповідали типовій формі клопотання про поновлення строку. Єдиним відсутнім елементом була назва документа, яка б вказувала, що це була процесуальна заява. Хоча це, можливо, є недоліком, Суд зауважив, що у цій справі цей недолік не був вирішальним і достатнім для того, щоб не прийняти до уваги увесь документ. Умови прийнятності касаційної скарги можуть бути жорсткішими, ніж для апеляційної скарги, проте у цій справі вимоги щодо форми клопотання про поновлення строку не були прямо закріплені у національному законодавстві, а визначались на рівні національної судової практики, що не забезпечувало достатніх гарантій від свавілля. Суд зауважив, що, встановлюючи, що підприємство-заявник не подало клопотання про поновлення строку та відмовляючи у розгляді його касаційної скарги, національний суд виявив надмірний формалізм. За таких обставин Суд дійшов висновку, що право підприємства-заявника на розгляд його справи судом касаційної інстанції було непропорційно обмежене²⁴².

ЄСПЛ, вирішуючи справу Сафонов та Сафонова проти України, зауважив, що згідно з його численною практикою виконання ухваленого судом рішення має розглядатися як складова частина «судового розгляду» для цілей ст. 6 Конвенції, а необґрунтовано тривала затримка у виконанні національними органами влади рішення, ухваленого не на їхню користь, є, як правило, порушенням цього положення. У цій справі ЄСПЛ не побачив жодного факту чи аргументу, який би виправдав невиконання остаточних рішень від 04 листопада 2009 року та 16 лютого 2010 року протягом періоду у більш ніж чотири роки. Тому була застосованою стаття 6 Конвенції²⁴³. В даному разі порушення права на справедливий суд поєднувало у собі як аспект тривалості строків, так і аспект відсутності виконання рішень

²⁴² Рішення ЄСПЛ від 08.12.2016 (остаточне 08.03.2017) у справі ТОВ «Фріда» проти України. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-191201>.

²⁴³ Рішення ЄСПЛ від 18.06.2020 (остаточне 18.09.2020) у справі Сафонов та Сафонова проти України. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-218585/>.

національних судів, що також є частиною правосуддя згідно з практикою ЄСПЛ.

У базі даних рішень ЄСПЛ не вдалося виявити рішення проти України, у яких би визнавалося порушення права на доступ до суду через надмірний тягар доказування або ж через надмірну вартість провадження, а також у зв'язку з не виправданим обмеженням строків на звернення до суду. Таким чином, із 7 видів порушення права на доступ до суду, наведених у Посібнику, ЄСПЛ встановив щодо України 4.

РОЗДІЛ 7

ЗМІСТ ЗАВДАНЬ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ

Господарське та цивільне судочинство є найбільш близькими за своїм предметом серед усіх видів судочинства в Україні. В обох цих судочинствах здійснюється розгляд і вирішення спорів між юридично рівними суб'єктами з приводу здійснення та захисту ними своїх суб'єктивних прав та інтересів у приватно-правовій сфері. Тому в правовій науці триває дискусія про доцільність уніфікації цивільного і господарського судочинства аж до скасування ГПК України та/або ліквідації господарських судів. Наразі ж ч. 1 ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачено, що суди спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ та справ про адміністративні правопорушення, а розгляд господарських та цивільних справ здійснюється в порядку, визначеному відповідно ГПК України та ЦПК України.

Попри те, що поточні редакції ГПК України та ЦПК України ухвалювалися одним Законом²⁴⁴, завдання господарського та цивільного судочинства визначені у цих Кодексах з деякими відмінностями. Так, відповідно до ч. 1 ст. 2 ГПК України завданням господарського судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, та розгляд інших справ, віднесених до юрисдикції господарського суду. Згідно з ч. 1 ст. 2 ЦПК України завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ.

Завдання в обох Кодексах тісно пов'язується з метою відповідного судочинства. Метою господарського судочинства визначено ефективний захист порушених, невизначених або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави. Метою ж цивільного судочинства визначено ефективний захист порушених,

---

²⁴⁴ Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 № 2147-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 48, ст. 436.

невизначених або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Логіка викладення завдання і мети тут виглядає суперечливо – в назву статей винесено саме завдання, а мета тут виглядає ніби другорядний елемент. Однак саме метою судочинства і повинні обумовлюватися всі процесуально-правові засоби, а виконання завдання – забезпечувати досягнення мети. Мета є основоположним елементом для формування судочинства. Адже навіть коли справу буде розглянуто і вирішено справедливо, неупереджено і своєчасно, але права, свободи та інтереси не будуть захищені, то ані справедливість, ані неупередженість, ані своєчасність такого вирішення, тим більше – розгляду, жодної цінності для особи не матимуть.

Тому назву ст. 2 ГПК України та ст. 2 ЦПК України доцільно викласти таким чином «Мета, завдання та основні засади господарського [цивільного] судочинства». Навіть з точки зору реалізації інформативної функції законодавства таке формулювання матиме вищу ефективність.

Порівнюючи між собою викладення завдань господарського та цивільного судочинства слід зауважити, що в ГПК України йдеться про вирішення спорів і розгляд інших справ. Натомість у ЦПК України йдеться лише про справи і щодо справ зазначається як про їх розгляд, так і про вирішення.

Поділ завдань господарського судочинства на вирішення спорів та розгляд справ пов'язаний з тим, що потенційно в господарському процесі можуть розглядатися як спори, так і безспірні справи. Так, справи, що відносяться до юрисдикції господарських судів, вказані у статті 20 ГПК України. Найбільш застосованим у цій статті є словосполучення «справи у спорах». Без вказівки на наявність спору вказуються такі справи:

- справи про банкрутство (п. 8 ч. 1), однак далі в цьому пункті йдеться про справи у спорах з майновими вимогами до боржника, стосовно якого відкрито провадження у справі про банкрутство;

- справи про затвердження планів санації боржника до відкриття провадження у справі про банкрутство (п. 9 ч. 1);

- справи про оскарження рішень третейських судів та про видачу наказу на примусове виконання рішень третейських судів (п. 11 ч. 1), однак за умови, що такі рішення ухвалені у спорах, визначених у цій статті;

– вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, визнання недійсними актів, що порушують права на майно (майнові права) (п. 13 ч. 1), але за умови, що такі вимоги є похідними від спору щодо такого майна або майнових прав чи спору, що виник з корпоративних відносин, якщо цей спір підлягає розгляду в господарському суді і переданий на його розгляд разом з такими вимогами;

– справи за заявами про видачу судового наказу, якщо заявником та боржником є юридична особа або фізична особа – підприємець (п. 16 ч. 1);

– справи, що виникають при укладанні, зміні, розірванні та виконанні договорів, укладених у рамках державно-приватного партнерства, у тому числі концесійних договорів (п. 17 ч. 1). Однак з урахування подальшого застереження «крім спорів, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства», можна зробити висновок, що перераховані справи мають спірний характер);

– справи про ліквідацію страховика або кредитної спілки за позовом Національного банку України відповідно до статті 110 ЦК України (п. 21 ч. 1). Пунктом третім ч. 1 ст. 110 ЦК України передбачено, що юридична особа ліквідується за рішення сулу про ліквідацію юридичної особи за позовом відповідного органу державної влади.

До юрисдикції вищого суду з питань інтелектуальної власності віднесено справи щодо прав інтелектуальної власності (ч. 2 ст. 20 ГПК України) і серед переліку таких справ про наявність спору безпосередньо не зазначено лише щодо справ про визнання торговельної марки добре відомою (п. 3). Попри відсутність вказівки на спірність деяких віднесених до господарської юрисдикції справ (відсутність слів «у спорах») те, що такі справи розглядаються в порядку позовного провадження, свідчить про їх спірний характер. До безспірних у господарському судочинстві з певною умовністю можна віднести лише справи про видачу судового наказу. Безспірність інших господарських справ є доволі дискусійною.

Загалом співвідношення спору та судової справи можна сформулювати таким чином: спір є розбіжностями матеріально-правового характеру, а судова справа є їх процесуальним вираженням. З урахуванням того, що суди не розглядають і не вирішують будь-яких питань, які не набули свого процесуального вираження, і не всі питання, які отримують процесуальне вираження, є спірними, доречно визначати завдання господарського судочинства виключно через поняття справи, не

уточнюючи, чи йдеться про спірні питання, чи то про безспірні. Саме такий підхід застосовано при визначенні завдань цивільного судочинства.

Привертає увагу й те, що при визначенні завдань цивільного судочинства йдеться як про розгляд, так і вирішення справ. Натомість завдання господарського судочинства зводяться лише до вирішення. Тому слід детально з'ясувати, яким же є зміст завдань судочинства як в площині «справедливість-неупередженість-своєчасність», так і у площині «розгляд-вирішення». Також потрібно з'ясувати співвідношення між справедливим розглядом і справедливим вирішенням, неупередженим розглядом і неупередженим вирішенням, своєчасним розглядом і своєчасним вирішенням.

У нормах ГПК України, як і у нормах ЦПК України, слово «справедливість» зустрічається лише один раз – при визначенні завдань судочинства, а «неупередженість»/«упередженість» – при розкритті принципу змагальності сторін та питаннях відводу судді. Це свідчить про потребу глибокого теоретичного осмислення цих елементів завдання цивільного судочинства та відшукування і вирішення проблем їх правового забезпечення.

Торкаючись нещодавньої історії законодавчого закріплення завдання цивільного судочинства нагадаємо, що ст. 2 ЦПК 1963 р. (в редакції від 15.12.1992) визначала, що завданням цивільного судочинства є охорона прав та законних інтересів фізичних осіб, держави шляхом всебічного розгляду та вирішення цивільних справ у повній відповідності з чинним законодавством. Як бачимо, те, що тоді визначалося як завдання, близьке за сутністю до актуальної мети цивільного судочинства, а шлях досягнення – до актуальних завдань. За великим рахунком, завдання – це і є шлях до мети. Вирішуючи комплекс завдань ми досягаємо мети. У завданнях цивільного судочинства на початку незалежності України все ще чітко виражався примат позитивізму та об'єктивної істини.

Первинна редакція ЦПК 2004 р. завдання цивільного судочинства закріплювала у ст. 1 і формулював їх майже аналогічно актуальній нині редакції ЦПК України: «завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ». Вони пов'язувалися з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Цікавим є порівняння завдань господарського та цивільного судочинства зі статтею 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Закріплене нею право на справедливий суд визначається як право кожного на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку належним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру... Бачимо, що вимоги до розгляду та результату розділяються приблизно так, як у ЦПК України розділяються завдання та мета. Вимоги справедливості, публічності, розумності строків, незалежності і безсторонності суду, встановленості суду законом висуваються до розгляду справ. Все це має здійснюватися з метою вирішення спору. При цьому до власне вирішення спору подібного роду вимог не висувається. Отже, український законодавець дещо ширше застосовує вимогу про справедливість – справедливим, неупередженим та своєчасним має бути і вирішення справи.

Проте практика ЄСПЛ свідчить про те, що вимога справедливості поширюється певною мірою і на рішення по справі: гарантії ст. 6 включають зобов'язання судів надавати достатні підстави для винесення рішення, які демонструються сторонам, що їх справа була ретельно розглянута; хоча національний суд користується певним правом розсуду, обираючи аргументи і приймаючи докази, він зобов'язаний обґрунтувати свої дії підставами для винесення рішення; надані підстави повинні надавати змогу сторонам використати право на апеляцію; стаття 6 зобов'язує суди надавати підстави для винесення рішень, однак не передбачає детальної відповіді на кожний аргумент; міра застосування цього зобов'язання може різнитися в залежності від характеру рішення і може визначатися тільки зважаючи на обставини справи: необхідно брати до уваги, серед іншого, різноманітність документів і доказів, які сторонам може представити судам і різницю у положеннях, нормах звичаєвого права, юридичних оцінках і представленні та винесенні рішень між державами-учасниками; якщо подання сторони є вирішальним для результату провадження, воно вимагає конкретної та прямої відповіді. Отже, віднесення справедливості до вимог, що стосуються вирішення справи, має під собою певне підґрунтя у практиці ЄСПЛ.

Вимозі щодо розумного строку розгляду, без сумніву, відповідає такий елемент завдання господарського та цивільного судочинства, як своєчасний розгляд і вирішення справи. Водночас, розумність строку розгляду та своєчасність розгляду та вирішення не є тотожними поняттями.

Вимогою щодо розгляду справи впродовж «розумного строку» у Конвенції підкреслюється важливість правозастосування без відкладень, що можуть зашкодити його ефективності чи правдивості. Що стосується початку відповідного строку, то він, зазвичай, розпочинається з моменту подачі заяви до компетентного суду, якщо тільки подання заяви не є передумовою для початку проваджень, у такому випадку термін провадження може включати обов'язковий попередній адміністративний розгляд. Щодо закінчення строку, то він зазвичай включає відповідне провадження загалом, враховуючи апеляційні провадження і рішення, яке врегулює спір. Відповідно, вимога стосовно розумного строку застосовується до всіх стадій юридичних проваджень, спрямованих на вирішення спору, включаючи додаткові стадії рішення у справі. Винесення рішення будь-яким судом, таким чином, розглядається як важлива частина проваджень при розрахунку відповідного строку. Строк триває доки право, заявлене у провадженні, фактично не починає виконуватися ефективно. Обґрунтованість тривалості проваджень відповідно до ст. 6 Конвенції має бути оцінена окремо для кожної справи відповідно до обставин з урахуванням таких критеріїв, встановлених практикою суду: складність справи; внесок заявника і відповідних органів влади, а також предмет спору.

Отже, слід встановити співвідношення понять «вирішення протягом розумного строку» та «своєчасне вирішення». На перший погляд в процесуальному аспекті, тобто в частині того, що мається на увазі під словом «розгляд», включно із винесенням та виконанням рішення, «вирішення протягом розумного строку» є ширшим за змістом, ніж «своєчасне вирішення». Розумність – це вимога, що висувається до строків при їх встановленні законодавцем чи суддею, коли встановлення конкретної тривалості процесуального строку покладається на суддю. Натомість вчасність – це розгляд з дотриманням встановлених строків. Таким чином розумність строків розгляду впливає на їх тривалість при їх дотриманні.

Спірним видається віднесення до завдань господарського та цивільного судочинства України своєчасного вирішення справи. При цьому вирішення розуміється як встановлення правової визначеності, тобто вирішення матеріально-правового спору, а своєчасність – як можливість вирішити спір у момент часу, коли ще зберігається об'єктивна можливість ефективно захистити право, а суб'єкт цього права все ще зацікавлений у його захисті. З огляду на те, що строки позовної давності та інші строки звернення до суду не є предметом регулювання

процесуального законодавства, а те, коли за умови дотримання процесуальних строків буде вирішено справу по суті, залежить від того, коли було здійснено звернення до суду, не може бути метою господарського та цивільного судочинства своєчасне вирішення справи. Суд не може самостійно скоротити строки звернення до суду, натомість може їх поновити, незалежно від того, чи буде відповідне рішення своєчасним в означеному аспекті. Розумність строків розгляду справи визнається однією із основних засад (принципом) цивільного судочинства.

Своєчасність розгляду справ в господарському та цивільному судочинстві визначається нормами відповідних Кодексів про процесуальні строки, дискреційними повноваженнями судів щодо їх зупинення, поновлення та припинення. Важливу роль у забезпеченні своєчасного розгляду справ мають законодавчо закріплені наслідки пропуску процесуальних строків. При цьому законодавство зосереджується на наслідках для учасників справи. Але не менше значення має пропуск судом процесуальних строків. Так само важливе значення для забезпечення своєчасного розгляду справ має інститут зловживання процесуальними правами.

Такому елементу завдання цивільного судочинства, як неупереджений розгляд та вирішення справи, який стосується саме суду, найбільш близькими є вимоги ст.6 Європейської конвенції щодо незалежності й безсторонності суду, встановленого законом. Очевидно, у ст. 2 ГПК України та ст. 2 ЦПК України презюмується, що виконання завдання відповідного судочинства й досягнення його мети покладається виключно на встановлений законом суд. Розгляд справи неповноважним судом є підставою для скасування судового рішення. Проте повноважність суду сама по собі не тотожна неупередженості суду. Встановлення вимог до формування складу суду є лише одним з елементів забезпечення його неупередженості. Незалежність і безсторонність суду значно ближчі за сутністю до неупередженості й є її складовими. Проте, це слід встановити у ході поглибленого дослідження проблем правового забезпечення вирішення завдання цивільного судочинства.

Всі три елементи завдання господарського та цивільного судочинства отримують розвиток в основних засадах (принципах) судочинства. Важливе значення для справедливого розгляду і вирішення господарської або цивільної справи мають принципи: верховенства права; поваги до честі і гідності; гласності і відкритості судового процесу

та його повного фіксування технічними засобами; пропорційності; обов'язковості судового рішення; забезпечення прав на апеляційний перегляд справи та касаційне оскарження судового рішення; неприпустимості зловживання процесуальними правами; відшкодування судових витрат стороні, на користь якої ухвалено судові рішення.

Вимоги щодо неупередженого розгляду і вирішення господарської або цивільної справи отримують розвиток у принципах: рівності усіх учасників перед законом; гласності і відкритості судового процесу та його повного фіксування технічними засобами; змагальності сторін; диспозитивності; забезпечення прав на апеляційний перегляд справи та касаційне оскарження судового рішення; неприпустимості зловживання процесуальними правами.

Своєчасному розгляду справи сприяє реалізація перш за все таких засад судочинства, як верховенство права, змагальність сторін, диспозитивність, пропорційність, обов'язковість судового рішення, забезпечення прав на апеляційний перегляд справи та касаційне оскарження судового рішення, розумність строків розгляду справи, неприпустимість зловживання процесуальними правами.

Як видно, деякі принципи розкривають не один, а кілька елементів завдання судочинства. І це цілком логічно, адже це є три елементи єдиного завдання, на забезпечення вирішення якого спрямовані всі принципи судочинства. Завдання господарського та цивільного судочинства можуть бути вирішеними лише за умови втілення відповідних принципів у конкретні інститути процесуального права. Попри те, що принципи судочинства пронизують усі матерію господарського процесуального та цивільного процесуального законодавства, в певних інститутах превалюють одні принципи, в інших – інші. Певні інститути мають більш суттєве значення для забезпечення одних елементів завдання цивільного судочинства, інші – для забезпечення інших.

Варто наголосити на тому, що весь зміст господарського процесуального та цивільного процесуального законодавства України спрямований на вирішення завдання та досягнення мети судочинства. Відповідно, для з'ясування сутності справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду господарських та цивільних справ необхідно дослідити весь зміст об'єктивного господарського процесуального та цивільного процесуального права. Це обумовлює актуальність дослідження проблем забезпечення справедливого, неупередженого та

своєчасного розгляду та вирішення господарських та цивільних справ. Перш за все, проблем теоретичних. Адже законодавство нам не дає однозначної відповіді на питання, що ж є справедливим розглядом та вирішенням справи, що таке неупереджений розгляд та вирішення справи, який розгляд та вирішення справи буде своєчасним, які принципи цивільного судочинства і як спрямовуються на вирішення завдання цивільного судочинства. Лише визначившись із теоретичними засадами справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду та вирішення справ, можна виявити і вирішити теоретичні та практичні проблеми інститутів господарського процесуального права та цивільного процесуального права, які містять правові засоби забезпечення реалізації окремих елементів завдання судочинства.

Так, справедливість судового розгляду та вирішення справ тісно пов'язана з теоретичними та практичними проблемами доступу до правосуддя; забезпечення безоплатної правової допомоги, дискреційними повноваженнями суду щодо перебігу процесу; врегулюванням спору за участю судді; застосуванням принципу верховенства права; особливостями застосування законодавства при вирішенні справ, в т. ч. застосування аналогії закону та права; правом на апеляційний перегляд та касаційне оскарження, особливо з урахуванням процесуальних фільтрів; розподіл судових витрат.

Неупередженість розгляду та вирішення справи значною мірою забезпечується автоматизованим розподілом цивільних справ. Проте це за певних умов може бути знівельовано шляхом вчинення певних процесуальних диверсій. І хоча ГПК України та ЦПК України містять певні запобіжники цьому, але їх не можна визнати досконалими. Ще одним засобом забезпечення неупередженого розгляду та вирішення справи є колегіальність розгляду окремих категорій справ у суді першої інстанції, а також перегляд в апеляційному та касаційному порядку. Проте значення колегіальності саме для неупередженості розгляду та вирішення справ ще належить визначити. Інститут відводів у господарському та цивільному судочинстві залишається однією з найважливіших гарантій неупередженості суду в теорії, проте практика свідчить про недієвість такого засобу в одних випадках та надмірну дієвість в інших. Отже, належить сформулювати теоретичне підґрунтя, яке сформує умови для ефективного відводу за наявності ознак упередженості та не допустить відводів за відсутності належних підстав. Диспозитивність господарського та цивільного процесів

та змагальність сторін у них є, безумовно, давньою і достатньо ефективною запорукою неупередженого судочинства. Проте нові підходи до ролі суду у процесі, закріплені в чинній редакції процесуальних кодексів, які з одного боку спрямовані на закріплення ролі суду як пасивного глядача в процесі, а з іншого наділення його окремими активними повноваженнями, змушує процесуалістів знову звертатися до питань диспозитивності цивільного судочинства та змагальності сторін у ньому.

Своєчасність судового розгляду забезпечується розумно встановленими процесуальними строками та їх дотриманням. На інститут процесуальних строків впливають нові підходи до господарського та цивільного процесу, закріплені в чинній редакції відповідних процесуальних Кодексів – підготовці до справи надається значно суттєвіше значення, встановлено низку нових строків, змінено тривалість деяких процесуальних строків.

Також в цьому контексті слід виділити нормативне закріплення переліку дій, що можуть визнаватися зловживанням процесуальним правом. Такі дії можуть суттєво перешкоджати своєчасному розгляду і вирішенню цивільної справи. Однак деякі недоліки процесуального законодавства все ще залишають можливість сторонам та іншим учасникам судового процесу затягувати розгляд та вирішення справ. При цьому слід чітко відмежувати зловживання процесуальними правами від невиконання процесуальних обов'язків. Проте і зловживання процесуальними правами, і невиконання процесуальних обов'язків тягнуть за собою певні правові наслідки, які прямо або опосередковано можуть бути негативними як для особи, чії дії спричинили неможливість своєчасного розгляду чи вирішення справи, або яка порушила процесуальні строки, так і для інших осіб. Ці наслідки можуть виражатися у застосуванні засобів процесуального примусу, неможливості реального виконання судового рішення у зв'язку з несвоєчасним вирішенням справи, неможливістю захисту матеріального права у зв'язку з пропуском процесуального строку тощо. Варто звернути увагу й на те, що недотримуватись процесуальних строків можуть й суди, проте випадки притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності за такі порушення є поодинокими.

Таким чином, зміст завдань господарського та цивільного судочинства становить забезпечення справедливості, неупередженості та своєчасності розгляду цивільних та господарських справ із застосуванням правових засобів, передбачених нормами процесуального законодавства.

РОЗДІЛ 8

ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ У КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗАВДАННЯ ЦИВІЛЬНОГО ТА ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА

8.1 Доступ до правосуддя: нормативний погляд і взаємозв'язок із завданням цивільного та господарського судочинства

За завдання цивільного (господарського) судочинства ставиться не будь-який розгляд і вирішення судом справ, навіть за умови їх справедливості, неупередженості і своєчасності. Такий розгляд і вирішення мають переслідувати чітко визначену законом мету – ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (далі для зручності використовуватимемо узагальнений термін «особи»). При цьому суд та учасники судового процесу зобов'язані керуватися завданням судочинства, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі. Таким чином, можна зробити логічний висновок, що при здійсненні правосуддя у цивільних справах суд завжди має зважати на завдання цивільного судочинства, навіть при застосуванні принципів цивільного (господарського) судочинства, зокрема верховенства права.

В Україні визнається і діє принцип верховенства права (ч. 1 ст. 8 Конституції України). Додатково це підкреслюється саме для судової діяльності: суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права (ч. 1 ст. 129 Конституції України). Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія) визначила обов'язкові елементи поняття «верховенство права», які є не лише формальними, а й субстантивними чи матеріальними. Такими є: законність; юридична визначеність; заборона свавілля; доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами; дотримання прав людини; заборона дискримінації та рівність перед законом²⁴⁵. Майже подібні формулювання розкривають зміст принципу верховенства права в п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про правотворчу діяльність», що охоплює, але не виключно,

²⁴⁵ Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.). Право України. 2011. № 10. С. 177. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/CDL_AD_2011_003_rev_2011_04_04.pdf.

принципи законності, юридичної визначеності, запобігання зловживанню повноваженнями, рівності перед законом та недискримінації, доступу до правосуддя. Отже, визнання доступу до правосуддя беззаперечно є елементом верховенства права.

Як випливає із ч. 1 ст. 2 ЦПК України, задля обумовленої мети завдання цивільного судочинства досягається через розгляд і вирішення цивільних (господарських) справ, який має бути:

1) справедливим. ЄСПЛ уже багато років як визначив, що право на справедливий розгляд, виходячи із ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, становить право на суд, з якого один аспект становить право на доступ²⁴⁶, та гарантії, які до нього додаються (щодо організації та складу суду та щодо здійснення судочинства)²⁴⁷;

2) неупередженим. Судівництву належить бути незалежним та безстороннім (неупередженим), наголошує Венеційська комісія. Незалежність означає, що судівництво є вільним від зовнішнього тиску і не контролюється іншими гілками влади, особливо виконавчою. Безсторонність передбачає, що судівництво – навіть за зовнішніми ознаками – не видається упередженим щодо результату справи²⁴⁸. Сьогодні це очевидно, оскільки, якщо держава не спроможна забезпечити функціонування незалежного і безстороннього суду, що є основою довіри до нього населення, вести мову про ефективність і справедливність судового захисту марно²⁴⁹;

3) своєчасним. Н. Кіреєва зауважила, що саме доступність та ефективність правосуддя передбачають своєчасний захист прав, свобод і законних інтересів учасників судового процесу²⁵⁰.

Важко заперечити, що ефективність судового захисту нерозривно пов'язана із забезпеченням особам доступу до правосуддя. З цього

²⁴⁶ Примітка. Зміст права на доступ до суду з позиції ЄСПЛ буде детально розкрито нижче.

²⁴⁷ Case of Golder v. The United Kingdom (Application no. 4451/70). European Court of Human Rights. Strasbourg, 21 February 1975. § 36. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%22001-57496%22%5D%7D>.

²⁴⁸ Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.). Право України. 2011. № 10. С. 180. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/CDL_AD_2011_003_rev_2011_04_04.pdf.

²⁴⁹ Хотинська-Нор О. Стандарт «безсторонність суду» як гарантія забезпечення доступу до правосуддя. Доступ до правосуддя в умовах сталого розвитку: до 30-річчя незалежності України: колективна моногр. Київ: ВД «Дакор», 2021. С. 299.

²⁵⁰ Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / За заг. ред. Василюк Н. В., Гуляк Б. І., Кота О. О. Київ: ВД «Дакор», 2021. С. 260.

простежується, що завдання цивільного (господарського) судочинства і його мета досягаються через забезпечення доступу до правосуддя. Таким чином, доступ до правосуддя, як складова верховенства права, має бути забезпечений кожній особі для справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту їх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. Тому спробуємо розібратися із змістом категорії «доступ до правосуддя» з нормативного погляду і з огляду на завдання цивільного (господарського) судочинства.

На думку О. М. Овчаренко, обов'язок забезпечення доступності правосуддя з боку держави випливає з конституційного положення про судовий захист прав і свобод людини (ст. 55 Конституції України) і положень міжнародно-правових актів²⁵¹. Своєю чергою, Н. Ю. Сакара стверджує, що право на судовий захист, передбачене у ст. 55 Конституції України, є певним аналогом права на доступ до правосуддя, що закріплено у ч. 1 ст. 6 Конвенції²⁵². Використання науковцями різних термінів, зокрема «доступність правосуддя» і «доступ до правосуддя», у поєднанні з однією і тією самою законодавчою нормою є зрозумілим, адже Конституція України не оперує подібними категоріями. При цьому в інших нормативно-правових актах вони окремо згадуються в різних контекстах. Насамперед, слід навести ч. 3 ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», адже у ній присутня відсилка до Основного Закону: доступність правосуддя для кожної особи забезпечується відповідно до Конституції України та в порядку, встановленому законами України.

Стаття 21 КПК України має назву «Доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень». З огляду на те, що ч. 2 цієї статті, беззаперечно, присвячена обов'язковості судових рішень, логічним буде припустити, що інші три частини розкривають зміст поняття «доступ до правосуддя», тобто воно означає, що:

1) кожному гарантується право на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону;

²⁵¹ Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: моногр. Харків: Право, 2008. С. 179.

²⁵² Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: моногр. Харків: Право, 2010. С. 41.

2) кожен має право на участь у розгляді в суді будь-якої інстанції справи, що стосується його прав та обов'язків, у порядку, передбаченому цим Кодексом;

3) якщо інше не передбачено цим Кодексом, здійснення кримінального провадження не може бути перешкодою для доступу особи до інших засобів правового захисту, якщо під час кримінального провадження порушуються її права, гарантовані Конституцією України та міжнародними договорами України.

Керуючись методом узагальнення, таку характеристику можна поширити на доступ до правосуддя в загальному значенні, у тому числі й на доступу до правосуддя у цивільних справах. Про це додатково свідчить й те, що назва ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус судів» («Право на справедливий суд») та положення ч. 1 цієї статті в сукупності майже дослівно передають зміст ч. 1 ст. 21 КПК України, а отже, стосуються характеристики доступу до правосуддя, не зважаючи на те, що не містять цього терміна.

Стаття 1 Розділу II Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схваленої указом Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006, розкриває зміст принципу вільного доступу до правосуддя, що передбачає обов'язок судів не відмовляти у розгляді справ компетентної юрисдикції з метою захисту порушеного права, свобод та інтересів особи, територіально зручне місцезнаходження судів, наявність достатньої кількості судів і суддів на території України.

Як бачимо, закріплені ознаки згаданого принципу переслідують мету цивільного судочинства, – захист порушених (невизнаних або оспорюваних) прав (свобод чи інтересів) осіб. Словосполучення «доступ до правосуддя» використовується в національному законодавстві також у Законі України «Про правотворчу діяльність» (при розкритті принципів правотворчої діяльності) і Законі України «Про безоплатну правничу допомогу» (у визначенні безоплатної вторинної правничої допомоги).

Підсумовуючи, можна стверджувати, що законодавець визначає доступ до правосуддя як принцип, що є складовим елементом принципу верховенства права, сутність якого охоплює забезпечення здійснення особою права:

- на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону;
- на участь у розгляді в суді будь-якої інстанції справи, що стосується її прав та обов'язків, у передбаченому законом порядку;
- на доступ до інших засобів правового захисту, якщо під час провадження порушуються її права, гарантовані Конституцією України та міжнародними договорами України.

Питання доступу до правосуддя доволі часто розглядаються КСУ. Так, КСУ виснував, що доступ до правосуддя (суду) є елементом права особи на судовий захист, гарантованого ст. 55 Конституції України²⁵³, і охоплює можливість особи ініціювати судовий розгляд та брати безпосередню участь у судовому процесі²⁵⁴. При цьому ефективний доступ до суду включає також право на те, щоб рішення суду було виконане без невинуватих затримок²⁵⁵.

Наведемо й позицію ВС щодо змісту доступу до правосуддя як здатності особи безперешкодно отримати судовий захист²⁵⁶, як доступ до незалежного і безстороннього вирішення спорів за встановленою процедурою на засадах верховенства права²⁵⁷.

²⁵³ Підпункт 2.3 п. 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-17/2013 за конституційним зверненням асоціації «Дім авторів музики в Україні» щодо офіційного тлумачення положень пункту 7 частини першої статті 5 Закону України «Про судовий збір» у взаємозв'язку з положеннями пункту «г» частини першої статті 49 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 28.11.2013 р. № 12-рп/2013. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/12-rp/2013.pdf>.

²⁵⁴ Підпункт 2.2 п. 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-10/2012 за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) від 12.04.2012 р. № 9-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text>.

²⁵⁵ Підпункт 5.1 п. 5 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі № 1-14/2020 (230/20) за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» від 28.08.2020 р. № 10-рп/2020. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/10_p_2020.pdf.

²⁵⁶ Пункт 30 Постанови Верховного Суду від 18.01.2023 р. у справі № 170/129/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109046337>.

²⁵⁷ Пункт 50 Постанови Верховного Суду від 20.12.2019 р. у справі № 240/6150/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86504840>.

Вище наводилась ЄСПЛ, відповідно до якої право на справедливий розгляд становить «право на суд», включаючи право на доступ, до якого додаються гарантії, передбачені ч. 1 ст. 6 Конвенції, як щодо організації та складу суду, так і щодо здійснення судочинства²⁵⁸. При цьому, на думку К. В. Гусарова, є очевидним, якщо у особи немає доступу до правосуддя, решта гарантій права на справедливий судовий розгляд стають безглуздими²⁵⁹. Дійсно, слід визнати, що без права на доступ до правосуддя конституційним гарантіям немає чого забезпечувати. ВС також акцентував увагу на тому, що ЄСПЛ, розглядаючи справи щодо порушення права на справедливий судовий розгляд, тлумачить ст. 6 Конвенції як таку, що не лише містить детальний опис гарантій, надаваних сторонам у цивільних справах, а й захищає, у першу чергу, те, що дає можливість практично користуватися такими гарантіями, – доступ до суду²⁶⁰.

На думку С. О. Короєда, засобами, які забезпечують доступність правосуддя, слугують право на захист, цілі й завдання судочинства, децентралізація судових інстанцій, здешевлення й прискорення процесів, диференціація судових процедур, розвиток несудових форм захисту прав²⁶¹. Вбачається, перелічені засоби можна розглядати і як такі, що спрямовані на забезпечення доступу до суду, тобто які є його гарантіями.

Серед інституційних гарантій забезпечення доступу до правосуддя науковці називають стандарт безстороннього суду, що перебуває у нерозривному зв'язку з процесуальним режимом²⁶². Також в літературі виокремлюють економічну складову доступності правосуддя, підкреслюючи, що розмір судових витрат має

²⁵⁸ Case of Golder v. The United Kingdom (Application no. 4451/70). European Court of Human Rights. Strasbourg, 21 February 1975. § 36. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57496%22%5D%7D>).

²⁵⁹ Гусаров К. В. Європейські стандарти доступності правосуддя на стадіях апеляційного й касаційного перегляду судових рішень. Проблеми законності. Харків, 2008. Вип. 99. С. 154.

²⁶⁰ Постанова Верховного Суду від 25.01.2018 р. у справі № 127/10382/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72243481>.

²⁶¹ Короєд С. О. Доступність правосуддя в цивільних справах як засіб забезпечення його ефективності. Держава і право. 2013. Вип. 59. С. 236.

²⁶² Хотинська-Нор О. Стандарт «безсторонність суду» як гарантія забезпечення доступу до правосуддя. Доступ до правосуддя в умовах сталого розвитку: до 30-річчя незалежності України: колективна моногр. Київ: ВД «Дакор», 2021. С. 299.

забезпечувати фактичну доступність правосуддя, тобто гарантувати фактичний доступ осіб до правосуддя²⁶³.

Те, що судові витрати не перешкоджатимуть доступу до правосуддя, означає, зокрема, необхідність забезпечення надання безоплатної правової допомоги. Згідно із ч. 1 ст. 13 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» безоплатна вторинна правнича допомога є видом державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя. У ст. 47 Хартії основних прав Європейського Союзу задекларовано, що правова допомога надається тим, кому не вистає ресурсів, оскільки така допомога необхідна для забезпечення ефективного доступу до правосуддя. Венеційська комісія звернула увагу на те, що правосуддя має бути доступним і для тих, кому це не по кишені, тому в разі необхідності потрібно забезпечити надання безоплатної правової допомоги²⁶⁴. Рекомендацією № R (93) 1 Комітетом Міністрів Ради Європи рекомендовано урядам держав-членів сприяти ефективному доступу найбільш вразливих верств населення до судів саме через надання безоплатної правової допомоги²⁶⁵.

ЄСПЛ також висловив свою позицію з означеного питання. Він підкреслив, що п. «с» ч. 3 ст. 6 Конвенції стосується лише кримінального провадження. Однак, незважаючи на відсутність подібного положення для цивільного судочинства, ч. 1 ст. 6 іноді може змусити державу надати допомогу адвоката, якщо така допомога виявляється необхідною для ефективного доступу до суду або через те, що юридичне представництво є обов'язковим відповідно до національного законодавства певних держав для різних типів судових процесів або через складність процедури чи справи. Таким чином, це не означає, що держава повинна надавати безкоштовну правову допомогу для кожного спору, пов'язаного з «цивільним правом». У певних випадках можливість постати перед судом особисто, навіть без допомоги адвоката, відповідатиме вимогам ч. 1 ст. 6.

²⁶³ Цивільне процесуальне право України: підруч. / За заг. ред. С. С. Бичкової. Київ: Атіка, 2009. С. 289.

²⁶⁴ Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.). Право України. 2011. № 10. С. 180. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/CDL_AD_2011_003_rev_2011_04_04.pdf.

²⁶⁵ Пункт 3 Рекомендації № R (93) 1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбільш вразливих верств населення, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 484 засіданні заступників міністрів 8 січня 1993 р. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/r_93_1_1993_01_08.pdf.

Також можуть бути випадки, коли така можливість забезпечує належний доступ навіть до Високого суду. Дійсно, багато що має залежати від конкретних обставин²⁶⁶.

У п. 12 Додатку до Рекомендації № R (81) 7 Комітет Міністрів Ради Європи зазначив, що тією мірою, в якій судові витрати становлять явну перешкоду доступові до правосуддя, їх треба, якщо це можливо, скоротити або скасувати. Систему судових витрат слід переглянути на предмет її спрощення²⁶⁷. Втіленням цієї рекомендації стало визнання КСУ такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), ч. 2 ст. 3, пп. 9 п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір», оскільки мало місце необґрунтоване втручання в право стягувача на доступ до суду, адже особі, яка сплатила судовий збір за подання до суду позовної заяви й отримала доступ до суду та домоглася ухвалення на її користь обов'язкового судового рішення, доводилося додатково (повторно) сплачувати судовий збір за здійснення судового контролю за виконанням судового рішення. Це свідчило про те, що держава не створювала належних юридичних механізмів реалізації права на доступ до суду, а також про брак реального судового контролю на стадії виконання судового рішення через ускладнення практичної реалізації особою (стягувачем у виконавчому провадженні) її права на доступ до суду, що є порушенням конституційних засад судочинства та принципів цивільного процесуального права²⁶⁸. КСУ вважає, що гарантією реалізації права на судовий захист в аспекті доступу до правосуддя є встановлення законом помірною судового збору для осіб, які звертаються до суду²⁶⁹.

²⁶⁶ Case of Airey v. Ireland (Application no. 6289/73). European Court of Human Rights. Strasbourg, 9 October 1979. § 26. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57420%22%7D>.

²⁶⁷ Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 68 засіданні заступників міністрів 14 травня 1981 р. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/08.pdf>.

²⁶⁸ Підпункт 4.5 п. 4 мотивувальної частини, п. 1 резолютивної частини Рішення Конституційного Суду України у справі № 3-187/2023(351/23) за конституційною скаргою Лопушанського Володимира Михайловича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини другої статті 3, підпункту 9 пункту 1 частини другої статті 4 Закону України «Про судовий збір» (справа про обов'язковість судового рішення) від 13.05.2024 р. № 6-п (II)/2024. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/6_r_2_2024.pdf.

²⁶⁹ Підпункт 2.3 п. 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-17/2013 за конституційним зверненням асоціації «Дім авторів музики в Україні» щодо офіційного тлумачення положень пункту 7 частини першої статті 5 Закону

ВС відзначив, що співвідношення принципу доступу до правосуддя та обов'язку сплати судового збору під час звернення до суду вимагає від суду тлумачити будь-які обов'язки зі сплати судового збору так, щоб жодним чином не ускладнити їх виконання позивачем (заявником, скаржником)²⁷⁰.

Як закріплено у ст. 1 Розділу II Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, судові витрати, які несе особа, не мають бути перешкодою для судового захисту її прав. Отже, вимогу про доступність правосуддя буде додержано лише тоді, коли буде створено ефективну систему надання правової допомоги, особливо малозабезпеченим. Проте зазначена Концепція цим не обмежується. Якщо проаналізувати ст. 1 вищевказаної Концепції, то можна визначити ще й такі умови (гарантії) забезпечення доступу до правосуддя:

1) покладення на суди обов'язку не відмовляти у розгляді справ компетентної юрисдикції з метою захисту порушеного права, свобод та інтересів особи;

2) територіально зручне місцезнаходження судів;

3) наявність достатньої кількості судів і суддів на території України;

4) поінформованість особи про організацію і порядок діяльності судів (правосуддя не стане доступним, якщо система судів лишатиметься для особи складною та незрозумілою щодо визначення компетентного суду для вирішення її справи).

У ч. 2 ст. 177 ЦПК України вказується, що правила цієї статті щодо подання копій документів разом із позовною заявою не поширюються на позови, що виникають з трудових правовідносин, а також про відшкодування шкоди, завданої внаслідок кримінального правопорушення чи каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду. Такий виняток В. І. Бобрик розглядає як більш доступну (пільгову) можливість звернення до суду позивачам з окремих категорій

України «Про судовий збір» у взаємозв'язку з положеннями пункту «г» частини першої статті 49 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 28.11.2013 р. № 12-рп/2013. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/12-rp/2013.pdf>.

²⁷⁰ Пункт 42 Постанови Верховного Суду від 18.01.2023 р. у справі № 170/129/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109046337>.

спорів²⁷¹, і є ще однією з гарантій забезпечення доступу до правосуддя і виконання завдання цивільного судочинства.

Я. М. Романюк підкреслює, що «правила альтернативної підсудності процесуальний закон передбачає з метою створення більш сприятливих умов для можливості реалізації права на доступ до правосуддя певними категоріями осіб, які через складні соціальні чи матеріально-фінансові умови, через стан здоров'я або вік тощо потребують додаткових процесуальних гарантій забезпечення їхніх інтересів, а також з метою процесуальної економії»²⁷². На думку І. Камінської, новітні інформаційно-комунікаційні технології можуть стати додатковою гарантією доступності правосуддя в Україні²⁷³.

Комітет Міністрів Ради Європи вважає, що державам-членам слід вжити всіх необхідних заходів, що полегшать доступ до правосуддя, зокрема, інформувати широкий загал про засоби захисту прав кожної особи в судовому порядку, а також спростити, прискорити і здешевити судове провадження по цивільних, господарських, адміністративних, соціальних або податкових справах²⁷⁴.

ЄСПЛ також визнає, що держави-члени можуть вважати корисним запровадити спрощену цивільну процедуру для розгляду невеликих позовів. Така спрощена процедура може бути в інтересах сторін, оскільки полегшує доступ до правосуддя, зменшує витрати, пов'язані з розглядом справи, і прискорює вирішення спорів. Суд також погоджується з тим, що держави-члени можуть вирішити, що таке спрощене цивільне провадження, як правило, має проводитися шляхом письмового провадження – якщо суд не вважає за необхідне проведення усного слухання або сторона вимагає його – і що суд може відмовити в такому запиті. Така спрощена цивільна процедура для розгляду

²⁷¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. С. С. Бичкової. 2-ге вид., допов. і переробл. Київ: Атіка, 2010. С. 303.

²⁷² Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / За заг. ред. Василюк Н. В., Гулька Б. І., Кота О. О. Київ: ВД «Дакор», 2021. С. 56.

²⁷³ Камінська І. В. «Електронний суд» як гарантія доступності правосуддя. Вісник Академії адвокатури України. 2013. № 3 (28). С. 54.

²⁷⁴ Преамбула Додатку до Рекомендації № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 68 засіданні заступників міністрів 14 травня 1981 р. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/08.pdf>.

невеликих позовів, звичайно, повинна відповідати принципам справедливого судового розгляду як це гарантовано ч. 1 ст. 6²⁷⁵.

Отже, що для забезпечення виконання завдання цивільного (господарського) судочинства, держава, серед іншого, має гарантувати доступ до правосуддя.

8.2 «Доступ до правосуддя» в. суміжні правові категорії: доктринальний підхід

«Доступ до правосуддя», на думку О. З. Хотинської-Нор, є змістовно ємною, динамічною конструкцією, що не має сталого навантаження²⁷⁶. Проте «доступ до правосуддя» – не єдиний термін, що закріпився в правовій термінології. Юридична спільнота також оперує термінами «доступ (доступність) до суду», «доступність правосуддя». Також науковці виокремлюють право на судовий захист, право на суд, право на звернення до суду, право доступу до суду, право на справедливий суд тощо. При цьому погляди вчених на ці категорії, на їх взаємозв'язок не збігаються. Одні з них використовують їх як взаємозамінні, позначаючи різними назвами по суті одне і те саме явище, другі – розмежовують, треті – означають доступ до правосуддя через «синонімічність» окреслених прав, а четверті – взагалі обходять стороною інші терміни і не намагаються визначити їх співвідносність між собою. Також відсутня єдина позиція щодо належності доступу до правосуддя (доступності правосуддя) до принципів права і місця в їх системі. На думку О. Балацької, така ситуація, насамперед, пов'язана із непослідовністю законодавця щодо застосування термінології, адже в Конституції України прямо не передбачено право на доступ до суду чи правосуддя²⁷⁷.

У контексті цієї наукової розвідки не вбачаємо за потрібне заглиблюватися й характеризувати усі використовувані в правовій доктрині терміни й відповідні права. Зупинімося лише на трьох загальних і найвживаніших у правовому обігу категоріях – доступ до

²⁷⁵ Case of Põnkä v. Estonia (Application no. 64160/11). European Court of Human Rights. Strasbourg, 8 November 2016 (Final 08/02/2017). § 30. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-168375%22%5D%7D>.

²⁷⁶ Хотинська-Нор О. Стандарт «безсторонність суду» як гарантія забезпечення доступу до правосуддя. Доступ до правосуддя в умовах сталого розвитку: до 30-річчя незалежності України: колективна моногр. Київ: ВД «Дакор», 2021. С. 297.

²⁷⁷ Балацька О. Доступ до правосуддя як загальна засада кримінального провадження. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 8. С. 264.

правосуддя, доступ до суду, доступність правосуддя, а також в подальшому – на погляді ЄСПЛ на зміст права доступу до суду.

Нормативні положення щодо доступу до правосуддя і його доступності вже частково проаналізовано в попередньому підрозділі. Проте варто звернути увагу на те, що означені поняття без розмежування використовуються у нормативно-правових актах та у судовій практиці. Зокрема, у ст. 1 Розділу II вищезазначеної Концепції, одночасно одні й ті ж правові явища позначаються через «доступність правосуддя», «доступ до правосуддя» і «доступність до правосуддя». У Постанові від 25.01.2018 у справі № 127/10382/15-ц ВС не розмежує поняття «доступ до суду», «доступ до правосуддя» і «доступність правосуддя»²⁷⁸. У Постанові від 04.07.2023 у справі № 203/2741/22 ВС використовує категорії «доступ до правосуддя» та «доступ до суду» по суті як синонімічні²⁷⁹.

Деякі автори також не вбачають підміни категорій в одночасному оперуванні згаданими термінами як взаємозамінними²⁸⁰. Так, О. М. Овчаренко не розмежує синонімічні, на її думку, слова «доступ» і «доступний» при їх застосуванні як якісної характеристики судової влади²⁸¹. Не мала за мету виявити відмінності між указаними поняттями у своєму дослідженні й С. В. Степанова, яка пише, що «існуючі у сучасній правовій доктрині визначення доступності правосуддя є достатньо широкими, оскільки фактично під правосуддям розуміється судовий розгляд, який ініційовано громадянином, або кримінальне судочинство в цілому, а тому рівень доступу до суду, наданий національним законодавством, має бути достатнім для

²⁷⁸ Постанова Верховного Суду від 25.01.2018 р. у справі № 127/10382/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72243481>.

²⁷⁹ Постанова Верховного Суду від 04.07.2023 р. у справі № 203/2741/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112058183>.

²⁸⁰ Див., наприклад: Заборовський В. В., Манзюк В. В., Стойка А. Перегляд судових рішень: теоретико-правове дослідження практики Європейського суду з прав людини щодо доступу до правосуддя. Аналітично-порівняльне правознавство. Електронне наукове видання. С. 384–385. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/12/73.pdf>; Пазій С. Проблема доступності правосуддя у справах, які розглядаються в порядку цивільного судочинства. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 6. С. 58.

²⁸¹ Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: моногр. Харків: Право, 2008. С. 17–18.

забезпечення конституційного права особи на суд з огляду на принцип верховенства права в демократичному суспільстві»²⁸².

С. О. Короед вважає однопорядковими терміни «доступність правосуддя» і «доступність судового захисту», зазначаючи, що важливим елементом забезпечення доступності правосуддя є її процесуальний аспект, який у загальній формі може бути сформульований як стан функціонування судової системи, який задовольняє потребу суспільства в якісному і швидкому правосудді та відображає адекватність процесуального законодавства і практики його застосування судами рівню заінтересованості громадян в отриманні ефективного судового захисту. Тобто доступність судового захисту може розглядатися як гарантована можливість у будь-який момент з мінімальними витратами часу і матеріальних ресурсів звернутися до процедури захисту порушених або оспорюваних прав²⁸³.

Достатньо часто у наукових працях згадується тільки один із термінів. Так, Т. А. Цувіна підкреслює, що право на доступ до суду має бути ефективним і включає не лише можливість звернення до суду за судовим захистом, однак і розгляд справи з ухваленням остаточного рішення, а також виконання такого рішення²⁸⁴. Ю. І. Матат, з посиланням на рішення ЄСПЛ, розуміє під доступом до правосуддя здатність особи безперешкодно отримати судовий захист як доступ до незалежного і безстороннього вирішення спорів за встановленою процедурою на засадах верховенства права²⁸⁵.

На переконання авторів посібника, присвяченого питанням доступу до правосуддя, це поняття зобов'язує держави гарантувати право кожної особи на звернення до суду (або, за певних обставин, до альтернативного органу вирішення спорів) з метою отримання юридичного захисту, у разі якщо права особи були порушені. І далі – доступ до правосуддя є як процесом, так і метою та має вирішальне

²⁸² Степанова С. В. Європейські стандарти права на справедливий суд та їх імплементація у національне законодавство України: конституційно-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.02. Київ-Ужгород, 2018. С. 207.

²⁸³ Короед С. О. Доступність правосуддя в цивільних справах як засіб забезпечення його ефективності. Держава і право. 2013. Вип. 59. С. 233, 235.

²⁸⁴ Цувіна Т. Право на доступ до суду: підхід ЄСПЛ. Підприємство, господарство і право. 2020. № 4. С. 66–67.

²⁸⁵ Матат Ю. І. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини і реалізація в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2016. Вип. 41. Т. 1. С. 32.

значення для осіб, які прагнуть скористатися іншими процесуальними й матеріальними правами²⁸⁶. М. М. Ясинок доступом до правосуддя вважає такі створені державою юридично-правові умови, за яких кожна особа, яка вважає, що її права, свободи чи інтереси кимось порушені, має реальну можливість звернутися до суду, сподіваючись на оперативний та справедливий судовий захист, який направлено на відновлення порушених прав, свобод чи інтересів з обов'язковим та безумовним виконанням судових рішень у відведений законом строк²⁸⁷. О. В. Ступак вважає, що здатність особи безперешкодно отримати судовий захист є змістом поняття доступу до правосуддя²⁸⁸.

О. О. Овсяннікова відзначає, що «доступ до правосуддя» можна визначати як зобов'язання держави забезпечувати право кожної людини на доступ до ефективних і справедливих послуг у сфері юстиції та правосуддя, що надаються своєчасно²⁸⁹. Н. Ю. Сакара на підставі проведеного дослідження доходить висновку, що «доступність правосуддя – це певний стандарт, який відбиває вимоги справедливого й ефективного судового захисту, що конкретизуються в необмеженій судовій юрисдикції, належних судових процедурах, розумних строках і безперешкодного звернення будь-якої зацікавленої особи до суду»²⁹⁰.

Щодо розмежування «доступу до правосуддя» і «доступності правосуддя», в літературі, зазвичай, наводять позицію О. Михайленка, який пов'язав цей доступ з відповідним дозволом тих, від кого залежить надання можливості звернутися до правосуддя для захисту своїх прав, свобод і законних інтересів. При цьому доступність правосуддя автор розтлумачив як одну із його засад, тобто як можливість усіх бажаючих вільно і без перешкод, на рівних умовах використати цей інститут для забезпечення своїх прав і законних інтересів²⁹¹.

²⁸⁶ Посібник з європейського права з питань доступу до правосуддя / Агенція Європейського Союзу з основних прав і Рада Європи. Люксембург, 2016. С. 16. URL: <https://rm.coe.int/handbook-access-to-justice-ukr/1680a216af>.

²⁸⁷ Ясинок М. М. Доступ до правосуддя як важлива гарантія демократичного суспільства. Університетські наукові записки. 2013. № 1 (45). С. 80.

²⁸⁸ Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / За заг. ред. Василюк Н. В., Гулька Б. І., Кота О. О. Київ: ВД «Дакор», 2021. С. 747.

²⁸⁹ Овсяннікова О. О. Доступність правосуддя як чинник, що впливає на формування громадської думки щодо судової влади. Право і суспільство. 2018. № 4. С. 51.

²⁹⁰ Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: моногр. Харків: Право, 2010. С. 47.

²⁹¹ Див., наприклад: Моїсеєнко Д. М. «Доступ до правосуддя» та «доступність правосуддя» у цивільному процесі: розмежування понять. *Colloquium-journal*. 2022. № 20

Ю. І. Сверба підкреслює, що доступ до правосуддя як елемент верховенства права в широкому його розумінні, це можливість особи запобігти порушенню її прав та мати ефективні засоби захисту, коли такі права порушені. При цьому «доступність правосуддя», на відміну від категорії «доступ до правосуддя», це скоріше властивість, що свідчить про достатній ступінь гласності, відкритості, прозорості, транспарентності суду, ефективність його роботи, що забезпечує та гарантує захист і відновлення порушених прав у розумний термін та ін.²⁹²

Д. М. Моїсеєнко доступ до правосуддя визначає як право суб'єкта звернутись до суду за захистом своїх прав та отримати його у вигляді безстороннього, об'єктивного, неупередженого, своєчасного та доступного матеріально розгляду справи, виконання рішення якого, забезпечено, зокрема, державним примусом. Доступність же правосуддя розглядається автором, в першу чергу, як принцип організації судової влади та процедури здійснення судочинства, що дозволяє реалізувати суб'єктові своє право на доступ до правосуддя²⁹³. Також через принцип організації та діяльності судової влади розкриває доступність правосуддя О. Овчаренко, яка вважає, що сутність цього принципу «полягає у відсутності фактичних і юридичних перешкод для звернення зацікавлених осіб до суду за захистом своїх прав». Одночасно доступність правосуддя вона характеризує як стан організації судової системи і юрисдикційної діяльності суду в демократичному суспільстві, який задовольняє потребу суспільства у вирішенні юридично значущих справ і відповідає закріпленим у міжнародно-правових актах вимогам²⁹⁴.

На погляд Ю. О. Заїки, доступність правосуддя є важливим правовим принципом, який передбачає наявність у кожної людини реальної можливості звернутися до суду за захистом порушеного права, зокрема отримати кваліфіковану юридичну допомогу, сплатити всі встановлені законом збори, пов'язані із подачею позову до суду, витрати із залученням експертів, перекладачів, свідків, а також збори,

---

(143). С. 19; Балацька О. Доступ до правосуддя як загальна засада кримінального провадження. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 8. С. 264.

²⁹² Сверба Ю. І. Доступ до правосуддя як елемент верховенства права. Альманах права. 2019. Вип. 10. С. 237, 239.

²⁹³ Моїсеєнко Д. М. «Доступ до правосуддя» та «доступність правосуддя» у цивільному процесі: розмежування понять. Colloquium-journal. 2022. № 20 (143). С. 20.

²⁹⁴ Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: моногр. Харків: Право, 2008. С. 179.

пов'язані із подачею апеляційної чи касаційної скарги та витрати супутні з виконанням судового рішення²⁹⁵. І. В. Камінська доступність правосуддя включає в систему інституційних принципів, які стосуються організації та діяльності судової влади в цілому, та поряд із цим визначає її як конституційний принцип, наголошуючи, що «сфера його дії поширюється як на організацію судової системи, так і на регламентацію процедури розгляду справ у суді». При цьому доступність судового процесу, на погляд авторки, розкривається через розумні строки розгляду справи, максимально можливу простоту процесу та доступ до судових рішень²⁹⁶.

Ю. Білоусов стверджує, що принцип доступності правосуддя, як правило, окремо не виділяється, його зміст включається у наповнення інших принципів (демократизму, гуманізму та ін.). Однак слід визнати, що доступність правосуддя є найяскравішим лакмусовим папірцем впровадження та реалізації гуманізму, демократизму та інших фундаментальних засад правового регулювання у державі, яка проголошує себе соціальною, демократичною, правовою, державі, де людина та інші людські цінності перебувають на вершині піраміди державних пріоритетів²⁹⁷. Така позиція узгоджується із поглядом Комітету Міністрів Ради Європи, який розглядає право на доступ до правосуддя і на справедливий судовий розгляд, гарантоване ст. 6 Конвенції, як одну з основних ознак демократичного суспільства²⁹⁸.

О. З. Хотинська-Нор вважає, що традиційно, у розумінні міжнародно-правових документів, як принцип розглядається саме «доступ до правосуддя» і це випливає із формули, закріпленої у ст. 6 Конвенції. Хоча зазначена конвенційна норма не містить прямої згадки про право на доступ до правосуддя, такий підхід став можливий завдяки її тлумаченню ЄСПЛ і

²⁹⁵ Заїка Ю. О. Доступність до правосуддя: міфи і реальність. Міжнародні та європейські стандарти у сфері цивільного та кримінального судочинства: матеріали I Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Миколаїв, 28.03.2024 р.). Миколаїв: МННП НУ «ОЮА», 2024. С. 24.

²⁹⁶ Камінська І. В. «Електронний суд» як гарантія доступності правосуддя. Вісник Академії адвокатури України. 2013. № 3 (28). С. 54, 58, 59.

²⁹⁷ Білоусов Ю. В. Судові витрати як складова доступності правосуддя. Університетські наукові записки. 2005. № 3 (15). С. 66.

²⁹⁸ Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 68 засіданні заступників міністрів 14 травня 1981 р. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/08.pdf>.

послідовному розвитку його практики в цьому напрямі²⁹⁹. Р. Ю. Ханик-Посполітак відзначає приналежність принципу доступу до правосуддя до важливих принципів будь-якої демократичної та правової держави. При чому доступ до правосуддя і доступність правосуддя розглядаються, з позиції вченої, як тотожні поняття³⁰⁰.

О. І. Коровайко стверджує, що засаду доступу до правосуддя небезпідставно слід відносити до загальноправових. Така засада є складним правовим явищем, у структурі якого доцільно виділяти організаційний (окремі аспекти функціонування судової системи), процесуальний (створення відповідних процедур, що спрощують доступ осіб до правосуддя) та процесуально-правовий (формулювання права особи) аспекти, а також систему гарантій цього права особи³⁰¹.

О. Балацька відносить до принципів «доступ до суду», який, на її погляд, правильно трактувати як ширше поняття, що охоплює категорії доступ до правосуддя, доступність суду, доступність правосуддя. Пояснюється такий умовивід тим, що «з огляду на особливості прецедентної практики ЄСПЛ та автономного тлумачення ним термінів та понять, видається, що доступ до суду включає не лише право людини на безперешкодне звернення до суду за захистом своїх прав. Категорія доступу до суду включає низку організаційних (судоустрійних) елементів, таких як побудова доступної системи судів з урахуванням територіального розташування в державі, добір кваліфікованих осіб на посаду судді, організаційне забезпечення функціонування судів тощо, а також функціональних, наприклад: порядок порушення справи у суді, дотримання строків провадження, можливість оскарження дій чи бездіяльності посадових осіб, дотримання процедури розгляду справи, виконання рішення тощо»³⁰².

²⁹⁹ Хотинська-Нор О. Стандарт «безсторонність суду» як гарантія забезпечення доступу до правосуддя. Доступ до правосуддя в умовах сталого розвитку: до 30-річчя незалежності України: колективна моногр. Київ: ВД «Дакор», 2021. С. 297–298.

³⁰⁰ Ханик-Посполітак Р. Ю. Доступність правосуддя в цивільному процесі в контексті Закону України «Про судовий збір». Наукові записки НаУКМА. 2012. Т. 129: Юридичні науки. С. 117.

³⁰¹ Коровайко О. І. Забезпечення реалізації судом засади доступу до правосуддя стороні захисту. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2016. № 4 (75). С. 78, 84.

³⁰² Балацька О. Доступ до правосуддя як загальна засада кримінального провадження. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 8. С. 265, 266.

Законодавець в п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про правотворчу діяльність» закріпив розуміння доступ до правосуддя в якості принципів-складових принципу верховенства права.

Не вироблено серед наукової спільноти єдиної позиції і щодо співвідношення окремих вищезазначених категорій. Так, О. З. Хотинська-Нор доступ до правосуддя вважає елементом справедливого судового розгляду³⁰³. У згаданому вище посібнику з питань доступу до правосуддя автори, підкреслюючи, що ЄСПЛ визнав охоплення правом на справедливий суд права на доступ до суду, відзначають важливість цього права як елемента доступу до правосуддя³⁰⁴.

Не будемо зупинятися на полеміці з приводу доречності охоплення одним принципом інших, щодо місця доступу до правосуддя в системі принципів права, а також можливості доступу до правосуддя виступати одночасно і принципом, і конституційним правом, всеохоплюючим правом та елементом права на справедливий судовий розгляд, оскільки відповіді на ці питання не є нагальними у розрізі предмета цієї наукової розвідки. Проте слід розібратись у змісті понять «доступ» і «доступність», які найчастіше використовуються правничою спільнотою.

Словник української мови визначає «доступ» як місце, по якому можна підійти, наблизитися до чого-небудь; прохід до чого-небудь; можливість входити куди-небудь, відвідувати кого-, що-небудь, зустрічатися з ким-небудь і т. ін.; можливість користуватися, займатися чим-небудь і т. ін.; можливість проникання куди-небудь³⁰⁵. Тобто, як впливає із визначення, «доступ» характеризує можливість суб'єкта кудись чи до когось дістатися, проникнути, а також можливість зустрітись з кимось чи користуватися чим-небудь. Доступ до суду потрібен особі не для того, щоб увійти у приміщення суду, зустрітись із судьями чи просто потрапити на судові засідання. Це є другорядним. Доступ до суду в аналізованому контексті, характеризується можливістю «користуватися» судом для того, щоб домогтись

³⁰³ Хотинська-Нор О. Стандарт «безсторонність суду» як гарантія забезпечення доступу до правосуддя. Доступ до правосуддя в умовах сталого розвитку: до 30-річчя незалежності України: колективна моногр. Київ: ВД «Дакор», 2021. С. 299.

³⁰⁴ Посібник з європейського права з питань доступу до правосуддя / Агенція Європейського Союзу з основних прав і Рада Європи. Люксембург, 2016. С. 25–26. URL: <https://rm.coe.int/handbook-access-to-justice-ukr/1680a216af>.

³⁰⁵ Словник української мови: в 11 т. / Голова редкол. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 2: Г–Ж. 1971. С. 390.

правосуддя для захисту порушених, невизнаних чи оспорених прав, свобод або інтересів, тобто означає дістатися до суду як суб'єкта, що здійснює правосуддя.

Обумовлена ж певними обставинами підстава, здатність, можливість робити, чинити що-небудь, користуватися чим-небудь є значенням слова «право»³⁰⁶ (з юридичної точки зору «суб'єктивного права»).

Слово «правосуддя» має три значення: 1) суд, судова діяльність держави; юстиція; установи, які здійснюють судову діяльність держави; 2) розгляд судових справ; судочинство; 3) справедливий суд³⁰⁷.

С. Ф. Демченко вважає, що не слід ототожнювати терміни «судочинство» і «правосуддя», оскільки судочинство може бути справедливим і несправедливим. Правосуддя – це справедливе судочинство. І саме із такого кута розуміння слід розглядати категорію доступності правосуддя³⁰⁸. Подібна позиція повністю узгоджується із наведеним змістовим навантаженням слова «правосуддя», закріпленим у словнику.

Як відзначається в ч. 1 ст. 124 Конституції України, правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Таким чином, за своєю суттю, «доступ до суду» є синонімічним поняттю «доступ до правосуддя», яке, своєю чергою, в одному із значень позначає суб'єктивне право фізичних та юридичних осіб, а також держави.

«Доступність» у словнику розкривається через властивість, яка характеризується тим, що хтось (щось) підходить багатьом, усім; є чимось легким для розуміння; дохідливим; таким, до якого або по якому можна пройти; до якого легко доступити; уважним до інших; не зарозумілим, не гордовитим³⁰⁹. Звідси, доступність правосуддя означає, що воно підходить усім, до нього легко доступити і воно є «уважним» до усіх, чії права, свободи або інтереси порушено, не визнано чи оспорено. А тому можна стверджувати: «доступність правосуддя» характеризує зовнішню сторону суб'єктивного права на доступ до правосуддя через забезпечення такого права державою. З цього простежується, що доступ до правосуддя означає можливість здійснення відповідного права

³⁰⁶ Словник української мови: в 11 т. / Голова редкол. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 7: Поїхати–Приробляти. 1976. С. 506.

³⁰⁷ Там само. С. 509.

³⁰⁸ Демченко С. Про поняття «правосуддя» і «доступність правосуддя». Вісник Академії правових наук України. 2010. № 2 (61). С. 97.

³⁰⁹ Словник української мови: в 11 т. / Голова редкол. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 2: Г–Ж. 1971. С. 390, 391.

суб'єктами правовідносин, а доступність правосуддя характеризує об'єкт правовідносин, якого бажають домогтися суб'єкти при здійсненні свого права на доступ до суду (правосуддя).

Не зважаючи на віднесення доступу до правосуддя законодавцем до принципів-складових принципу верховенства права, вбачається більш виваженою позиція Н. Ю. Сакари про те, закріплення на конституційному та галузевому рівні права на звернення до суду за судовим захистом, з якого найчастіше й виводиться принцип доступності правосуддя в цивільних справах, означає лише, що держава бере на себе зобов'язання забезпечити кожній особі можливість звернутися до суду за захистом своїх прав, свобод та інтересів, а суд як орган державної влади, уповноважений здійснювати функцію правосуддя, зобов'язаний відкрити провадження у справі та вчинити всі необхідні дії щодо надання такого захисту. Тому принципи цивільного процесуального права слід розглядати як певні гарантії доступності цивільного судочинства (і, на наш погляд, доступу до правосуддя), а останню – як загальний стандарт правосуддя³¹⁰.

Звернімося до тлумачного словника за значенням слова «принцип» без прив'язки до значення терміну «принцип права», що використовується в юридичній науці. Принцип – це основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку і т.ін.; особливість, покладена в основу створення або здійснення чогонебудь, спосіб створення або здійснення чогось; переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці³¹¹. Звідси стає зрозумілим, що особливістю, покладеною в основу здійснення доступу до правосуддя, нормою, правилом, яким слід керуватися при доступі до правосуддя, ніяк не може бути відповідна можливість. Такими можуть бути гарантії, які забезпечуватимуть здійснення особою права на доступ до правосуддя. Тим більше, якщо пригадати характеристику доступу до правосуддя, що закріплена у ст. 21 КПК України і ст. 1 Розділу II Концепції, можна відмітити, що всі ознаки стосуються гарантування (забезпечення) доступу до правосуддя, а не визначають його суть. Тому, вбачається правильним відносити до принципів саме забезпечення

³¹⁰ Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: моногр. Харків: Право, 2010. С. 27, 28.

³¹¹ Словник української мови: в 11 т. / Голова редкол. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 7: Поїхати–Приробляти. 1976. С. 693.

доступу до правосуддя, а не відповідне суб'єктивне право. Наявність забезпеченого права на доступ до правосуддя «не означає, що держава не може на рівні галузевого законодавства передбачати умови, додержання яких, унаслідок специфічності діяльності щодо здійснення правосуддя, а також особливостей цивільної процесуальної форми, є необхідним для реалізації зазначеного права»³¹². ЄСПЛ також наголосив про те, право на доступ до суду не є абсолютним і може підлягати обмеженням, про що детальніше йтиметься в наступному підрозділі.

Т. А. Цувіна зауважує, що відповідні обмеження можуть бути легітимними та нелегітимними. Як приклад легітимних обмежень вчена наводить встановлення в цивільному процесуальному законодавстві вимог до форми й змісту позовної заяви, порядку звернення до суду за судовим захистом, вимоги щодо необхідності дотримання правил юрисдикції, строків оскарження тощо, оскільки такі обмеження права на доступ до суду спрямовані на забезпечення належного здійснення судочинства в цивільних справах. Хоча в окремих випадках і ці обмеження можуть стати дійсними перешкодами здійснення зазначеного права, що порушуватиме вимоги ч. 1 ст. 6 Конвенції³¹³.

В. А. Кройтор для ілюстрації законних обмежень згадує передбаченні законом строки давності, заходи забезпечення позову, нормативне регулювання права на порушення провадження в суді за цивільним позовом стосовно неповнолітніх та психічно хворих осіб³¹⁴.

Таким чином, доступ до суду (правосуддя), у контексті забезпечення виконання завдання цивільного (господарського) судочинства, характеризується можливістю «користуватися» судом для того, щоб домогтися правосуддя (справедливого суду) для захисту порушених, невизнаних чи оспорених прав, свобод або інтересів, тобто означає право «дістатися» до суду як суб'єкта, що здійснює правосуддя. Відповідне право має забезпечуватися на законодавчому рівні через чітке регламентування принципу забезпечення доступу до правосуддя і

³¹² Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: моногр. Харків: Право, 2010. С. 27.

³¹³ Цувіна Т. Право на доступ до суду: підхід ЄСПЛ. Підприємство, господарство і право. 2020. № 4. С. 62.

³¹⁴ Кройтор В. А. Сутність принципу верховенства права при здійсненні правосуддя в цивільних справах. Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (Харків, 20 травня 2022 р.). Харків, 2022. С. 58.

постійний моніторинг легітимності застосування встановлених обмежень права на доступ до правосуддя.

8.3 Позиція Європейського суду з прав людини щодо забезпечення доступу до правосуддя

В. В. Комаров та Н. Ю. Сакара влучно підкреслили, що право на справедливий судовий розгляд у широкому значенні закріплене в п. 1 ст. 6 Конвенції «й ототожнюється з правом на доступ до правосуддя, тобто кожна особа повинна мати можливість ініціювати судовий розгляд справи щодо своїх цивільних прав і свобод та отримати справедливий і ефективний судовий захист. Також особа повинна мати безпосередній доступ, не обтяжений якимись юридичними чи фактичними перешкодами, до судової установи, а розгляд справи мусить відбуватися з додержанням усіх вимог, що передбачені п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, оскільки мова не може йти про справедливий судовий розгляд, якщо справа вирішена, наприклад, з порушенням вимоги публічності, розумності строків, незалежності чи безсторонності суддів тощо»³¹⁵.

Згідно із ч. 1 ст. 2 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» рішення ЄСПЛ є обов'язковим для виконання Україною відповідно до ст. 46 Конвенції.

Вище вже було визначено, що доречно та логічно розглядати доступ до суду (правосуддя) як суб'єктивне право. Це узгоджується і з позицією ЄСПЛ, розуміння якої має неабияке значення для забезпечення виконання завдання цивільного та господарського судочинства. Ще у 1975 р. ЄСПЛ констатував, що ч. 1 ст. 6 Конвенції прямо не встановлює право на доступ до судів чи трибуналів. У ній проголошено права, які є різними, але впливають з тієї самої основної ідеї, і які, взяті разом, складають одне право, конкретно не визначене у вужчому сенсі цього терміну. У зв'язку із цим право доступу є невід'ємним елементом права, визначеного ч. 1 ст. 6. Це не розширене тлумачення, яке накладає на Договірні держави нові зобов'язання: воно ґрунтується на самих термінах першого речення ч. 1 ст. 6, якщо читати його в контексті та з огляду на об'єкт і мету Конвенції, правотворчий

³¹⁵ Комаров В. В., Сакара Н. Ю. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві: навч. посіб. Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2007. С. 15–16.

договір, а також на загальні принципи права. Суд приходить до висновку, що ч. 1 ст. 6 гарантує кожному право на звернення до суду з будь-яким позовом щодо його цивільних прав та обов'язків. Таким чином, ця стаття втілює «право на суд», з якого право на доступ, тобто право ініціювати провадження в судах у цивільних справах, становить лише один аспект. До цього додаються гарантії, передбачені ч. 1 ст. 6 як щодо організації та складу суду, так і щодо здійснення судочинства. А загалом, усе зазначене становить право на справедливий розгляд³¹⁶. З такою думкою важко не погодитися. Адже для кожної людини у правовій державі, насамперед, важливо мати доступ до правосуддя і можливість вільно, швидко, безперешкодно реалізувати право на судовий захист³¹⁷.

У подальшому ЄСПЛ уточнював окремі аспекти своєї позиції чи додатково її розтлумачував. Зокрема, у рішенні у справі *Ashingdane v. The United Kingdom* ЄСПЛ ще раз поєднав «право особи на суд» та «доступ до суду», підкресливши необхідність встановлення, що ступінь доступу, наданий згідно з національним законодавством, був достатнім для забезпечення «права особи на суд», беручи до уваги верховенство права в демократичному суспільстві. Крім того, Суд наголосив, що право на доступ до суду не є абсолютним і може підлягати обмеженням. Хоча вони непрямо дозволені, оскільки право доступу за самою своєю природою вимагає регулювання з боку держави, регулювання, яке може змінюватися в часі та на місці відповідно до потреб і ресурсів громади та окремих осіб³¹⁸.

Прикладами легітимності застосування таких обмежень ЄСПЛ вважає, зокрема, випадки, коли йдеться про умови прийнятності апеляції (див., наприклад, п. 40 Рішення у справі *Levages Prestations Services v. France*³¹⁹) або де інтереси правосуддя вимагають, щоб

³¹⁶ Case of *Golder v. The United Kingdom* (Application no. 4451/70). European Court of Human Rights. Strasbourg, 21 February 1975. §§ 28, 36. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57496%22%5D%7D>.

³¹⁷ Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / За заг. ред. Василюк Н. В., Гуляк Б. І., Кота О. О. Київ: ВД «Дакор», 2021. С. 23.

³¹⁸ Case of *Ashingdane v. The United Kingdom* (Application no. 8225/78). European Court of Human Rights. Strasbourg, 28 May 1985. § 57. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57425%22%5D%7D>.

³¹⁹ Case of *Levages Prestations Services v. France* (Application no. 21920/93). European Court of Human Rights. Strasbourg, 23 October 1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58065%22%5D%7D>.

заявник у зв'язку зі своєю апеляцією надавав гарантію сплати судових витрат, понесених іншою стороною (див., наприклад, п. 61 Рішення у справі *Nikolai Tolstoy-Miloslavsky v. The United Kingdom*³²⁰).

Також ЄСПЛ допускає можливість обмеження поширення цивільного аспекту ст. 6 Конвенції на трудові спори між державними службовцями й державою. Однак ЄСПЛ відразу констатував: для того, щоб держава-відповідач могла посилатися в Суді на статус заявника як державного службовця для виключення захисту, передбаченого статтею 6, мають бути виконані дві умови. По-перше, держава у своєму національному законодавстві повинна чітко виключити доступ до суду для відповідної посади чи категорії персоналу. По-друге, виключення має бути виправдане об'єктивними причинами в інтересах держави. Лише факт того, що заявник перебуває в секторі чи відділі, який бере участь у здійсненні повноважень, наданих публічним правом, сам по собі не є вирішальним. Задля виправдання виключення державі недостатньо встановити, що відповідний державний службовець бере участь у здійсненні публічної влади або що існує «особливий зв'язок довіри та лояльності» між державним службовцем та державою як роботодавцем. Держава також має довести, що предмет спору пов'язаний із здійсненням державної влади або що він поставив під сумнів особливий зв'язок. Таким чином, в принципі, не може бути виправдання для виключення з гарантій ст. 6 звичайних трудових спорів, таких, що стосуються заробітної плати, надбавок або подібних прав, на підставі особливого характеру відносин між конкретним державним службовцем і відповідною державою (п. 6 Рішення у справі *Vilho Eskelinen and others v. Finland*³²¹; п. 87 Рішення у справі *Олександр Волков проти України*³²²).

³²⁰ Case of *Nikolai Tolstoy-Miloslavsky v. the United Kingdom* (Application no. 35573/97). European Court of Human Rights. Strasbourg, 3 December 1997. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-4058%22%5D%7D>.

³²¹ Case of *Vilho Eskelinen and others v. Finland* (Application no. 63235/00). European Court of Human Rights. Strasbourg, 19 April 2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22:%5B%2263235/00%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-80249%22%5D%7D>.

³²² Справа «Oleksandr Volkov проти України» (Заява № 21722/11). Європейський суд з прав людини. Страсбург, 9 січня 2013 року (остаточне 27 травня 2013 року). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/#%7B%22itemid%22:%5B%22001-126884%22%5D%7D>.

У 1986 р. ЄСПЛ на підставі прецедентної практики Суду, у тому числі з урахуванням викладеного у рішенні у справі *Ashingdane v. The United Kingdom*, виокремив такі принципи:

(а) право на доступ до суду, гарантоване ч. 6 ст. 1 не є абсолютним, але може підлягати обмеженням; вони дозволені опосередковано, оскільки право доступу «за самою своєю природою вимагає регулювання з боку держави, регулювання, яке може змінюватися в часі та на місці відповідно до потреб і ресурсів громади та окремих осіб»;

(б) встановлюючи таке регулювання, Договірні держави користуються певною свободою розсуду, але остаточне рішення щодо дотримання вимог Конвенції залишається за Судом. Він повинен переконатися, що застосовані обмеження не обмежують і не скорочують доступ, наданий особі, таким чином або в такому обсязі, що порушується сама суть права;

(с) крім того, обмеження не буде сумісним із ч. 1 ст. 6, якщо воно не переслідує законну мету і якщо немає розумного співвідношення пропорційності між використаними засобами та метою, яку потрібно досягти³²³.

Отже, наведені вище приклади допустимих з погляду ЄСПЛ обмежень права доступу до суду мають застосовуватися тільки з огляду на ці три принципи у сукупності.

ЄСПЛ неодноразово керувався при ухваленні своїх рішень наведеними принципами, зокрема, у справах *Fayed v. The United Kingdom*³²⁴, *Philis v. Greece*³²⁵, *De Geouffre De La Pradelle v. France*³²⁶,

---

³²³ Case of *Lithgow and others v. The United Kingdom* (Application no. 9006/80; 9262/81; 9263/81; 9265/81; 9266/81; 9313/81; 9405/81). European Court of Human Rights. Strasbourg, 8 July 1986. § 194. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57526%22%7D>}.

³²⁴ Case of *Fayed v. The United Kingdom* (Application no. 17101/90). European Court of Human Rights. Strasbourg, 21 September 1990. § 65. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57890%22%7D>}.

³²⁵ Case of *Philis v. Greece* (Application no. 12750/87; 13780/88; 14003/88). European Court of Human Rights. Strasbourg, 27 August 1991. § 59. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57681%22%7D>}.

³²⁶ Case of *De Geouffre De La Pradelle v. France* (Application no. 12964/87). European Court of Human Rights. Strasbourg, 16 December 1992. § 28. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57778%22%7D>}.

*Bellet v. France*³²⁷, Мельник проти України³²⁸, Мушта проти України³²⁹, Закарпатська обласна спілка споживчих товариств та інші проти України³³⁰, інколи звертаючи увагу на додаткові аспекти. Так, у рішенні у справі *De Geouffre De La Pradelle v. France* Суд визнав, що заявник не мав практичного, ефективного права на доступ до суду³³¹, тобто такий доступ має бути реальним і забезпеченим. У продовження, у рішенні у справі *Bellet v. France* ЄСПЛ констатував: для того, щоб право на доступ було ефективним, особа повинна мати чітку практичну можливість оскаржити дію, яка є втручанням у її права. В розглядуваному ж випадку, загалом, система не була достатньо чіткою або недостатньо забезпеченою гарантіями, щоб запобігти непорозумінням щодо процедур використання доступних засобів правового захисту та обмежень, що впливають із їх одночасного використання³³².

Ефективність права на доступ до суду забезпечується, на думку ЄСПЛ, серед іншого, доступністю, чіткістю і передбачуваністю положень законодавства та практики, зокрема правил щодо форми, строків подання скарги і строків давності (п. 51 Рішення у справі Закарпатська обласна спілка споживчих товариств та інші проти України³³³).

Надалі ЄСПЛ доповнив свою позицію щодо гарантування особі права на доступ до суду при вирішенні питання щодо її цивільних прав

³²⁷ Case of *Bellet v. France* (Application no. 23805/94). European Court of Human Rights. Strasbourg, 4 December 1995. § 31. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57952%22%5D%7D>.

³²⁸ Справа «Мельник проти України» (Заява № 23436/03). Європейський суд з прав людини. Страсбург, 28 березня 2006 року. § 22. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_037#Text.

³²⁹ Справа «Мушта проти України» (Заява № 8863/06). Європейський суд з прав людини. Страсбург, 18 листопада 2010 року (остаточне 18 лютого 2011 року). § 37. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_660#Text.

³³⁰ Справа «Закарпатська обласна спілка споживчих товариств та інші проти України» (Заява № 65719/10 та 2 інші заяви). Європейський суд з прав людини. Страсбург, 15 вересня 2022 року (остаточне 15 грудня 2022 року). § 44. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_h59/print.

³³¹ Case of *De Geouffre De La Pradelle v. France* (Application no. 12964/87). European Court of Human Rights. Strasbourg, 16 December 1992. § 35. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57778%22%5D%7D>.

³³² Case of *Bellet v. France* (Application no. 23805/94). European Court of Human Rights. Strasbourg, 4 December 1995. §§ 36, 37. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57952%22%5D%7D>.

³³³ Справа «Закарпатська обласна спілка споживчих товариств та інші проти України» (Заява № 65719/10 та 2 інші заяви). Європейський суд з прав людини. Страсбург, 15 вересня 2022 року (остаточне 15 грудня 2022 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_h59/print.

та обов'язків. Суд вважає, що право на доступ до суду включає не лише право ініціювати судові провадження, але й право на «вирішення» справи судом. Було б дивним, якби правові системи Договірних Сторін дозволяли особі пред'являти позов до суду, але, в той же час, не гарантували того, що за таким позовом буде прийняте остаточне й обов'язкове до виконання судові рішення. Немислимо, аби ч. 1 ст. 6 Конвенції детально описувала процесуальні гарантії сторін у справі – справедливість, публічність, розумність строку у провадженні, але водночас не гарантувала би того, що спір між сторонами буде вирішено шляхом ухвалення остаточного та обов'язкового до виконання судового рішення³³⁴. Це саме ЄСПЛ повторив у рішенні у справі *Меньшакова проти України*³³⁵.

Подібні аргументи ЄСПЛ навів ще у 1997 р. у рішенні у справі *Hornsby v. Greece*, але у поєднанні категорії «доступ до суду» із виконанням судових рішень, підсумувавши, що для цілей ст. 6 виконання рішення, ухваленого будь-яким судом, має розцінюватися як складова частина «судового розгляду»³³⁶.

Таким чином, від самого початку право на доступ до суду розглядалося ЄСПЛ як право ініціювати розгляд справи в суді. Водночас далі зазначене право почало включати й право на розгляд справи. Завдяки ж еволюційному тлумаченню в практиці ЄСПЛ з часом складовою права на доступ до суду була визнана також вимога виконання судового рішення³³⁷.

Не оминув ЄСПЛ і питання оскарження судових рішень у контексті змісту доступу до суду. На його думку, ч. 1 ст. 6 Конвенції не зобов'язує Договірні держави створювати апеляційні чи касаційні суди. Тим не менш, держава, яка засновує такі суди, повинна забезпечити, щоб особи, які підлягають відповідальності перед цими судами,

³³⁴ Case of *Kutić v. Croatia* (Application no. 48778/99). European Court of Human Rights. Strasbourg, 1 March 2002 (Final 01/06/2002). § 25. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/echr/2002/en/28575>.

³³⁵ Справа «Меньшакова проти України» (Заява № 377/02). Європейський суд з прав людини. Страсбург, 8 квітня 2010 року (остаточне 4 жовтня 2010 року). § 52. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_766#Text.

³³⁶ Справа «Горнсбі проти Греції» (Заява № 18357/91). Європейський суд з прав людини. Страсбург, 19 березня 1997 року. § 40. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079#Text.

³³⁷ Цувіна Т. Право на доступ до суду: підхід ЄСПЛ. Підприємство, господарство і право. 2020. № 4. С. 60–61.

користувалися основними гарантіями, які містяться в ст. 6 (п. 25 Рішення у справі *Delcourt v. Belgium*)³³⁸. Окремо Судом наголошено, виходячи із його прецедентної практики щодо України, на застосуванні указаних гарантій до провадження суду касаційної інстанції у цивільних справах (п. 39 Рішення у справі *Мушта проти України*)³³⁹.

Однак спосіб застосування ст. 6 Конвенції до провадження в апеляційних і касаційних судах залежить від особливостей конкретного провадження. При цьому має враховуватися вся сукупність проваджень у національному судочинстві, роль у ньому апеляційного чи касаційного суду (п. 59 Рішення у справі *Nikolai Tolstoy-Miloslavsky v. The United Kingdom*)³⁴⁰, а також норми внутрішнього законодавства (п. 24 Рішення у справі *Мельник проти України*)³⁴¹.

Можна навести ще багато прикладів із практики ЄСПЛ щодо розкриття змісту доступу до суду. Проте все завжди зводиться до того, що право на доступ до суду є невід'ємним елементом права на справедливий суд. Тому право на доступ до суду має гарантуватися і забезпечуватися Договірними державами в повному обсязі. І час від часу ЄСПЛ відзначає додаткові аспекти, що характеризують право на доступ до суду. Зокрема, у рішенні в справі *Мельник проти України* ЄСПЛ зауважив, що коли питання стосується ефективного засобу правового захисту, цей засіб правового захисту має існувати з достатньою мірою певності. У зв'язку з цим Суд дотримується думки, що застосування зворотного в часі цивільного процесуального законодавства порушуватиме принцип юридичної визначеності і буде несумісним з нормами закону, якщо він позбавляє особу доступу до засобів правового захисту, які мали б бути ефективними згідно

³³⁸ Case of *Delcourt v. Belgium* (Application no. 2689/65). European Court of Human Rights. Strasbourg, 17 January 1970. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57467%22%5D%7D>.

³³⁹ Справа «Мушта проти України» (Заява № 8863/06). Європейський суд з прав людини. Страсбург, 18 листопада 2010 року (остаточне 18 лютого 2011 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_660#Text.

³⁴⁰ Case of *Nikolai Tolstoy-Miloslavsky v. The United Kingdom* (Application no. 35573/97). European Court of Human Rights. Strasbourg, 3 December 1997. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-4058%22%5D%7D>.

³⁴¹ Справа «Мельник проти України» (Заява № 23436/03). Європейський суд з прав людини. Страсбург, 28 березня 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_037#Text.

положень п. 1 ст. 35 Конвенції³⁴². Тобто, по суті, тут також ідеться про забезпечення права на доступ до суду.

Звернув ЄСПЛ увагу і на необхідність більш гнучкого застосування норм законодавства. Наприклад, Рішенням у справі *Pérez De Rada Cavanilles v. Spain* підтверджено, що особливо суворе застосування національними судами процесуального правила позбавило заявника права на доступ до суду³⁴³.

Національні суди України у своїй практиці постійно спираються на позиції ЄСПЛ. Зокрема, у Постанові від 04.07.2023 у справі № 203/2741/22 ВС зазначив, що згідно з усталеною практикою ЄСПЛ, реалізуючи положення Конвенції, необхідно уникати занадто формального ставлення до передбачених законом вимог, оскільки доступ до правосуддя повинен бути не лише фактичним, але й реальним. Надмірний формалізм при вирішенні питання щодо прийняття позовної заяви або скарги є порушенням права на справедливий судовий захист. Судові процедури повинні бути справедливими, тому особа безпідставно не може бути позбавлена права на доступ до суду, оскільки це буде порушенням права, передбаченого ст. 6 Конвенції, на справедливий суд³⁴⁴. ВС також акцентував увагу на тому, що Україна, як учасниця Конвенції, повинна створювати умови щодо забезпечення доступності правосуддя як загальновизнаного міжнародного стандарту справедливого судочинства³⁴⁵.

Всі наведені вище погляди ЄСПЛ на доступ до суду (правосуддя), його зміст у поєднанні з іншими категоріями і складовими права на справедливий суд при їх застосуванні судами в Україні певним чином забезпечують виконання завдання цивільного судочинства.

---

³⁴² Справа «Мельник проти України» (Заява № 23436/03). Європейський суд з прав людини. Страсбург, 28 березня 2006 року. § 30. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_037#Text.

³⁴³ Case of *Pérez De Rada Cavanilles v. Spain* (Application no. 116/1997/900/1112). European Court of Human Rights. Strasbourg, 28 October 1998. § 49. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58260%22%5D%7D>.

³⁴⁴ Постанова Верховного Суду від 04.07.2023 р. у справі № 203/2741/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112058183>.

³⁴⁵ Постанова Верховного Суду від 25.01.2018 р. у справі № 127/10382/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72243481>.

ВИСНОВКИ

1. Позитивістські налаштована традиційна праксеологія або «теорія ефективної колективної дії», що побудована на принципах прагматизму, не витримує критики з боку прибічників юснатуралізму стосовно її безпідставних претензій на роль загальної методологічної основи цілепокладення (процесу осмислення, вибору та формулювання мети) та цілереалізації (розгортання діяльності з досягнення мети) в процесуальному праві. Це підтверджують спроби встановити у якості універсальних різні, переважно кількісні, інструменти оцінки ефективності правосуддя, передусім такі як індекс верховенства права (Rule of Law Index), моніторинговий інструмент Система правосуддя в Європі (European judicial systems CEPEJ Evaluation Report), Матриця показників правосуддя ЄС (EU Justice Scoreboard). В них закладені утилітарні критерії ефективності, що ґрунтуються на співмірності позитивних соціально значущих результатів матеріальним витратам, ігноруючи при цьому саме існування абсолютних цінностей (гідність, життя, справедливість тощо), що не мають і не можуть мати конкретного вартісного вираження.

2. В умовах плюралізму альтернативних інтерпретацій, що супроводжує на зламі тисячоліть процес становлення філософії постмодерну, формується настанова на заміну прагматичної праксеології аксіологічною телеологією. Історично цей процес виникає в контексті антропоцентричної філософської телеології, яка абсолютизує розумну кінцеву причину (телос) будь-якого акту людської діяльності, що виявилася найбільш когерентною цілепокладанню завдань сучасного судочинства. Принципово нові загальні світоглядні засади ефективнішої методології правової телеології мають надзвичайно складний характер і знаходяться на стику морально-етичної праксеології, філософсько-правової аксіології та герменевтики права.

3. Суть телеологічного аргументу в праві полягає в тому, що ситуативна користь не може виступати в якості універсального критерія ефективності вирішення судового спору. Таким абсолютом є Найвища Справедливість як кінцева мета правосуддя та головна ціннісна орієнтація будь-якого акту реалізації права. Такий ідеал не є чистою

абстракцією, бо загальні уявлення про Добро і Справедливість постійно втілюються в соціально значущих актах поведінки і тому завжди мають індивідуалізований, людиновимірний характер. Процесуальна телеологія виходить із того, що діалектика загального і конкретного в процесі винесення справедливого рішення у певній справі реалізується не лише за рахунок вибору найоптимальніших технологій, а головним чином у процесі інтерпретаційних комунікацій учасників судового процесу, чого не визнає затиснута лещатами суто технічної «знаряддєвості» позитивістська праксеологія.

4. Сучасний позитивізм робить ставку на підміну телеологічного цілепокладення технократичною цілереалізацією, що наочно демонструють так звані технології SMART-цілей. На практиці в такій спосіб кінцева мета виводиться за рамки цілепокладення, а замість неї «нарізаються» проміжні часткові цілі, «обмежені» відповідними дороговказними принципами. Саме такій підхід реалізований законодавцем в процесуальних кодексах України, в тому числі в ЦПК України та ГПК України, при визначенні завдання певного судочинства, де під завданням судочинства законодавець розуміє «розгляд та вирішення» певної цивільної справи шляхом «винесення судового рішення», що зобов'язане відповідати критеріям «справедливості, неупередженості та своєчасності», а метою судочинства – «захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів» (ч. 1 ст. 2 ЦПК України, ч. 1 ст. 2 ГПК України). Легальне визначення завдань цивільного та господарського судочинства вказує на подвійну правову природу їх цілепокладення: матеріальну і процесуальну. Захист прав, свобод і законних інтересів – це матеріальна мета, вирішення справи шляхом винесення правосудного рішення – це суто процесуальна мета. Враховуючи первинний характер матеріального права і похідний процесуального, саме перший вид цілепокладення мусить отримати базовий характер, однак в ЦПК України, і в ГПК України закріплена перевернута ієрархія цих цілей.

5. Поняття «мета» і «завдання», попри їх етимологічну близькість, потребують чіткого розмежування передусім за обсягом. «Мета» – це ширше поняття, що визначає кінцевий результат, якого прагнуть досягти, а «завдання» – це проміжні, більш часткові цілі, які «легко можуть трансформуватись у нову мету з одночасним виділенням проміжних, конкретніших завдань. Уникнення законодавцем

розмежування понять мети та завдання судочинства породжує певні методологічні проблеми не лише в теоретичному розумінні його сутності й призначення, а в правотворенні та правореалізації. Концептуальна невизначеність діалектики загальної мети правосуддя та конкретних завдань провадження у справі утворює сприятливі умови для масових та систематичних зловживань процесуальними правами.

6. Закріплене у чинному процесуальному законодавстві позитивістсько налаштоване цілепокладення має негативне практичне значення, адже підміна утилітарною тактикою сторін загальної морально-правової телеології судочинства неминуче веде до зловживання правом. Це зумовлено насамперед тим, що зловживання як матеріальним правом, так і процесуальними правами завжди базується на зухвалому перекрученні кінцевої мети правосуддя, самої ідеї справедливості. Із цього випливає пропозиція для ефективної протидії зловживанню правом головну увагу перенести зі спроб укладення фатально неповних переліків форм процесуальних зловживань на з'ясування телеології відповідних процесуальних дій.

7. Концептуальне розуміння закріпленого в ЦПК України і ГПК України завдання судочинства в однині безапеляційно свідчить про те, що законодавець передбачає не низку почергових завдань (або часткових цілей), а певним чином узагальнене цілепокладання судочинства, що пов'язане, але водночас не тотожне «меті ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави». Таким чином, законодавець фактично підміняє «кінцеву ціль» (мету) «призначенням».

8. Застосування норм Конституції України як норм прямої дії є базовим конституційним параметром системи права України й обумовлює те, що Конституція України не просто впливає на цивільне і господарське судочинство як складну процесуальну процедуру (процесуальну форму) захисту приватних прав та на відповідне процесуальне законодавства, а визначає засоби досягнення їх завдання. Разом з тим, практичне застосування конституційних норм у разі існування клопотання сторони спору про суперечність закону, що має застосовуватися до спірних відносин, Основному Закону України породило значні проблеми в судовій практиці й у недалекому майбутньому може призвести до «підвішування» всього правового поля

України й породження нестабільності судової практики. Це обумовлено тим, що гарантуючи стабільність правопорядку, суди нерідко вимушені жертвувати захистом конкретного права й це породжує питання про відсутність його ефективного судового захисту.

9. Оскільки в порядку цивільного судочинства, як загальної юрисдикції, вирішується найбільша кількість справ, що стосуються численних найвищих цінностей, «одягнених» в права фізичної особи, завуальованим завданням цивільного судочинства слід вважати досягнення соціальної гармонії. На це вказують й завдання таких окремих процедур цивільного судочинства, як врегулювання цивільного спору за участю судді, мирова угода, окремі справи, що розглядаються в порядку окремого провадження тощо.

10. Системна практика відмови судів у відкритті провадження за виключними обставинами свідчить про прогнозоване нівелювання значення рішень Конституційного Суду України, знецінення інституту конституційної скарги як засобу юридичного захисту в цілому та відсутність ефективного судового захисту прав осіб на національному рівні, що свідчитиме, зокрема, й про нівелювання завдання цивільного й господарського судочинства.

11. Правосуддя є єдиним призначенням і кінцевою метою судової влади в Україні в цивільній і господарській юрисдикціях Проте його не слід визнавати функцією судової влади в Україні, адже правосуддя охоплює всю процесуальну діяльність суду з розгляду та вирішення судової справи в її динаміці та усіх її проявах, незалежно від її процесуальних і матеріально-правових особливостей, а функції мають визначати окремі напрямки такої діяльності. Функції судової влади визначають цілереалізацію, що ґрунтується на цілепокладанні судової влади, тобто її завданнях. Критерієм визначення спеціальних функцій судової влади в цивільному та господарському судочинстві є завдання, покладені на судову владу при здійсненні правосуддя в цивільних і господарських справах, що не тотожні завданням суду і завданням цивільного і господарського судочинства, хоча тісно з ними пов'язані. Спеціальними функціями судової влади в цивільному та господарському судочинстві в Україні загалом слід визнати: вирішення індивідуальних юридичних спорів; звернення до примусового виконання безспірних грошових вимог; підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів; забезпечення виконавчого

провадження; судовий контроль за виконавчим провадженням; екзекватура рішень іноземних судів і органів альтернативного вирішення спорів; підтримка альтернативного вирішення спорів; судовий контроль у процедурах банкрутства. Однак, підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, екзекватура рішень іноземних судів і підтримка альтернативного вирішення спорів характерні тільки для цивільного судочинства, тоді як судовий контроль у процедурах банкрутства – тільки для господарського. Кожній вищевказаній функції відповідає окреме завдання, що виконують суди у відповідному судочинстві, а також спеціальна процедура вирішення відповідних судових справ.

12. Множинність спеціальних функцій і завдань судової влади в цивільному й господарському судочинстві є функціональною передумовою його диференціації. Диференційований характер цивільного та господарського судочинства обумовлює визначення завдань не лише для відповідного виду судочинства загалом, а і його складових. Тому в основі будь-якого критерію внутрішньої диференціації судочинства, крім матеріально-правового, що залежить від категорій цивільних (господарських) справ, так чи інакше лежить завдання (мета) відповідних процедур. Інстанційна диференціація цивільного (господарського) судочинства полягає в його поділі на стадії, що є структурно та темпорально відокремленими його частинами, зміст яких становить процесуальна діяльність суб'єктів судового процесу, спрямована на досягнення мети відповідної інстанції – суду чи органу (особи), яка здійснює примусове виконання рішень. Оскільки діяльність всіх суб'єктів цивільного й господарського процесу на тій чи іншій стадії не об'єднана однією метою (ціллю), критерієм поділу судочинства на стадії має не загальна мета процесуальної діяльності, а мета діяльності суду, що обумовлюються, зокрема, інстанційністю.

13. Мета цивільного судочинства, що впливає зі ст. 2 ЦПК України, в широкому розумінні включає два напрями: 1) вирішення конкретних (індивідуальних) цивільних спорів; 2) реалізація соціальної функції (цілей) правосуддя. Зазначені напрями перебувають у системному зв'язку і завжди взаємопов'язані, хоча інколи видаються різновекторними (чи є такими по суті), якщо аналізувати короткострокові й середньострокові перспективи мети цивільного

судочинства. Різновекторність цих напрямів ґрунтується, зокрема, на протилежних цілях сторін спору, інших учасників справи тощо. Спільним в довгостроковій перспективі є нормативно визначена в ст. 2 ЦПК України мета цивільного судочинства – ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави.

14. Те, що кожна цивільна й господарська справа є унікальною, спільність процесуальних процедур і нормативно-визначеного порядку розгляду справ в частині дотримання справедливості, своєчасності розгляду й вирішення цивільної справи неупередженим судом вказує на те, що завдання цивільного судочинства є єдиним і спільним для всіх справ відповідної юрисдикції. Завдання цивільного судочинства є довгим процесуальним і багатоаспектним ланцюжком, кожна ланка якого має самостійне значення в процесуальному, та в підсумку в матеріально-правовому значенні. Аналогічне твердження може бути застосовано й стосовно господарського судочинства.

15. У разі укладання сторонами спору мирової угоди чи відмови позивача від позову категорії «врегулювання спору», «вирішення справ» і «захист права» втрачають свою первісну синонімічними, а досягнення завдання цивільного судочинства здійснюється шляхом добровільного врегулюванні цивільного спору, чим також досягається мета правосуддя.

16. Соціальна функція цивільного судочинства формує соціалізацію цивільного судочинства, що сприяє соціальній справедливості і наближує правосуддя до потреб суспільства. Сучасні реалії здійснення правосуддя судами в цивільних і господарських справах свідчать про те, що у складних, незвичних правових ситуаціях суди подекуди вважають пріоритетом забезпечення стабільності правопорядку, розуміючи під цим соціальну функцію правосуддя, і не вдаються до нетипового формату вирішення спору.

17. Цивільне і господарське судочинство, які хоч і мають певні риси послуги (зокрема, доступність, процедурність, результат), не можна вважати послугою в класичному цивільно-правовому сенсі. Не підпадає воно і під поняття адміністративної чи публічної послуги. Зважаючи на це, а також на те, що судові витрати не покривають витрати держави на утримання судів, його слід розуміти як відповідне суспільне благо.

18. Генеза завдання цивільного судочинства своїм корінням сягає архаїчних часів, коли кінцевою метою суду було примирення сторін. В період Київської Русі суду була притаманна певна боротьба між завданням правосуддя та фіскальними функціями, як частіше вирішувалася на користь правосуддя, що було обумовлено альтернативністю судового вирішення спору та можливістю сторін самостійно його врегулювати, а також впливом на судову діяльність Церкви. Процесуальна доктрина в Російській імперії кінця XIX – початку XX столітті загалом зводила цілі цивільного судочинства до їх сучасного розуміння, що полягає в забезпеченні певного соціального блага (реалізація права, охорона громадського ладу тощо) й вирішення індивідуальних спорів матеріально-правового характеру. В основу ж мети цивільного судочинства за Цивільним процесуальним кодексом Австро-Угорщини 1895 року була покладена соціальна функція судочинства.

19. За радянських часів основними завданнями цивільного судочинства було з'ясування матеріальної істини, захист радянського суспільного й державного устрою, соціалістичної системи господарства та соціалістичної власності, виховання громадян у дусі точного й неухильного виконання радянських законів, поваги до прав, честі й гідності громадян, до правил соціалістичного співжиття, сприяння в охороні прав трудящих. Формулювання закріпленого в ЦПК УРСР 1963 р. завдання радянського цивільного судочинства яскраво вказує на те, що в його основу покладено позитивіське розуміння права і в ієрархії соціальних цінностей в УРСР, як і в СРСР загалом, на першому місці стояли публічні інтереси, що затьмарювали права та інтереси громадян, підприємств, установ і організацій. Зміна в 1992 році легального визначення завдання цивільного судочинства в ст. 2 ЦПК України відобразила докорінну зміну вектору призначення цивільного судочинства та законодавче закріплення пріоритету людини як соціальної цінності, проте залишився примат позитивізму та переважання досягнення об'єктивної істини. Під впливом зміни засадничих ідей здійснення правосуддя у цивільних справах в основу визначеного в ЦПК України 2004 р. завданням цивільного судочинства було покладено не охорону, а захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод та інтересів.

20. Історичні корені завдання господарського судочинства, що нині уніфіковане із завданнями цивільного судочинства, сягають

завдань квазісудового державного арбітражу, які відображали не стільки напрямок діяльності цих органів, скільки загальний політичний вектор радянської влади й радянські політичні декларації. Проте завдання радянського державного арбітражу істотно відрізняються від завдань господарського судочинства.

21. В більшості країн світу завдання цивільного (комерційного) судочинства не знаходять ні свого нормативного закріплення, ні доктринального визначення і їх процесуальна доктрина, зосереджена переважно на вирішенні практичних питань, не бачить практичної потреби в з'ясуванні цілепокладання судочинства. В західній процесуальній доктрині ствердилась відмова від ідеї про те, що цивільні суди повинні при вирішенні приватноправових питань слугувати соціальним, національним чи урядовим цілям, внаслідок чого основна мета цивільного судочинства визначається як забезпечення ефективного та справедливого вирішення відповідних справ згідно з правовими нормами і принципами, пристосованими до унікальних потреб і цінностей кожної окремої країни.

22. Логіка викладення завдання і мети в ст. 2 ГПК України і ст. 2 ЦПК України виглядає суперечливо, адже на перший план в назві і формулюванні відповідних статей винесено завдання. Тим самим мета відсунута на другий елемент. Проте мета є основоположним елементом телеології судочинства і саме метою судочинства обумовлюються процесуально-правові засоби. Виконання завдання (чи завдань) має забезпечувати досягнення мети судочинства. Тому назву ст. 2 ГПК України та ст. 2 ЦПК України доцільно викласти «Мета, завдання та основні засади господарського [цивільного] судочинства».

23. Оскільки суди не розглядають і не вирішують правових питань, які не набули процесуального вираження, і не всі питання, які отримують процесуальне вираження, є спірними, доречно завдання господарського судочинства визначати через поняття «справи», не уточнюючи, чи йдеться про спірні питання, чи то про безспірні, так, як це зробив законодавець щодо завдань цивільного судочинства.

24. Зміст завдань господарського та цивільного судочинства становить забезпечення справедливості, неупередженості та своєчасності розгляду цивільних та господарських справ із застосуванням правових засобів, передбачених нормами процесуального законодавства. Елементами завдання господарського та цивільного судочинства слід

визнати справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд та вирішення справ, кожний з яких отримує свій розвиток в основних засадах (принципах) судочинства. При цьому деякі принципи розкривають не один, а кілька елементів завдання судочинства.

25. Спірним видається віднесення до завдання господарського та цивільного судочинства України такого елемента як своєчасне вирішення справ, оскільки це є темпоральна характеристика можливості вирішення спір, а строки звернення до суду не регулюються процесуальним законодавством. Розумність же строків розгляду справи є із основних засад (принципом) цивільного й господарського судочинства.

26. Завдання цивільного й господарського судочинства значною мірою відповідають елементам закріпленого в ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод права на справедливий суд (праву на справедливий розгляд; праву на публічний розгляд; праву на розгляд упродовж розумного строку; право на розгляд незалежним судом; праву на розгляд безстороннім судом; праву на розгляд судом, встановленим законом; праву на вирішення спору щодо прав та обов'язків цивільного характеру).

27. У процесуальній доктрині, рішеннях Європейського суду з прав людини та рішеннях Конституційного Суду України спостерігається досить неоднозначне ставлення до співвідношення справедливості та верховенства права, що може бути пояснено суто абстрактним характером цих понять. Так, в одних випадках справедливість, в тому числі справедливий суд, називається елементом верховенства права, в інших – верховенство права називається складовою справедливості. В будь-якому разі, при здійсненні правосуддя у цивільних справах суд завжди має зважати на завдання цивільного судочинства, навіть при застосуванні принципів цивільного судочинства, у т.ч. верховенства права, що виносить справедливість на вищий рівень процесуальних цінностей.

28. Український законодавець не включив вимога щодо публічного розгляду справи до змісту завдань господарського та цивільного судочинства, визначивши гласність і відкритість судового процесу одними з основних засад судочинства. Це свідчить про те, що публічність розгляду цивільних і господарських справ національний законодавець виніс на ціннісно нижчий рівень, порівняно із завданням господарського та цивільного судочинства.

29. При з'ясуванні наявності порушення права на справедливий суд, обумовленого тривалістю судового провадження, ЄСПЛ досліджує хронологію розгляду справи у національних судах, важливість справи для заявника, поведінку заявника в судовому провадженні, поведінку державних органів у судовому провадженні. Відповідні критерії мають застосовуватися і при оцінці належного виконання завдань господарського та цивільного судочинства в аспекті своєчасного розгляду справ.

30. Законодавець визначає доступ до правосуддя як принцип, що є складовим елементом принципу верховенства права, сутність якого охоплює забезпечення здійснення особою права: 1) на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону; 2) на участь у розгляді в суді будь-якої інстанції справи, що стосується її прав та обов'язків, у передбаченому законом порядку; 3) на доступ до інших засобів правового захисту, якщо під час провадження порушуються її права, гарантовані Конституцією України та міжнародними договорами України. Проте ефективний доступ до суду включає також право на виконання рішення суду без невинуватених затримок.

31. «Доступ до суду» є синонімом «доступу до правосуддя», яке, своєю чергою, позначає суб'єктивне право фізичних та юридичних осіб, а також правосуб'єктних публічних утворень. «Доступність правосуддя» характеризує зовнішню сторону суб'єктивного права на доступ до правосуддя через забезпечення такого права державою. Доступ до суду (правосуддя), у контексті забезпечення виконання завдання цивільного судочинства, характеризується можливістю «користуватися» судом для того, щоб домогтися правосуддя (справедливого суду) для захисту порушених, невизнаних чи оспорених прав, свобод або інтересів, тобто означає право «дістатися» до суду як суб'єкта, що здійснює правосуддя. Відповідне право має забезпечуватися шляхом законодавчого закріплення принципу забезпечення доступу до правосуддя і постійним моніторингом легітимності застосування законодавчо встановлених обмежень права на доступ до правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Anderson R. USA/USSR: Architecture and War. Grey Room. No. 34 (Winter, 2009), pp. 80-103.
2. Arnou R. Πράξις et Θεωρία. Étude de Détail Sur le Vocabulaire Et la Pensée des Ennéades de Plotin. Paris, Alcan, 1921. VII, 87 p.
3. Baberowski J., Komljen I. Criticism as Crisis, or Why the Soviet Union Still Collapsed. *Journal of Modern European History / Zeitschrift für moderne europäische Geschichte / Revue d'histoire européenne contemporaine*. Vol. 9, No. 2, European Responses to the Crisis of the 1970s and 1980s (2011), pp. 148-166
4. Beissinger M. R. Nationalism and the Collapse of Soviet Communism. *Contemporary European History*. Vol. 18, № 3, Revisiting 1989: Causes, Course and Consequences (Aug., 2009), pp. 331-347.
5. Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch, Fassung vom 01.02.2020. [Online]. Available: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001622>.
6. Case of Airey v. Ireland (Application no. 6289/73). European Court of Human Rights. Strasbourg, 9 October 1979. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57420%22%5D%7D>.
7. Case of Ashingdane v. The United Kingdom (Application no. 8225/78). European Court of Human Rights. Strasbourg, 28 May 1985. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57425%22%5D%7D>.
8. Case of Bellet v. France (Application no. 23805/94). European Court of Human Rights. Strasbourg, 4 December 1995. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57952%22%5D%7D>.
9. Case of De Geouffre De La Pradelle v. France (Application no. 12964/87). European Court of Human Rights. Strasbourg, 16 December 1992. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57778%22%5D%7D>.

10. Case of *Delcourt v. Belgium* (Application no. 2689/65). European Court of Human Rights. Strasbourg, 17 January 1970. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57467%22%5D%7D>).
11. Case of *Fayed v. The United Kingdom* (Application no. 17101/90). European Court of Human Rights. Strasbourg, 21 September 1990. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57890%22%5D%7D>).
12. Case of *Golder v. The United Kingdom* (Application no. 4451/70). European Court of Human Rights. Strasbourg, 21 February 1975. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57496%22%5D%7D>).
13. Case of *Kutić v. Croatia* (Application no. 48778/99). European Court of Human Rights. Strasbourg, 1 March 2002 (Final 01/06/2002). URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/echr/2002/en/28575>.
14. Case of *Levages Prestations Services v. France* (Application no. 21920/93). European Court of Human Rights. Strasbourg, 23 October 1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58065%22%5D%7D>).
15. Case of *Lithgow and others v. The United Kingdom* (Application no. 9006/80; 9262/81; 9263/81; 9265/81; 9266/81; 9313/81; 9405/81). European Court of Human Rights. Strasbourg, 8 July 1986. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57526%22%5D%7D>).
16. Case of *Nikolai Tolstoy-Miloslavsky v. the United Kingdom* (Application no. 35573/97). European Court of Human Rights. Strasbourg, 3 December 1997. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-4058%22%5D%7D>).
17. Case of *Pérez De Rada Cavanilles v. Spain* (Application no. 116/1997/900/1112). European Court of Human Rights. Strasbourg, 28 October 1998. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-58260%22%5D%7D>).
18. Case of *Philis v. Greece* (Application no. 12750/87; 13780/88; 14003/88). European Court of Human Rights. Strasbourg, 27 August 1991. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57681%22%5D%7D>).

19. Case of Põnkä v. Estonia (Application no. 64160/11). European Court of Human Rights. Strasbourg, 8 November 2016 (Final 08/02/2017). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-168375%22%5D%7D>.
20. Case of Vilho Eskelinen and others v. Finland (Application no. 63235/00). European Court of Human Rights. Strasbourg, 19 April 2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22:%5B%2263235/00%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-80249%22%5D%7D>.
21. Christian von Wolff. *Philosophia Rationalis Sive Logica: Methodo Scientifica Pertractata Et Ad Usus Scientiarum Atque Vitae Aptata. Praemittitur Discursus Praeliminaris De Philosophia In Genere*. Renger, 1732. 866 pp. [Online]. Available: https://play.google.com/store/books/details?id=uQg_AAAAcAAJ&rdid=book-uQg_AAAAcAAJ&rdot=1. Accessed on: 14.05.2024.
22. Civil Code of the Republic of Lithuania. Numeris: VIII–1864, 2000–07–18. Lietuvos Respublikos Seimas. [Online]. Available: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.245495>.
23. Code civil. Dernière modification: 01/01/2020/Edition: 01/02/2020..droit.org. L’Institut Français d’Information Juridique. [Online]. Available: <http://codes.droit.org/>.
24. Código Civil de España. Real Decreto de 24 de julio de 1889 por el que se publica el Código Civil. «Gaceta de Madrid» núm. 206, de 25/07/1889. Texto Consolidado Última modificación: 4 de agosto de 2018. [Online]. Available: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1889-4763>.
25. Codul de procedură civilă din România. URL: http://www.dreptonline.ro/legislatie/codul_de_procedura_civila_noul_cod_de_procedura_civila_legea_134_2010.
26. Das J. K. Rethinking theoretical foundations of the code of civil procedure: prospect and retrospect. *Journal of the Indian Law Institute*. Vol. 53, No. 1 (January-March 2011), pp. 1-31.
27. Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen. *Archiv für Sozialwissenschaften* (Tubingen). Vol. 47. S 86–121.
28. Dubray, Charles. 2020 [1912]. Teleology. In *The Catholic Encyclopedia* 14. New York: Robert Appleton Company. Retrieved

- 3 May 2020. – via New Advent, transcribed by D. J. Potter. URL: <https://www.newadvent.org/cathen/14474a.htm>.
29. Espinas, Alfred Victor. *Des sociétés animales : étude de psychologie comparée*. Paris : Germer Baillière et Cie, 1877. 389 pages. [Online]. Available: <https://iiif.wellcomecollection.org/pdf/b21292760>. URL <https://wellcomecollection.org/works/k9t7t7te>.
30. European Commission of Human Rights. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/European_Commission_of_Human_Rights.
31. Faber M. Kosakische Aufstände und ihre Anführer: Heroisierung, Dämonisierung und Tabuisierung der Erinnerung. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Neue Folge, Bd. 65, H. 1, (2017), pp. 11-33.
32. Federico De Fazio. Springer Nature B.V. Robert Alexy's Philosophy of Law. Faculty of Law, University of Buenos Aires, Buenos Aires, Argentina. *Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy*. 2021. P. 2–3. https://doi.org/10.1007/978-94-007-6730-0_238-1.
33. Gidi A. Teaching Comparative Civil Procedure. *Journal of Legal Education*. Vol. 56, No. 4 (December 2006), pp. 502-509.
34. Godlewski W. *Austryackie prawo procesowe cywilne: podręcznik systematyczny dla nauki i praktyki*. Lwów: Nakładem K. S. Jakubowskiego, 1900. 516 s.
35. Gottwald P. Civil Procedure Reform in Germany. *The American Journal of Comparative Law*. Vol. 45, No. 4, Symposium: Civil Procedure Reform in Comparative Context (Autumn, 1997), pp. 753-766.
36. Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights - Right to a Fair Trial (civil limb): updated to 31 August 2023, European Court of Human Rights, 2023.
37. Habscheid W. J. The fundamental principles of the law of civil procedure. *The Comparative and International Law Journal of Southern Africa*. Vol. 17, No. 1 (MARCH 1984), pp. 1-31
38. Hill R. The Collapse of the Soviet Union. *History Ireland*. Vol. 13, No. 2 (Mar. - Apr., 2005), pp. 37-42.
39. Hirsch E.D. *Validity in interpretation*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1973. 302 pp.

40. Houze R. National Internationalism: Reactions to Austrian and Hungarian Decorative Arts at the 1900 Paris Exposition Universelle. *Studies in the Decorative Arts*. Vol. 12, No. 1 (FALL-WINTER 2004-2005), pp. 55-97.
41. Hulbert R. W. Comment on French Civil Procedure. *The American Journal of Comparative Law*. Vol. 45, No. 4, Symposium: Civil Procedure Reform in Comparative Context (Autumn, 1997), pp. 747-751.
42. Il Codice Civile Italiano. Regio Decreto 16 marzo 1942–XX, n. 262. Edizione 2020 . Studio Cataldiil diritto quotidiano. Notizie giuridiche e guide legali URL: <https://www.studiocataldi.it/codicecivile/>.
43. Imre J. Burgenland and the Austria-Hungary Border Dispute in International Perspective, 1918-22. Vol. 4, No. 2, Special Issue: THE GREAT WAR AND EASTERN EUROPE (2015), pp. 219-246.
44. Jolowicz J. A. Adversarial and Inquisitorial Models of Civil Procedure. *The International and Comparative Law Quarterly*. Vol. 52, No. 2 (Apr., 2003), pp. 281-295.
45. Judgement of Grand Chamber of 15.03.2022 on case of GRZEȔA v. POLAND. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-216400>.
46. Júnior, Paulo Pereira Martins; Vasconcelos, Vitor Vieira (2011-12-09). A teleologia e a aleatoriedade no estudo das ciências da natureza: sistemas, ontologia e evolução" = Teleology and randomness in the study of the natural sciences: systems, ontology and evolution]. *Revista Internacional Interdisciplinar INTERthesis* (in Portuguese). 8 (2): 316–334. DOI: 10.5007/1807-1384.2011v8n2p316.
47. Kohler J. Ueber die Interpretation von Gesetzen. *Grünhut's Zeitschr.*, XIII B., 1886. S. 33–34.
48. Kohut Z. E. Mazepa's Ukraine: Understanding Cossack Territorial Vistas. *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 31, No. ¼. (2009-2010), pp. 1-28
49. Kotarbinski T. *Traktat o dobrej robocie*. Warszawa, 1965. 222 s.
50. Levy A. The Contribution of Zaporozhian Cossacks to Ottoman Military Reform: Documents and Notes. *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 6, No. 3 (September 1982), pp. 372-413.

51. Lieven D. The Russian Empire and the Soviet Union as Imperial Politics. *Journal of Contemporary History*. Vol. 30, No. 4 (Oct., 1995), pp. 607-636.
52. O'Leary S. Courts, charters and conventions: making sense of fundamental rights in the EU. *Irish Jurist*. New Series, Vol. 56 (2016), pp. 4-41.
53. Petrov R., Kalinichenko P. The Europeanization of the 3rd country judiciaries through the application of the EU Acquis: the cases of Russia and Ukraine. *The International and Comparative Law Quarterly*. Vol. 60, No. 2 (APRIL 2011), pp. 325-353.
54. Pittendrigh C. S. Adaptation, natural selection, and behavior, in *Behavior and Evolution*, ed. A. Roe and George Gaylord Simpson, New Haven: Yale University Press, 1958, P. 390-416.
55. Poe M. The Zaporozhian Cossacks in Western Print to 1600. *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 19, RHETORIC OF THE MEDIEVAL SLAVIC WORLD (1995), pp. 531-547.
56. Savatier R. *L'Art de faire les lois. Bonaparte et le Code civil*. Paris: Dalloz, 1927. 47 p.
57. Shearer D. Stalin at War, 1918-1953: Patterns of Violence and Foreign Threat. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Neue Folge, Bd. 66, H. 2 (2018), pp. 188-217
58. Strayer R. Decolonization, Democratization, and Communist Reform: The Soviet Collapse in Comparative Perspective. *Journal of World History*. Vol. 12, No. 2 (Fall, 2001), pp. 375-406.
59. Vienna Convention on the Law of Treaties Vienna, 23 May 1969. United Nations, Treaty Series, vol. 1155, P. 331. URL: https://treaties.un.org/pp/ViewDetailsIII.aspx?src=TREATY&mtdsg_n o=XXIII-1&chapter=23&Temp=mtdsg3&clang=_en. Accessed on: 14.05.2024.
60. Violations by Article and by State 2023. URL: <https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/stats-violation-2023-eng?download=true>.

61. Алімов К. О. Зарубіжний досвід цивільного процесу Німеччини та Франції. Юридичний науковий електронний журнал. 2017. № 6. С. 66–68.
62. Баламуш М. А., Миколенко О. І. Цілепокладання як інструмент вдосконалення адміністративно-правового регулювання політичної служби в Україні С. 11–18. URL: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2023.50.280263>.
63. Балацька О. Доступ до правосуддя як загальна засада кримінального провадження. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 8. С. 262–268.
64. Бандура О. О. Праксеологія права як складова філософії права в Філософські та методологічні проблеми права. 2017. № 2. С. 11–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fmpp_2017_2_3.
65. Берестова І. Е. Захист публічних інтересів учасників цивільних відносин: взаємозв'язок цивільного судочинства та конституційного провадження: дис...докт юрид. наук. : 12.00.02 та 12.00.03. К. 2019. 510 с.
66. Берестова І. Е. Проблема застосування принципів процесуальної економії та правової визначеності в умовах ускладнення розгляду цивільних спорів. The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права. 2024. № 120. С. 7–17. DOI: doi.org/10.5281/zenodo.10866856.
67. Берестова І. Е. Провадження за виключними обставинами: проблеми правової визначеності у розумінні поняття «рішення, яким розгляд справи закінчується». Юридична Україна. 2024. № 2. С. 11–15. DOI 10.37749/2308-9639-2024-2(254)-3.
68. Берназюк Я. О. Поняття та особливості принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2021. Вип. 66. С. 135–141.
69. Бігун В. С. Правосуддя як мета та мета правосуддя (до питання про філософію правосуддя). Держава і право. 2009. Вип. 46. С. 9–13.

70. Білоусов Ю. В. Судові витрати як складова доступності правосуддя. Університетські наукові записки. 2005. № 3 (15). С. 66–71.
71. Бобрик В. І. Диференціація цивільного судочинства. Автореф. дис. ... докт. юр. наук за спец. 12.00.03. НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2021. 40 с.
72. Бобрик В. І. Диференціація цивільного судочинства: методологія, стан і перспективи : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 636 с.
73. Бобрик В. І. Поняття «спір про право» в наказному провадженні. Господарсько–правове, цивільно–правове та фінансово–правове забезпечення розвитку сучасної економіки України: Зб. доп. та тез повідомлень учасників цивільно–правової секції всеукр. наук.–практ. конференції (м. Донецьк, 14 листопада 2008 р.). Ред. кол. С. Г. Кузьменко, О. І. Антонюк. Донецьк: ДЮІ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2008. С. 66–70.
74. Бойко В. Проблеми правосуддя в Україні і шляхи їх вирішення. Право України. 2002. № 3. С. 3–7.
75. Бойко І. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. Львів: Вид-во центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. 903 с.
76. Братель О. Новий погляд на проблемні питання визначення завдань та мети цивільного судочинства. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 4. С. 3–12.
77. Бялий Г., Жеревчук М. Актуальна судова практика Верховного Суду щодо протидії зловживанню процесуальними правами. Liga Zakon. Юрліга. Судова практика. 19 лютого 2024. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/225713_aktualna-sudova-praktika-verkhovno-go-sudu-shchodo-protid-zlovzhivannyu-protsesualnimi-pravami.
78. Васильєв С. В. Порівняльний цивільний процес: підручник. Київ: Алерта, 2015. 352 с.
79. Венедіктова І. В. Захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 430 с.

80. Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.). Право України. 2011. № 10. С. 168–184. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/CDL_AD_2011_003_rev_2011_04_04.pdf.
81. Верховенство права. Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України (за рішеннями, висновками). URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava>.
82. Видоборець Т. Забезпечення позову при розгляді справи в МКАС: міф чи реальність? Юридична газета. 2010. Випуск № 38 (21.09.2010).
83. Визначення ГKK BC USCPP від 25 січня 1924 року. X., 1924.
84. Воронов К. М. Концепції взаємодії державних судів і міжнародних комерційних арбітражів. Порівняльно-аналітичне право. 2017. № 4. С. 80–83;
85. Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (ius interpretatio = law of interpretation): методологічні засади цивілістичної теорії: монографія: у 2 т. Київ : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. Т. 1. 453 с., Т. 2. 544 с.
86. Гайдулін О. О. Філософія права. Європейські парадигми праворозуміння : підручник. Київ : НУОУ імені Івана Черняхівського, 2019. 436 с.
87. Гетманцев М. О. Завдання цивільного судочинства за ЦПК України та ЦПК Республіки Молдова: порівняльно-правовий аналіз. Цивільне право і процес. 2016. № 11. С. 4–8.
88. Гетманцев О. В. Формування та розвиток цивільного процесуального законодавства в Україні: питання історичної періодизації. Науковий вісник Чернівецького університету. 2013. Вип. 644. С. 82–87.
89. Головатий С. Верховенство права: монографія: у 3 кн. Київ: Фенікс, 2006. Кн. 2. 1747 с.
90. Голубовский М. Д. Век генетики: эволюция идей и понятий : Научно-исторические очерки. URL: <https://coollib.net/b/430397-mihail-davidovich-golubovskiy-vek-genetiki-evolyutsiya-idey-i-ponyatiy/read>.

91. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06 листопада 1991 року № 1798-ХІІ (у редакції Закону України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VІІІ). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.
92. Грабовська О. О. Трансформація законодавчої регламентації принципу диспозитивності в цивільному судочинстві. Нове українське право, 2022. Випуск 4. С. 9–17. DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.4.2>.
93. Гуйван П. Своєчасний розгляд справи як елемент права на справедливий суд. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2018. Том 29 (68). № 1. С. 36–42.
94. Гусаров К. В. Європейські стандарти доступності правосуддя на стадіях апеляційного й касаційного перегляду судових рішень. Проблеми законності. Харків, 2008. Вип. 99. С. 153–162.
95. Гусаров К. В. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядках: монографія. Х.: Право, 2010. 352 с.
96. Гусаров К. Проблеми реалізації деяких конституційних засад у цивільному судочинстві. Вісник Національної академії правових наук України 2013. № 4 (75). С. 155–162.
97. Давидова Н. О. Цивільне право у правовій системі США: нонсенс чи реальність. Порівняльно-аналітичне право. 2014. № 2. С. 110–113.
98. Дем'янова О. В. Чинники формування стадійної структури цивільного судочинства. Право і суспільство. 2018. № 5. С. 76–82.
99. Демидович О. М. Професійна підготовка фахівців з медіації в університетах Іспанії: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Київ, 2011. 20 с.
100. Демченко С. Про поняття «правосуддя» і «доступність правосуддя». Вісник Академії правових наук України. 2010. № 2 (61). С. 96–102.
101. Драп'ятий Г. Інфляція законодавства в країнах перехідної демократії та шляхи її подолання: конституційне дослідження. Knowledge, Education, Law, Management. 2022. № 3 (47). С. 302–310. DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.3.49>.

102. Думич Х. М. Австрійський цивільний процесуальний кодекс 1895 року: причини укладення, структура і зміст. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: «Право». 2015. Вип. 32. Т. 1. С. 16–20.
103. Дяченко С. В., Демчук М. В. Судова практика застосування принципу диспозитивності в цивільному процесі. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 10. С. 92–94. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/19>.
104. Євтушок Ю. О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2015. 214 с.
105. Єгорова В. С. Конституційно-правовий статус суддів судів загальної юрисдикції: дис. .... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2008. 222 с.
106. Заборовський В. В., Манзюк В. В., Стойка А. Перегляд судових рішень: теоретико-правове дослідження практики Європейського суду з прав людини щодо доступу до правосуддя. Аналітично-порівняльне правознавство. Електронне наукове видання. С. 383–389. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/12/73.pdf>.
107. Заварза Т. В. Порівняльний цивільний процес: навч.-метод. посіб. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 156 с.
108. Загороднюк В. Телеологія. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія. НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. С. 631–632.
109. Заїка Ю. О. Доступність до правосуддя: міфи і реальність. Міжнародні та європейські стандарти у сфері цивільного та кримінального судочинства: матеріали І Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Миколаїв, 28.03.2024 р.). Миколаїв: МННП НУ «ОЮА», 2024. С. 24–27.
110. Зайвий Т. В. Розвиток концепції видів цивільного судочинства у законодавстві пострадянських країн. Актуальні проблеми держави і права. 2012. Вип. 66. С. 360–365.
111. Закон України «Про безоплатну правничу допомогу» від 02.06.2011 р. № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>.

112. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.
113. Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ» від 15 січня 2020 р. № 460-IX. Відомості Верховної Ради України. 2020. № 29. Ст. 194. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/460-20#Text>.
114. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 лип. 2017 р. № 2136-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 35. Ст. 376.
115. Закон України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>.
116. Закон України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» від 2 червня 2016 року № 1403-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#Text>
117. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 квітня 2015 року № 389-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 28. Ст. 250.
118. Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 р. № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>.
119. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр/ed20060313#Text>.
120. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
121. Застосування судами Конституції України: доктрина і практика. Київ : ВАІТЕ, 2022. 604 с.

122. Захарова О. С. До проблеми визначення завдань цивільного судочинства в Часопис цивільного і кримінального судочинства. 2013. № 6(15). С. 61–67.
123. Звіт апеляційних господарських судів про розгляд судових справ за 2023 рік. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/2-ags_4-2023.xls.
124. Звіт апеляційних судів про розгляд цивільних судових справ за 2023 рік. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/2_azs_4-2023.xls.
125. Звіт місцевих господарських судів про розгляд судових справ за 2023 рік. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1_mgs_4-2023.xls.
126. Звіт місцевих загальних судів про розгляд судових справ за 2023 рік. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1_mzs_4_2023_2.xls.
127. Іваненко О. В. Ефективність цивільного судочинства: окремі питання. Право і суспільство. 2013. № 6–2. С. 72–74.
128. Ізарова І. О. Теоретичні засади цивільного процесу Європейського Союзу: монографія. Київ: ВД «Дакор», 2015. 335 с.
129. Ізарова І. Реформа цивільного процесу в Україні: новели позовного провадження. Право України. 2017. № 8. С. 33–44.
130. Ізарова І. О. Науково-практичний коментар до цивільного процесуального законодавства Європейського Союзу: перші загальноєвропейські процедури розгляду і вирішення цивільних та комерційних справ транскордонного характеру – видачі Європейського судового наказу й вирішення дрібних спорів / пер. з англ.: І. О. Ізарової, А. В. Сизової. Київ: Дакор, 2016. Ч. 1. 304 с.
131. Калужний Р. А., Атаманчук І. В. Розвиток процесуального права України : навч. посіб. Київ: МП Леся, 2015. 188 с.
132. Камінська І. В. «Електронний суд» як гарантія доступності правосуддя. Вісник Академії адвокатури України. 2013. № 3 (28). С. 52–60.
133. Кирилюк Ф. М. Політологія: підручник. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 704 с.

134. Кілічава Т. М. Цивільне процесуальне право: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 352 с.
135. Кіріяк О. В. Цивільне процесуальне право Російської Федерації, Грузії, Польщі, Болгарії, Німеччини. Цивільне процесуальне право України. Київ: Алерта, 2016. С. 112–121.
136. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35–36, 37. Ст. 446. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
137. Кодекс України з процедур банкрутства від 18.10.2018. № 2597-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2019. № 19. Ст. 74. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19>.
138. Коломійцев П. О. Забезпечення конституційної законності в діяльності юрисдикційних органів України: дис...докт. філос. за спец. 081 Право. К. 2022. 222 с.
139. Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України: навч. посіб. Харків: Право, 2012. 624 с.
140. Комаров В. В. Цивільне процесуальне право: проблеми методології науки, диференціації та уніфікації судових процедур. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 3: Цивільно-правові науки. Приватне право. Харків, 2008. Підрозд. 3.6. С. 542–573.
141. Комаров В. В. Цивільне процесуальне право: проблеми методології науки, диференціації та уніфікації судових процедур. Право України. 2012. № 1. С. 154–174.
142. Комаров В. В., Сакара Н. Ю. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві: навч. посіб. Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2007. 42 с.
143. Комаров В. В., Семенец А. И. Формы защиты гражданских прав и концентрация судебной власти. Проблемы держави і права України: Тематичний збірник наукових праць. К.: УМК ВО. 1992. С. 3–9.
144. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 04.11.1950 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n525.

145. Кондратюк О. В. Судова система та судочинство в Галичині у складі Австро-Угорщини (1867–1918 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2006. 203 с.
146. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
147. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схвалена указом Президента України від 10.05.2006 № 361/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text>.
148. Коровайко О. І. Забезпечення реалізації судом засади доступу до правосуддя стороні захисту. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2016. № 4 (75). С. 77–86.
149. Короєд С. О. Доступність правосуддя в цивільних справах як засіб забезпечення його ефективності. Держава і право. 2013. Вип. 59. С. 231–236.
150. Короєд С. О. Мета господарського судочинства як основний вектор у підвищенні ефективності правосуддя в господарських справах в Право і суспільство. 2015. № 4. С. 39–45.
151. Короєд С. О. Охорона прав та вирішення цивільних справ як самостійні завдання цивільного судочинства в аспекті підвищення його ефективності. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2013 № 6-1. Том 2. С. 44-47.
152. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
153. Криштанович М. Державне управління процесом становлення та розвитку судових органів на українських землях у складі Австрійської імперії. Ефективність державного управління: збірник наукових праць. 2009. Вип. 20. С. 152–159.
154. Кройтор В. А. Сутність принципу верховенства права при здійсненні правосуддя в цивільних справах. Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч.

- 97-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (Харків, 20 травня 2022 р.). Харків, 2022. С. 56–60.
155. Кузніченко С. О. Правовий режим воєнного стану в СРСР 1941–1945 років. Право і безпека. 2002. № 2. С. 80–85.
156. Кульчицький В. С, Тищик Б. Й. Історія держави і права України: навч. посіб. Київ: Атіка, 2001. 320 с.
157. Курило М. Історичні передумови та особливості становлення цивільного процесуального права в Україні та світі. Форум права. 2013. № 1. С. 557–566.
158. Куцин М. М. Функції суду як органу судової влади у кримінальних справах. Часопис Київського університету права. 2006. № 1. С. 148–155.
159. Лаврик Г. В. Статут цивільного судочинства 1864 р. і цивільно-процесуальний кодекс 1895 р. як моделі цивільного судочинства у складі Російської імперії та Австро-Угорщини у другій половині XIX – на початку XX ст. Порівняльно-аналітичне право. 2016. № 3. С. 24–26.
160. Лавров В. В. Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами у цивільному судочинстві : дис. ... докт. філософії в галузі знань 08 "Право" : спец.: 081 - Право / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2023. 230 с.
161. Лемак О. В. Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Ужгород : 2014, 210 с.
162. Лесько І. Б. Суб'єкти права власності за законодавством УРСР у воєнний період 1941–1945 рр. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2012. № 2(1). С. 145–154.
163. Лисюк Я. Ю. Принципи цивільного судочинства як наукова проблема. Часопис Київського університету права. 2023. № 2. С. 186–191.
164. Луспеник Д. Д. Касаційні фільтри у цивільних справах: плюси та мінуси останніх законодавчих змін. Вебінар. 14 травня 2020 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Kasac_filttr.pdf.
165. Луспеник Д. Д. Розгляд цивільних справ судом першої інстанції. Харків: Харків юрид., 2006. 480 с.

166. Любимий Я. Ентелехія. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія . НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. С. 200.
167. Малеев А. Судові послуги, операції, стандарти. Слово Національної школи суддів України. 2015. № 1. С. 37–45. URL: https://slovo.nsj.gov.ua/images/pdf/2015_2_11/Maleev%20A.%20Sudvi%20poslугy.pdf.
168. Малишев Б. В. Загальні засади телеологічної (цільової) детермінації соціальних явищ. Право і громадянське суспільство: електрон. видання. 2013. № 4. С. 4–25. URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/4-5-2013/item/142-zahalni-zasady-teleolohichnoi-tsilovoi-determinatsii-sotsialnykh-iavyshch-malyshev-b-v>.
169. Мандичев Д. В. Проблема визначення мети та завдань діяльності господарських судів в Україні. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2016. № 19. С. 62–64.
170. Мармазов В. Є. До питання про телеологічне (цільове) тлумачення Конвенції про захист прав і основних свобод людини. Адвокат. 2003. № 6. С. 29–31.
171. Марочкин И. Е. Природа судебной власти. Избранное. Составители: Червякова Е. Б., Марочкин А. И., Мех Ю. В. Харьков: Изд-во «Плеяда», 2015. С. 50–69.
172. Марочкин І. Є. Судова влада як основний суб'єкт судового права. Право України. 2015. № 3. С. 109–110.
173. Матат Ю. І. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини і реалізація в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2016. Вип. 41. Т. 1. С. 31–36.
174. Менюк Д. О. Реалізація принципу об'єктивної істини при перегляді судових рішень у цивільному процесі України. Часопис Київського університету права. 2020. № 3. С. 223–227. DOI: 10.36695/2219-5521.3.2020.40.
175. Миколенко О. І., Добровольська Н. В., Цілепокладання в праві та цілі адміністративного права України. Правова держава. 2023. № 49. С. 58–65. URL: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2023.49.276027>.

176. Миронюк Р. В. Особливості судового розгляду окремих категорій адміністративних справ : навч. посіб. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 352 с.
177. Моїсеєнко Д. М. «Доступ до правосуддя» та «доступність правосуддя» у цивільному процесі: розмежування понять. *Colloquium-journal*. 2022. № 20 (143). С. 18–20.
178. Молдован В. В. Судоустрій: Україна, Англія, ФРН, Франція. Судові органи ООН: навч. посіб. Київ: Алерта, 2016. 314 с.
179. Наказне провадження в цивільному процесі: монографія. За заг. ред. В. І. Бобрика. К. : Науково–дослідний інститут приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. С. 159–163.
180. Наливайко Л., Романов М. Поняття та ознаки транспарентності в контексті євроінтеграції. *Jurnalul juridic national: teorie si practica. National law journal: theory and practice*. 2016. № 10. С. 27–29.
181. Немеш П. Ф., Феннич В. П. Курс цивільного процесу: Загальна частина. Підручник. Ужгород: Вид-во РІК-У. 808 с.
182. Нестерцова-Собакарь О. В. Розвиток цивільного процесуального законодавства у радянській Україні: історико-правове дослідження. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 1. С. 30–35.
183. Нестерцова-Собакарь О. В. Статут цивільного судочинства 1864 року: історія прийняття, основні положення та його вплив на українські губернії. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 4. С. 95–100.
184. Овсяннікова О. О. Доступність правосуддя як чинник, що впливає на формування громадської думки щодо судової влади. *Право і суспільство*. 2018. № 4. С. 48–54.
185. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: моногр. Харків: Право, 2008. 304 с.
186. Окрема думка судді Сімоненко В. М. щодо постанови ВС від 02.10.2019 в справі № 750/3021/18 (провадження № 61-371св19). URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=85009040&red=10000382f250e28fd2da072c93134a2f3ec9488&d=5>.

187. Падох Я. Суди і судовий процес старої України: нариси історії : навч. посіб. Львів, 1990. 128 с.
188. Пазій С. Проблема доступності правосуддя у справах, які розглядаються в порядку цивільного судочинства. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 6. С. 56–60.
189. Перунова О. М. Існування та виникнення цивільної процесуальної форми України. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 7. С. 146–150.
190. Перунова О. М., Леонтьєва Л. В. Поняття, значення та складники процесуальної форми цивільного судочинства. Modern researches: progress of the legislation of Ukraine and experience of the European Union: Collective monograph. Part 2. Miskolc, Riga: Izdevniecība «Baltija Publishing», 2020. P. 870–871.
191. Пленум ВС розглянув питання про звернення до КСУ із конституційними поданнями та обрав делегатів на XX черговий з'їзд суддів України/ 06.09.2024. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1661970/>.
192. Погребняк С. П. Справедливість в судовій діяльності. Державне будівництво та самоврядування. 2007. № 13. С. 52–58.
193. Погребняк С. П. Основоположні принципи права: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2009. 433 с.
194. Подорожна Т. С., Білоскурська О. В. Справедливе правосуддя як мета діяльності органів судової влади в Часопис Київського університету права. 2018. № 4. С. 23–26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2018_4_6.
195. Посібник з європейського права з питань доступу до правосуддя / Агенція Європейського Союзу з основних прав і Рада Європи. Люксембург, 2016. 232 с. URL: <https://rm.coe.int/handbook-access-to-justice-ukr/1680a216af>.
196. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 06.02.2020 у справі № 9991/388/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88138148>.
197. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10.07.2024 у справі № 756/3665/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120396089>.

198. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.02.2022 у справі № 761/36873/18. URL: reyesrt.court.gov.ua/Review/104728577.
199. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 08.05.2018 у справі № 910/1873/17. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/74221169>.
200. Постанова Верховного Суду від 04.07.2023 у справі № 203/2741/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112058183>.
201. Постанова Верховного Суду від 12.08.2019 у справі № 905/945/18. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/C009303?ed=2019_08_12.
202. Постанова Верховного Суду від 16.10.2019 у справі № 906/936/18 URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/85075551>.
203. Постанова Верховного Суду від 18.01.2023 у справі № 170/129/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109046337>.
204. Постанова Верховного Суду від 18.10.2021 у справі № 299/3611/19. URL : <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=100396061&red=100003d459c6efb8bcc2c5f8a2a9906dc107a1&d=5>.
205. Постанова Верховного Суду від 20.12.2019 у справі № 240/6150/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86504840>.
206. Постанова Верховного Суду від 25.01.2018 у справі № 127/10382/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72243481>.
207. Постанова Верховного Суду від 27.07.2023 у справі № 910/12713/22. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/112545735?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03.
208. Постанова Верховного Суду від 30.11.2020 у справі № 806/1943/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93170947>.
209. Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію судово-правової реформи в Україні» 28 квітня 1992 року № 2296-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 30. Ст. 426. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2296-12#Text>.
210. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 24.01.2022 у справі № 911/2737/17. URL:

- https://verdictum.ligazakon.net/document/102747644?utm_source=jur_liga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl01.
211. Потапенко А. В. Визначення судом ефективного способу захисту приватного права та інтересу, який не суперечить закону: дис. ... докт. філ. в галузі права за спец. 081 – Право. К, 2020. 255 с.
212. Потильчак Б. О. Верховний Суд Української РСР у 1943–1945 рр.: організаційна діяльність, касаційна та наглядова практика: дис. .... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2015. 240 с.
213. Практика розгляду судами цивільних справ у наказному провадженні: узагальнення Верховного Суду України [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/77C139C9DE61E95BC2257B7C0043C062](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/77C139C9DE61E95BC2257B7C0043C062).
214. Судова практика розгляду справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення: узагальнення Верховного Суду України http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/VSS00037.html.
215. Примак В. Д. Теоретичні проблеми відшкодування моральної шкоди на засадах справедливості, розумності й добросовісності у цивільному праві України: дис....докт. юрид. наук за спец. 12.00.03. Київ, 2014, 408 с.
216. Притика Ю. Забезпечувальні заходи в міжнародному комерційному арбітражі. Право України. 2011. № 1. С. 139–149.
217. Протокол № 11, який передбачає перебудову контрольного механізму, створеного Конвенцією про захист прав і основних свобод людини, від 17.07.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_536#Text.
218. Протокол № 1 до Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини: міжнар. док. від 20 берез. 1952 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_535.
219. Прусенко Г. Проблеми та перспективи забезпечення позову в міжнародному комерційному арбітражі за законодавством України. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 3. С. 47–53.
220. Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя, ухвалена

- Комітетом Міністрів Ради Європи на 68 засіданні заступників міністрів 14 травня 1981 р. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/08.pdf>.
221. Рекомендація № R (93) 1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбідніших верств населення, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 484 засіданні заступників міністрів 8 січня 1993 р. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/r_93_1_1993_01_08.pdf.
222. Рибачук А. І. Застосування судами норм Конституції України як норм прямої дії (за матеріалами практики судів адміністративної, господарської та цивільної юрисдикції). Дис...докт. філос. за спец. 081 – Право. К. 2022. 278 с.
223. Рішення Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 13.06.2019 у справі № 9991/388/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82472512>.
224. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі № 1-14/2020 (230/20) за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» від 28.08.2020 р. № 10-р/2020. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/10_p_2020.pdf.
225. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-10/2012 за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) від 12.04.2012 р. № 9-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text>.

226. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-17/2013 за конституційним зверненням асоціації «Дім авторів музики в Україні» щодо офіційного тлумачення положень пункту 7 частини першої статті 5 Закону України «Про судовий збір» у взаємозв'язку з положеннями пункту «г» частини першої статті 49 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 28.11.2013 р. № 12-рп/2013. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/12-rp/2013.pdf>.
227. Рішення Конституційного Суду України у справі № 3-187/2023(351/23) за конституційною скаргою Лопушанського Володимира Михайловича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини другої статті 3, підпункту 9 пункту 1 частини другої статті 4 Закону України «Про судовий збір» (справа про обов'язковість судового рішення) від 13.05.2024 р. № 6-р (П)/2024. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/6_r_2_2024.pdf.
228. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України від 27 жовтня 2020 року № 13-р/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20#Text>.
229. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України від 25 січня 2012 року № 3-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12#Text>.
230. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України,

- статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотну дію кримінального закону в часі) від 19 квіт. 2000 р. № 6-рп/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-00#Text>.
231. Романюк Я. М. Проблеми застосування цивільно-правових норм у цивільному судочинстві України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 518 с.
232. Рябченко Ю. Ю. Об'єктивна істина як мета судового доказування у цивільному процесі. Університетські наукові записки. 2020. Том 19. № 1(73). С. 59–66. DOI 10.37491/UNZ.73.5.
233. Савуляк Р. Судові органи Російської імперії на Україні за реформою 1864 р. Вісник Львівського університету. Серія: «Юридична». 2004. Вип. 39. С. 121–127.
234. Савчин Н. Завдання цивільного судочинства крізь призму практики Європейського суду з прав людини. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 12. С. 65–69.
235. Сакара Н. Ю. Принцип добросовісності та зловживання процесуальними правами. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezent_Princ_dobrosov.pdf.
236. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: моногр. Харків: Право, 2010. 256 с.
237. Сверба Ю. І. Доступ до правосуддя як елемент верховенства права. Альманах права. 2019. Вип. 10. С. 236–240.
238. Селивон Н. Ф. Взаимодействие судебной власти с международным коммерческим арбитражем. Право Украины. 2011. № 2. С. 138–147.
239. Середенко К. «Справедливий суд» у розумінні європейського суду з прав людини. Матеріали «круглого столу» «Роль практики Європейського Суду з прав людини у ствердженні принципу верховенства права» (Миколаїв, 8 грудня 2016 р.). Миколаїв, 2016. С. 23–28.
240. Скіданов К. Поняття волі та волевиявлення і їх правове значення для вчинення правочинів в Вісник Академії правових наук України. 2011. № 4. С. 240–247. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2011_4_26.

241. Словник української мови: в 11 т. / Голова редкол. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 2: Г–Ж. 1971. 550 с.
242. Словник української мови: в 11 т. / Голова редкол. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 7: Поїхати–Приробляти. 1976. 723 с.
243. Слуцкий Е. Е. Экономические и статистические произведения. Избранное. К.: Эксмо, 2010. 1152 с.
244. Слуцкий Е. Е. Теория предельной полезности / Под ред. д-ра экон. наук В. М. Фещенко. К.: КНЕУ, 2006. 528 с.
245. Смалюк Р. Як вимірюють правосуддя? Реанімаційний Пакет Реформ 12.01.2022. URL: <https://rpr.org.ua/news/yak-vymiriuiut-pravosuddia/>.
246. Смітюх А. Щодо змісту поняття «процесуальна диверсія» в Підприємництво, господарство та право. 2006. № 2. С. 103–105.
247. Спесівцев Д. С. Телеологія захисту суб'єктивних цивільних прав на нерухоме майно. Актуальні питання економіки, обліку, управління і права в сучасних умовах : збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 22 липня 2022 р.). Полтава : ЦФЕНД, 2022. С. 46–48.
248. Рішення ЄСПЛ від 19.03.1997 у справі «Горнсбі проти Греції». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_079#Text.
249. Рішення ЄСПЛ від 28.03.2006 у справі «Мельник проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_037#Text.
250. Рішення ЄСПЛ від 30.11.2006 (остаточне 28.02.2007) у справі «Карнаушенко проти України». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-226216>.
251. Рішення ЄСПЛ від 08.04.2010 (остаточне від 04.10.2010) у справі «Меньшакова проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_766#Text.
252. Рішення ЄСПЛ від 18.11.2010 (остаточне 18.02.2011) у справі «Мушта проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_660#Text.
253. Рішення ЄСПЛ від 09.01.2013 (остаточне від 27.05.2013) у справі «Олександр Волков проти України». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/#{%22itemid%22:\[%22001-126884%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/#{%22itemid%22:[%22001-126884%22]}).

254. Рішення ЄСПЛ від 23.01.2014 у справі «East/West Alliance Limited» проти України». URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-125201>.
255. Рішення ЄСПЛ від 08.12.2016 (остаточне 08.03.2017) у справі «ТОВ «Фріда» проти України». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-191201>.
256. Рішення ЄСПЛ від 25.09.2018 у справі «Денісов проти України». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-191971>.
257. Рішення ЄСПЛ від 18.06.2020 (остаточне 18.09.2020) у справі «Сафонов та Сафонова проти України». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-218585>.
258. Рішення ЄСПЛ від 24.06.2021 у справі «Шкіря проти України». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-211475>.
259. Рішення ЄСПЛ від 22.07.2021 (остаточне 22.11.2021) у справі «Гуменюк та інші проти України». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-214653>.
260. Рішення ЄСПЛ від 15.09.2022 (остаточне від 15.12.2022) у справі «Закарпатська обласна спілка споживчих товариств та інші проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_h59/print.
261. Рішення ЄСПЛ від 16.12.2022 (остаточне 06.01.2023) у справі «Сулов та Батікян проти України». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-223352>.
262. Рішення ЄСПЛ від 28.03.2024 у справі «Діденко проти України» URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-233454>.
263. Рішення ЄСПЛ від 04.07.2024 у справі «Кравченко та Олійним проти України». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-235741>.
264. Рішення ЄСПЛ від 18.07.2024 у справі «Буглов та інші проти України». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-235739>.
265. Ставицька О. Цілепокладання та формування позитивної мотивації досягнень. Бізнес Академія Практичного Менеджменту. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://pmba.com.ua/events/tsilepokladannia-ta-formuvannia-pozitivnoyi-motivatsiyi-dosiagnen>.
266. Степанова С. В. Європейські стандарти права на справедливий суд та їх імплементація у національне законодавство України:

- конституційно-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: спеціальність 12.00.02. Київ-Ужгород, 2018. 216 арк.
267. Стефанюк В. С. Судовий контроль у сфері судової влади. Вісник Верховного Суду України. 1999. № 4. С. 2–4.
268. Стецюк Б. Р. Особливості регламентації цивільного судочинства за ЦПК УСРР 1924 року. Науковий вісник ДДУВС. 2017. № 2. С. 23–30.
269. Судова влада : монографія / [І. Є. Марочкін, Л. М. Москвич, І. В. Назаров та ін.] ; за заг. ред. І. Є. Марочкіна. Харків : Право, 2015. 792 с.
270. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку: монографія; за заг. ред. І. Б. Усенка та ін. Київ, Наукова думка, 2014. 503 с.
271. Сусло Д. Історія суду Радянської України (1917–1967) / Д. Сусло. К.: Київський університет, 1968. 233 с.
272. Табачковський В. Практика. Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. ; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори) ; І. О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ : Абрис, 2002. С. 512–513.
273. Татулич І. Ю. Стадії в цивільному судочинстві. Підприємництво, господарство і право. 2008. № 9. С. 100–102.
274. Татулич І. Ю. Цивільна процесуальна форма в суді першої інстанції в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київський національний університет ім. Т. Шевченка. К., 2012. 20 с.
275. Тиханський О. Б., Берестова І. Е. Врегулювання спору за участю судді. Глава 4 розділу III Цивільного процесуального кодексу України: Науково-практичний коментар. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. 91 с.
276. Тиханський О. Б. Функції і призначення інституту врегулювання цивільного спору за участю судді. Jurnalul juridic national: teorie și practică. 2018. 4-1(32). С. 104–108.
277. Тізеш П. П., Бейреш А. Е., Братків К. Я. Цілепокладання в контексті процесного та функціонального підходів. Розвиток методів управління

- та господарювання на транспорті. 2019. Вип. 3. С. 56–67. [Електронний ресурс]. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rmegt_2019_3_7.
278. Ткачук О. Витоки сучасного розуміння права на справедливий суд. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 1/2. С. 188–193.
279. Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві : монографія. Харків : Право, 2016. 547 с.
280. Ткачук О. С. Реалізація судової влади в цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2016. 547 с.
281. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 16.10.2019 у справі №9991/388/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88138148>.
282. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 16 трав. 2019 р. у справі № 820/2640/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81760216>.
283. Фонова О. С. Зловживання процесуальними правами учасниками господарського процесу. Соц.-ек. проблеми сучас. періоду України. 2008. Вип. 6(74). С. 187–199.
284. Француз Т. І. Політико-правові проблеми становлення і розвитку судової влади в незалежній Україні: автореф. кан... юрид. наук: 12.00.13. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2001. 18 с.
285. Ханик-Посполітак Р. Ю. Доступність правосуддя в цивільному процесі в контексті Закону України «Про судовий збір». Наукові записки НаУКМА. 2012. Т. 129: Юридичні науки. С. 117–120.
286. Хартія основних прав Європейського Союзу. Європейське право. 2013. № 1–2. С. 294–304. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evrpr_2013_1_2_25.
287. Хотинська-Нор О. Стандарт «безсторонність суду» як гарантія забезпечення доступу до правосуддя. Доступ до правосуддя в умовах сталого розвитку: до 30-річчя незалежності України: колективна моногр. Київ: ВД «Дакор», 2021. С. 297–312.
288. Христюк П. О. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Прага, 1921. Т 2. 180 с.

289. Цвік М. В. Про систему юридичних актів. Вісник академії правових наук України. 2002. № 4 (31). С. 14–24.
290. Цивільне процесуальне право України : навч. посіб. / за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ : Атіка, 2006. 384 с.
291. Цивільне процесуальне право України : підручник / [С. С. Бичкова, І. А. Бірюков, В. І. Бобрик та ін.] ; за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ : Атіка, 2009. 760 с.
292. Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні : матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного (Одеса, 13 грудня 2019 р.) . За загальною редакцією д.ю.н., професора Н. Ю. Голубевої. Одеса : Фенікс, 2019. 89 с.
293. Цивільний процес України : підручник / за заг. ред. М. М. Ясинка. Київ : Правова єдність ; Алерта, 2014. 744 с.
294. Цивільний процес України: академічний курс. За ред. С. Я. Фурси. Київ : Видавець Фурса С. Я. КНТ. 2009. С. 92, 181.
295. Цивільний процесуальний кодекс Республіки Молдова: від 30.05.2003 № 225–XV. Ст. 451. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/3000>.
296. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV (у редакції Закону України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
297. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / За заг. ред. Василюк Н. В., Гуляк Б. І., Кота О. О. Київ: ВД «Дакор», 2021. 1028 с.
298. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. С. С. Бичкової. 2-ге вид., допов. і переробл. Київ: Атіка, 2010. 896 с.
299. Цивільно процесуальний кодекс Української ССР. Київ: Гос'юриздат УССР, 1964. 178 с.
300. Цират Г. Обеспечительные меры в международном коммерческом арбитраже: состояние и перспективы регулирования. *Leges si viata*. 2014. № 3. С. 200–203.

301. Ціль. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. 5-те вид. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. С. 1588.
302. Цувіна Т. А. Інститут конституційної скарги та перегляд судових рішень за виключними обставинами в контексті принципу верховенства права. Прикарпатський юридичний вісник. 2019. Випуск 3(28) Том 1. С. 136–141.
303. Цувіна Т. Право на доступ до суду: підхід ЄСПЛ. Підприємство, господарство і право. 2020. № 4. С. 60–69.
304. Чернооченко С. І. Цивільний процес: Навчальний посібник. Вид 2-ге, перероб. та доп. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 308 с.
305. Шапіро В. С. Особливості цивільного процесу в США як у країні англо-саксонської правової сім'ї та в Україні, яка є представником романо-германської правової сім'ї. Спільне та відмінності в цивільному процесі в США та в Україні. Правові горизонти. 2017. Вип. 3 (16). С. 129–133.
306. Шаркова І. М. Зловживання правом як глобальна загроза безпеці людини: особистісні та суспільні виміри. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції «Україна і світ: правові питання регіональної та глобальної безпеки» (18 травня 2022 року). Київ: Видавничий центр «Кафедра», 2022. С. 35–39.
307. Шевчук С. В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ: Реферат, 2007. 640 с.
308. Шостя Ф. Гражданский процессуальный кодекс. Текст и практический комментарий. Практика Верховных судов УССР и РСФСР и литература по гражданскому процессу: по 1 ноября 1925 года / под ред. А. Строева. Х.: НКЮ УССР, 1925.
309. Шпидлик Ф. Духовная традиция восточного христианства. Систематическое изложение. Centro Aletti – Paoline, 1999. 493 с.
310. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс; Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. 624 с.

311. Штефан М. Й. Цивільний процес: підручник для студ. юрид. спеціальностей вищих закладів освіти. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 696 с.
312. Шульженко Ф. П., Шаркова І. М., Гайдулін О. О. Морально-правові принципи добросовісності та добросовісності: генеза та парадигма сучасної рецепції: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2024. 428 с.
313. Щавінський В. Р. Виконання судового рішення – кінцева мета правосуддя. Надзвичайна Ситуація +. [URL: <https://ns-plus.com.ua/2017/12/04/vykonannya-sudovogo-rishennya-kintseva-meta-pravosuddya/>].
314. Щербина П. Ф. Судова реформа 1864 року на Правобережній Україні: навч. посіб. Львів: Вища школа, 1974. 190 с.
315. Ярошенко І. Принцип пропорційності у цивільному процесуальному праві: забезпечення балансу публічного і приватного інтересів. Право України. 2017. № 8. С. 21–25.
316. Ясинок М. М. Доступ до правосуддя як важлива гарантія демократичного суспільства. Університетські наукові записки. 2013. № 1 (45). С. 79–85.
317. Ятченко Є. О. Забезпечувальні заходи в господарському процесі України та у міжнародному комерційному у арбітражі. Судова апеляція. 2016. № 3 (44). С. 84-91.

Наукове видання

**Завдання цивільного та господарського
судочинства в Україні:
теоретико-методологічні засади**

Монографія

Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки – В. М. Короленко

Підписано до друку 25.12.2024. Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 13 Тираж 300 прим. Зам. № 24-016

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України
вул. Павла Загребельного (Миколи Раєвського), 23-а, м. Київ, 01042

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4758 від 07.08.2014